

İSLAM TARİHİ II DERS NOTLARI

Hazırlayanlar

Prof. Dr. Abdulkadir MACİT

&

Doç. Dr. Bahattin TURGUT

&

Dr. Öğretim Üyesi Melek Yılmaz

GÖMBEYAZ

&

Dr. Öğretim Üyesi Hasan YENİLMEZ

İÇİNDEKİLER

EBU'L-ABBAS SEFFÂH (749-754).....	10
TALAS SAVAŞI (133/751).....	12
EBÛ CA'FER MANSUR (754- 775).....	14
MEHDÎ (775-785).....	17
HÂDÎ (785-786)	17
HARUN REŞİD (786-809).....	18
EMİN (809-813).....	19
İKİNCİ HAFTA	21
MİHNE DÖNEMİ	22
ME'MUN (813-833).....	22
MU'TASİM DÖNEMİ (218-227 / 833-842).....	25
VASİK DÖNEMİ (842-847)	27
ÜÇÜNCÜ HAFTA.....	29
ABBASİLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ (836-892)	30
ABBASİLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ BAŞLANGICI: MÜTEVEKKİL DÖNEMİ..	30
BİRİNCİ TÜRK NÜFUZUNUN DERİNLEŞMESİ: MUNTASİR, MÜSTÂİN, MU'TEZ VE MÜHTEDÎ DÖNEMLERİ.....	31
ABBASİLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZUNUN ZAYIFLAMASI: MU'TEMİD DÖNEMİ.....	33
SAMARRA'DAN BAĞDAT'A DÖNÜŞ: BİRİNCİ TÜRK NÜFUZUNUN SONA ERMESİ: MU'TAZİD-BİLLAH (892-902).....	33
MÜKTEFÎ-BİLLAH (902-908)	34
MUKTEDİR- BİLLAH (908-932)	34
KÂHİR- BİLLAH (932-934)	34
EMİRÜ'L-ÜMERÂLAR DÖNEMİ.....	35
BÜVEYHİLER HANEDANININ HAKİMİYETİ DÖNEMİ	38
BÜVEYHİLER DÖNEMİNDE ABBASİ YÖNETİMİ.....	38
SELÇUKLU HANEDANININ HÂKİMİYETİ.....	39
KAİM BİEMRİLLAH VE İKİNCİ TÜRK NÜFUZU (SELÇUKLULAR) DÖNEMİNİN BAŞLANGICI	39
MUKTEDÎ BİEMRİLLAH (467-487/1075-1094) VE SELÇUKLULARLA DALGALI İLİŞKİLER...	40
MUSTAZHİR BİLLAH DÖNEMİ (1094-1118) VE HAÇLI SEFERLERİNİN BAŞLAMASI	41
MÜSTERŞİD, RAŞİD VE MÜKTEFÎ DÖNEMLERİ: SELÇUKLULARLA GERGİNLİK.....	41
ABBASİLERİN SON DÖNEMLERİ.....	44
NASİR LİDİNİLLAH (1180-1225).....	44

MOĞOLLAR VE MOĞOLLARIN BAĞDAT'I İSTİLASI (1258).....	44
ABBASİ DEVLETİNİN YIKILIŞI VE MİSİR ABBASİ HALİFELİĞİ.....	49
ALTINCI HAFTA.....	51
MİSİRDE KURULAN DEVLETLER.....	52
FATİMÎLER (909-1171)	52
EYYUBÎLER (1171-1462).....	54
EYYUBÎLERDE İLİM VE KÜLTÜR	58
EYYUBÎLERDE SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT	60
MEMLÜKLER (1250-1517).....	62
İDARÎ VE SİYASÎ TEŞKİLÂT	66
YEDİNCİ HAFTA.....	72
MAVERAÜNNEHİR'DE KURULAN DEVLETLER.....	73
İD-İL BULGAR DEVLETİ.....	73
SÂMÂNÎLER (819-1005)	76
KARAHANLILAR (840-1212).....	82
HARZEMŞAHLAR (1097-1231).....	88
SEKİZİNCİ HAFTA	90
TÂHİRÎLER (821-873).....	91
SAFFÂRÎLER (861-1003)	93
GAZNELÎLER (963-1186).....	94
DOKUZUNCU HAFTA	98
SELÇUKLULAR.....	99
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU (1040)	101
ANADOLU SELÇUKLULARI.....	102
OSMANLI DEVLETİ SİYASİ TARİHİ.....	108
KLASİK DÖNEM (1300-1774)	108
OSMANLI BEYLİĞİ DÖNEMİ	108
FETRET DÖNEMİ	110
FETRET DÖNEMİ SONRASI GELİŞMELER.....	110
İMPARATORLUK DÖNEMİ	110
FATİH DÖNEMİ	110
II. BAYEZİD DÖNEMİ	111
YAVUZ DÖNEMİ.....	112
KANÛNÎ DÖNEMİ.....	113

ONBİRİNCİ HAFTA	117
YAKIN DÖNEMLER (1774-1922).....	118
AYASTEFANOS (YEŞİLKÖY) ANLAŞMASI.....	119
BERLİN ANTLAŞMASI.....	119
DUYUN-I UMUMİYE İDARESİ.....	120
ONİKİNCİ HAFTA.....	123
MEDENİYET TARİHİ	124
KLASİK DÖNEMDE SİYASÎ VE İDARÎ TEŞKİLAT.....	124
MERKEZ TEŞKİLÂTI.....	125
TAŞRA TEŞKİLÂTI.....	129
MODERN DÖNEM İDARÎ TEŞKİLAT	130

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II
(Ders Notları)

BİRİNCİ HAFTA
ABBASİ DEVLETİNİN KURULUŞU
İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİ

Kocaeli 2025

İsmi Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den alan bu hanedana ilk atalarına nisbetle "Hâşimîler" de denilmektedir. İslâm dünyasında Emevîler'in yerine Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuştur. Abbâsîler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir.

Emevî idaresinden memnun olmayan grupların Emevîler aleyhine gerçekleştirdikleri yoğun propagandalar; yürüttükleri faaliyetler; Emevî halifelerinin benimsedikleri siyasî görüşler ve gerçekleştirdikleri icraatlar geniş bir sahaya yayılan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kurduğu İslâm Devleti'nin aslî unsurunu Araplar meydana getiriyor ve devletin kurulduğu Arabistan'da pek az gayrimüslim yaşıyordu.

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde yapılan fetihlerle Mısır, Suriye, Irak ve İran ülke topraklarına katıldı.

Emevîler devrinde de devam eden bu fetihler sayesinde devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya içlerine kadar genişledi. Arap fâtipler, fethettikleri ülkelerin sakinlerine, cizye ödemek şartıyla eski dinlerine bağlı kalma hakkını tanıdıkları gibi, İslâmiyet'i kabul edenlere de kendileriyle eşit haklar tanıyorlardı. İslâm'ın bizzat kendi bünyesinde bulunan bu düşüncenin Hulefâ-yi Râşidîn devrinde uygulandığı görülmektedir. Ancak Emevî halifeleri, İslâm'ın ön gördüğü devlet reisliği yerine, Arap asil sınıfına dayanan hükümdarlığı getirdiler; böylece cihanşümul İslâm devleti yavaş yavaş etnik unsura dayalı bir devlet halini aldı.

Emevîler zamanında giderek imtiyazlı bir sosyal sınıf durumuna gelen Araplar, arazi vergisinden muaftılar ve ordugâh şehirlerini meydana getirmek için yalnız onlar silâh altına alınıyorlardı. Divana kaydedilen askerlerin büyük bir kısmı Araplar'dan meydana geliyor, her türlü tazminat ile fethedilen bölgelerden gelen ganimet ve para dışında ayrıca aylık ve yıllık ödemeler alıyorlardı.

Fethedilen yerlerde İslâmiyet'i kabul eden gayri Arap unsurlara (mevâlî) gelince, bunlar idarî, iktisadî ve sosyal bakımdan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Genellikle şehirlerde bulunan mevâlî, teoride Araplarla eşit haklara sahipti, fakat uygulamada hiç de öyle değildi. Müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin arttırılması maksadıyla kendilerinden her türlü vergi, hatta gayri müslimlerin ödedikleri bir vergi olan cizye bile alınıyordu. Fetihlere piyade olarak katılıyor, buna karşılık Arap

süvarilerinden daha az aylık ve ganimetten daha az pay alıyorlardı.

Emevî halifelerinin mevâlîye karşı takip ettikleri bu siyaset, Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından terkedildi ise de onun ölümü ile tekrar eski duruma döndü. Bu tutum ve icraatlar iktidara karşı kuvvetli bir muhalefetin doğmasına zemin hazırladı.

Hiz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra meydana gelen hadiseler, İslâm dünyasında asırlarca devam edecek karışıklıkların çıkmasına yol açtı. Emevîler ve bu ailenin reisi durumunda olan Suriye valisi Muâviye b. Ebû Süfyân, Hiz. Osman'ın öldürölmesini bahane ederek Hiz. Ali'nin halifeliğini kabul etmedi. Bunun üzerine meydana gelen gelişmeler sonucu Cemel ve Sıffîn savaşlarında Müslümanlar karşı karşıya geldiklerinden kardeşkanı döküldü.

661 yılında Hiz. Ali'nin de öldürölmesi ve oğlu Hasan'ın halifelikten feragat etmesiyle Muâviye'nin halifeliğı kesinleşti.

Hiz. Ali taraftarları Irak'ta iktidara karşı sert bir muhalefet başlattılarsa da Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'in katı tutumu, aradaki gerginliğı arttırdı. Bilhassa 680 yılında Hiz. Hüseyin'in şehid edilmesiyle sonuçlanan Kerbelâ faciası, iktidara karşı yapılan mücadeleleri daha da sertleştirdi. Şîî propagandası kısa sürede etkili oldu ve doğu eyaletlerinde kalabalık bir taraftar kitlesi meydana getirdi.

Mevâlî, Şîîler'in görüşleri doğrultusunda Hiz. Peygamber'in neslinden gelen meşru bir halife fikrini benimsedi. Böylece mevâlî ile Şîîler arasında Emevî iktidarına karşı bir ittifak kurulmuş oldu.

Sıffîn Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Haricîler ise devamlı isyan halinde idiler ve az da olsa devlet otoritesinin zayıflamasına sebep olmuşlardır.

Emevî hilâfedinin başlıca zaaflarından birisi de Arap kabileleri arasında ardı arkası kesilmeyen mücadeleleri önlememiş olması ve hatta bizzat bu mücadelelerin içine girmiş bulunmasıdır. Arap an'anesi, kabileleri kuzey ve güney Arapları olmak üzere iki kısma ayırıyordu. Kabileler arasında İslâm'dan önce görölven rekabet ve savaşlar İslâmiyet'le birlikte büyük çapta ortadan kalkmıştı. Ancak fetihlerden sonra siyasî ve iktisadî menfaatler eski düşmanlıkları yeniden körükledi. Yeni kurulan ordugâh şehirlerinde bu kabileler belirli yörelere yerleştirildiler.

İslâmî devirde kuzey ve güney Arapları arasındaki ilk sürtüşmeye Muâviye zamanında rastlanmaktadır. Bu mücadeleler devlet otoritesinin zayıf olduğı dönemlerde çok kanlı mecralara sürüklenmekteydi.

Yezîd'in ölümünden sonra ortaya çıkan hilâfet mücadelesinde, güney Araplarından

Kelb kabilesi Emevî ailesinden Mervân b. Hakem'i, kuzey Arapları'ndan Kays kabilesi de Abdullah b. Zübeyr'i destekliyordu. Bu iki kabilenin 684 yılında Mercirâhıttaki kanlı savaşı Benî Kelb'in yani Emevîler'in galibiyeti ile sonuçlandı. Bu savaşla Emevî halifeleri tarafsızlıklarını kaybederek kabileler arasındaki mücadeleye bizzat katılmış oldu.

Halife I. Velîd zamanında (705-715) Haccâc'ın desteklediği Kays kabilesi güçlenirken, buna karşılık Velîd'in kardeşi Süleyman da Kelblileri destekliyordu. II. Velîd'in tahttan indirilmesinde en önemli rolü oynayan ve ondan sonra halife olan III. Yezîd de Yemenliler'in desteğini sağlamıştı. Halifelerin bu yola başvurmaları, birlik ve bütünlük içinde bir imparatorluğun halifesi olmaktan çok, belli bir zümrenin temsilcisi haline gelmeleri sonucunu doğurdu. Bu ise Emevîler'in düşüşünü hızlandırdı.

Emevî hanedanının zayıflama sebepleri arasında, II. Velîd'in halifelikten hal' edilmesinde aile arasında ortaya çıkan iç mücadeleyi de belirtmek gerekir. Bu olayla, yıllardan beri Emevîler'in hâkim olduğu Suriye ikiye bölünmüş oluyordu. Bu ihtilâf o hale geldi ki son halife II. Mervân, Dımaşk'ı terkederek kendisine hilâfet merkezi olarak Harran'ı seçti. Bu arada, son Emevî halifelerinin çok beceriksiz oldukları da unutulmamalıdır.

Mevcut koşullar altında halk, adaleti merkez alan bir iktidarın özlemi içindeydi. İşte bütün bu gelişmelerin neticesi olarak zeminin bir ihtilâl için yeterince hazır hale geldiğini gören Abbas b. Abdulmuttalib'in torunlarından Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (ö.125/742-43) iktidarı ele geçirmek için harekete geçti ve örgütsel yapılanmayı gerçekleştirdi.

Abbasî İhtilalinin Oluşum Süreci (718-750)

Abbasîler daha harekete geçmeden önce Horasan'da kuvvetli bir güç olan Şiîler faaliyet halinde idiler. Şiîler Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını istiyorlardı. Bu devirde Şiîler'in büyük bir kısmı Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında toplanmıştı. Ebû Hâşim ikametgâhını Humeyme'ye nakletti ve Abbasîler ile temasa geçti. Hatta bir rivayete göre, 98 (716-17) yılında vefatı sırasında imameti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etti. Böylece Abbasîler daha başlangıçta Şiîler'in desteğini almış oldu.

Abbasî propagandası ve yer altı faaliyetlerinin merkezi Kûfe olup bu faaliyetleri yürüten teşkilât 718 yılında kurulmuştu. Kaynaklar ilk Önce Arap'tan Arap'a yapılan propagandanın başladığı tarihi 100 (718) yılı olarak vermektedir.

İlk zamanlar Abbasî taraftarları ağır darbeler yemişler, fakat faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. Abbasî hareketini başlangıçta on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâî

büyük bir gizlilik içinde yürütmüştür.

Horasan'da ilk başarılı adımları atan Hidaş adlı bir daîdir. Aşırı fikirlere sahip olan Hidaş, Merv'deki Şiîlerin de katılımıyla etrafına kısa sürede kalabalıkları toplamayı başarmıştır. Hidaş, başlangıçta bazı başarılar elde etmiş ise de 736 yılında Emevilerce yakalanarak idam edilmiştir. Abbasi davetinin liderliğini yürüten Ali b. Abdullah da aynı yıl vefat etmiştir.

Ali b. Abdullah ölünce onun yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Muhammed b. Ali, Abbasî hareketinin kuvvetlenmesinde babasından çok daha fazla gayret sarfetmiştir. Abbasî davasının yeni lideri Muhammed'in, Horasan'da aşırı fikirleri ile onlar adına bir mücadele başlatan Hidaş'ı tanımamış olması ona bir avantaj sağlamıştır. Çünkü onun aşırı fikirleri ile ortaya çıkan olumsuzlukları ve bütün kötülükleri onun sırtına yükleyerek davayı ayakta tutmayı başaramamıştır.

Abbasîlerin iktidara gelmesi için mücadele veren nakîb ve dâîler kendilerini iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları olarak tanıtıyorlardı. İleri sürdükleri davayı, hakkın haksızlığa karşı mücadelesi olarak ortaya koyuyorlardı. Biat kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alınıyordu.

Abbasi ihtilalinin liderleri:

1. Ali b. Abdullah b. Abbas
2. Muhammed b. Ali
3. İbrahim b. Ali
4. Ebu'l-Abbas b. Ali – ilk Abbasi halifesi.

Ebu Müslim'in Horasan'a Gönderilmesi

Ebu Müslim'in Horasan'a gönderilmesi ile Abbasi daveti açıktan başlamıştır. Ebu Müslim, kendisine katılanlardan: “Allah'ın Kitabına, Resulünün Sünnetine uymak ve Rasulullah'ın Ehl-i Beyt'ine razı olmak üzere biat ediyorum,” sözüyle biat almıştır.

Bir gecede 60 köyün halkı onun safına katılmış, daha mücadelesinin başında büyük kalabalıkların desteğini almıştır. Ebu Müslim, kendi taraftarlarına Emevilerin kendilerine saldırmaları durumunda kendilerini savunmalarını ve “Allah'ın düşmanlarıyla savaşmalarını” emretmiştir.

Ebu Müslim, kendisine destek verenlerden teşekkür ettirdiği ordusuyla önce Merv'i ele geçirmiştir. Ardından Horasan şehirleri bir bir Abbasi kuvvetlerine teslim olmuştur. Bir taraftan Abbasî orduları Emevi ordularını mağlup ederken diğer yandan İmam İbrahim, Mervan tarafından tutuklanarak öldürülmüştür (749).

İbrahim ölmeden önce yerine kardeşi Ebu'l-Abbas'ın geçmesini ve Humeyme'den Kûfe'ye yönelmesini vasiyet etmiştir. Ebu'l-Abbas, ağabeyinin tavsiyesine uyarak Kûfe'ye yöneldiği esnada Abbasî daîlerinin Kûfe'deki temsilcisi Ebu Seleme'ye «âl-i Muhammedin veziri» sıfatıyla biat ediliyordu.

Ebu Seleme, Hz. Muhammed'in ailesinin veziri sıfatıyla biatları alırken bir bakıma ailenin vekili sıfatıyla lideri açıklayacak tek kişi idi. O da Hz. Ali evladından birine devretmek istiyordu. Bunu farkedenden Abbasiler derhal harekete geçerek Ebu'l-Abbas'ın halifeliğini ilan etmişlerdir. Daha sonra da Ebu Seleme'yi Ebu Müslim Horasanî'nin Horasandan gönderdiği askerler tarafından ortadan kaldırmışlardır.

EBU'L-ABBAS SEFFÂH (749-754)

14 Rebiulevvel 132 / 31 Ekim 749 Cuma günü Ebu'l-Abbas, devlet başkanı sıfatıyla Kûfe Ulu Camii'nde halka hitap etmesi sonucunda biat alarak Abbasî devletinin kuruluşunu dünyaya ilan etmiştir. O, konuşmasında kendisini "Seffah" "kan dökücü" olarak tanıtarak muarızlarını daha işin başında tehdit etmiş ve bu mücadelenin kanlı olacağına vurgu yapmıştır. 718'de Muhammed b. Ali önderliğinde başlatılan Abbasî ihtilali 749'da Ebu'l-Abbas'ın halifeliğini ilanı ile başarıya ulaşmıştır. Mevalînin ve Ehl-i Beyt taraftarlarının desteği bu başarının en önemli unsurlarıdır. Bu ihtilalin asıl kahramanı ise Ebu Müslim Horasanî'dir.

Ebu'l Abbas, halktan biat alınca yaptığı konuşmasında, Allah'ın kendilerini Rasulullah'a akrabalıkla / Ehl-i Beyt olmakla onurlandırarak İslam'ın asıl sahipleri kıldığını ifade etmiştir: "Ey peygamberin ev halkı! Şüphesiz Allah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak ister." (Ahzab, 33) "Sizden yakınlarla sevgiden başka bir ücret istemem." (Şura, 23). "Yakın akrabalarını uyar." (Şura: 214). "Biliniz ki ganimet olarak aldığımız şeylerin beşte biri Allah'ın, Resul'ünün, onun akrabalarının ve yetimlerininindir" (Enfal, 41) ayetlerini okuyarak bu iddiasına deliller sunmaya çalışmıştır. Ebu'l-Abbas'a göre bu ayetler kendi üstünlüklerini ifade etmekteydi. Ona göre, (Abbasileri) sevmek Müslümanlar için bir zorunluluk idi. Ebu'l-Abbas, konuşmasında Ehl-i Beyt kavramını Abbasoğulları ile sınırlandırarak, iktidarın sadece Abbasoğullarının hakkı olduğunu ifade etmiştir.

Ebu'l-Abbas'tan sonra amcası Davut b. Ali konuşma yapmıştır. O da iktidarın Emeviler tarafından zorla ele geçirildiğini, aslında bu hakkın Haşimoğullarına ait olduğunu iddia etmiştir. Allah'ın, Resulullah'ın ve Abbas'ın korumasının Alioğulları üzerinde olduğunu, kendilerinin Alioğullarının hâmisî olacaklarını ve hilafetin sonsuza dek kendilerinde kalacağını ifade ederek konuşmasını tamamlamıştır.

Ebu'l-Abbas Seffah, iktidarı ele geçirdikten sonra bütün valiliklere kendi akrabalarını atayarak devletini sadece Abbasî hanedanına dayandırmak istediğini ortaya koymuştur. O, bu tavrıyla, iktidarda Alioğullarına yer vermeyeceklerinin sinyallerini vererek onları hayal kırıklığına uğratmıştır.

Kûfe'de Abbasî Devleti ilan edilirken Emevilerle mücadele, onların Zap Suyu kıyısında yenilgiye uğratılıp Mervan b. Muhammed'in Mısır'da yakalanıp öldürülmesine kadar devam etmiştir (750).

Ebu'l-Abbas, halifeliğini Kûfe'de ilan etti ise de yönetim merkezini kısa süre sonra Kûfe'den Haşimiye'ye oradan da Enbar'a taşımıştır.

Ebu'l-Abbas Seffah, zorlu mücadelelerle geçen beş yıllık iktidarın ardından 754 yılında çiçek hastalığından otuzlu yaşlarda iken vefat etmiştir. Vefat etmeden önce kardeşi Ebû Cafer Mansur'u veliaht tayin etmiştir.

Seffah Dönemi İsyanları

Ebu'l-Abbas Abbasî devletini kurmayı başardıysa da Emevî taraftarları bunu kabullenemeyip yer yer isyan etmişlerdir. Bu isyanların başında Emevilerin merkezi olan Suriye ve Cezire bölgeleri başta gelmektedir. İktidarlara başkaldırıyı meslek haline getiren Haricilerin isyanları da bu dönemde İslam coğrafyasının her tarafında kendini göstermiştir.

Abbasilere karşı Emevi taraftarlarının ilk isyanı Suriye ve Cezire'de gerçekleşti (751). Abbasiler, Emevileri ve onlardan yana olanları yok etme mücadelesi verdiklerinden Suriye ve Cezire bölgesindeki Emevi taraftarı Araplar, Abbasi yönetimini tanımadıklarını ilan ederek Emevilerin son halifesi Mervan'ın komutanlarından Ebu'l-Verd liderliğinde isyan başlattılar. İsyancılar, Süfyanîlerden olan Ebu Muhammed es-Süfyanî'yi halife ilan ederek Kınnesrin yakınlarında direnişe geçti ise de isyan, Abbasî Devleti'nin Şam valisi olan Abdullah b. Ali tarafından bastırıldı. Ebu'l-Verd ile Ebu Muhammed öldürüldü. Çok sayıda taraftarları da öldürülerek isyan bastırıldı.

Aynı yıl Emevilerin son başkenti Harran'da da bir isyan başgösterdi. Seffah'ın ağabeyisi Ebu Cafer Mansur komutasındaki ordu Harran üzerine yürüyünce isyancılar Samsat'a çekildiler. Yedi ay süren kuşatma sonucunda isyancılar teslim mecbur kaldılar. Bu isyanın bastırılmasında gösterdiği başarı sonucunda Ebu Cafer, Cezire ve Azerbaycan valiliğine tayin edildi.

Bu dönemde Suriye ve Cezire bölgesi isyanlarından başka Kuzey Afrika'daki Berberiler de isyan etmişlerdir. Basra ve Uman çevresinde yaşayan Hariciler de isyan etmişlerdir. İran'da ve Sind bölgesinde daha çok şiî tandanslı isyanlar vuku bulmuştur.

Seffah döneminde meydana gelen bütün isyanlar Abbasi orduları tarafından bastırılmıştır. İsyanların bastırılmasında en çok Ebu Müslim Horasanî'nin yararlıkları görülmüştür.

Suriye ve Cezire bölgesindeki isyanların bastırılmasında Ebu Cafer Mansur'un elde ettiği başarıları ve kardeşi Ebu'l-Abbas'ı daima yönlendiren ve belki de yöneten bir şahsiyet olması onun veliaht tayin edilmesine ve Ebu'l-Abbas'ın vefatından sonra halife olmasına yol açmıştır.

Talas Savaşı (133/751)

Çin, 659 yılında Batı Göktürkleri'ni kendisine bağlayıp Tanrı dağlarının güneyindeki şehir devletleri üzerinde otorite tesis etti ise de Batı Göktürklerinden gelen Türgişler bağımsızlıklarını uzun süre sürdürebilmişlerdir. II. Göktürk Devleti'nin 682'de güçlü bir şekilde ortaya çıkması ve Türgişler'in batıda güçlenip komşularıyla rekabete girmesi Çinliler'in bölgedeki hedeflerini sona erdirmişti.

Batı Türkistan'daki Çin nüfuzunu ortadan kaldıran Kapgan Kağan, Türgişler'i yenip kendisine bağlayarak bölgede Göktürk gücünü yeniden hâkim kıldı. Ancak Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir'i fethi ve Batı Türkistan'a düzenlediği askerî harekât bölgenin siyasî hayatında önemli değişikliklere yol açtı. Su-lu Kağan liderliğinde toparlanan Türgiş ordusu 720-721 yılında Semerkant üzerine yürüdü. Türgişler önce yenilmelerine rağmen ardından Araplar'ı mağlûp etmeyi başardılar. Ancak sonuçta Türgiş Kağanlığı, Arap orduları karşısında tutunamadı.

Zor durumda kalan şehirlerde Türk beylerinden Fergana ihşîdi, Buhara ve Semerkant hükümdarları ile Tohâristan yabgusu Araplar'a karşı Çin'den yardım istemek zorunda

kaldılar. Mâverâünnehir’de ve Batı Türkistan’da Türk-Arap mücadelesinin devam ettiği bu dönemde Çin’de T’ang hânedanının başında güçlü bir hükümdar olan Hivan-tsâng bulunuyordu. Hivan-tsâng cesaretiyle meşhur kumandanlarından Kuça Valisi Kao Sien-Chih’yi Türk beylerine yardım etmekle görevlendirdi. Kao Sien-Chih, 748 yılında Tanrı dağlarının kuzeyindeki Tokmak’ı alarak Batı Türkistan’a giden stratejik mevkiyi ele geçirdi. Bu sırada Kao’nun idam ettirdiği Taşkent hâkiminin oğlu, babasının intikamını almak için Ebû Müslim Horasânî ile Yedisu ve Isık Göl civarında yaşayan Karluklar’dan yardım istedi.

Çin ordusu, İslâm ordularıyla, Talas (Tarâz) nehri kıyısında (bugünkü Evliyaata’nın doğusunda) savaşa tutuştu. Fergana ordusu da Çinliler’in yanında yer aldı. Ebû Müslim’in gönderdiği İslâm ordusuna Ziyâd b. Sâlih kumanda ediyordu. Kuzeyden Karluklar yardıma geldiler. Zilhicce 133’te (Temmuz 751) Talas nehri kıyısındaki Atlah mevkiinde cereyan eden savaş beş gün sürdü. Muhtemelen savaşın son günü Karluk Türkleri Çin ordusuna arkadan saldırdı. İki ateş arasında kalan Çinliler ağır bir yenilgiye uğradı.

Makdisî’ye göre Talas Savaşı’nda 100.000 askerden oluşan Çin ordusundan 45.000’i öldürülmüş, 25.000’i esir alınmıştır. Savaşın sebebi ve sonucuyla ilgili olarak önemli bilgiler veren İbnü’l-Esîr, Fergana ihşîdi ile Taşkent (Şâş) meliki arasında ihtilâf çıkınca ihşîdin Çin imparatorundan yardım istediğini, onun gönderdiği 100.000 kişilik bir ordunun Taşkent’i kuşattığını, çaresiz kalan Taşkent melikinin de Çin imparatorunun hâkimiyetini kabul ettiğini kaydetmiştir. İbnü’l-Esîr, ayrıca Çin ordusunun geldiğini haber alan Ebû Müslim Horasanî’nin Ziyâd b. Sâlih’i Çin ordusuna karşı sevkettiğini, savaşı müslümanların kazandığını ifade etmektedir. 50.000 Çinli’nin öldürüldüğünü ve 20.000’inin esir alındığını, kurtulanların Çin’e kaçtığını ilave etmektedir. İbnü’l-Esîr’e göre Talas savaşı Zilhicce 133 (Temmuz 751) tarihinde meydana gelmiştir. Çin kaynakları ise ordularının asker sayısını 30.000 olarak vermektedir.

Kaynaklardaki bilgilerden, Çin’in ilk hedef olarak Taşkent’i seçmesinin sebebinin Batı Türkistan’ın içinde bulunduğu siyasî durumla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Göktürk ve Türgiş devletlerinin yıkılmasının ardından kendileri için yegâne tehlikenin Göktürk şehzadelerinin hâkimiyeti altındaki Taşkent’ten geleceğini bilen Çinliler muhtemelen öncelikle Taşkent’i ele geçirip şehrin hâkimini itaat altına almayı planlamışlar. Öte yandan birlik içinde olmayan ve Çinliler’in önünü kesmek isteyen Türkler, Çin ordusuyla tek başlarına mücadele etmeyi göze alamamışlardır. Türkler, Çin üzerine bir sefer düzenlemek niyetinde olan Ebû Müslim-i Horasânî’yi Kuça, Karaşar, Hoten ve Kâşgar’ın işgaline ikna etmeyi başarmışlardır. Bir bakıma Çin’e karşı bir birliktelik sağlamanın gayreti içinde

olmuşlardır. Bu durumu öğrenen Çin hükümdarı büyük bir orduyla harekete geçmiştir.

Çinliler Talas'ta yenilgiye uğramırlardır. Çin'i yöneten T'ang hânedanı bu yenilgiden sonra Batı Türkistan'a hâkim olma emellerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu sayede Batı Türkistan'daki Türk boyları da Çin baskısından kurtulabilmişlerdir. Batı Türkistan'da sarsılan Türk nüfuzu yeniden kurulmuştur. Karluklar 766'da Tanrı dağları yöresinde bağımsız devletlerini oluşturmuşlardır. Bu yeni siyasî ortam ve nüfus hareketleri Karahanlı Devleti'nin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Hız. Ömer zamanında Sâsânî Devleti'nin yıkılmasının ardından bölgede İslâm fütuhâtı sırasında başlayan ve bir asır devam eden Türk-Arap mücadelesi Talas Savaşı'ndan sonra yerini dostluğa ve iş birliğine bırakmış, sağlanan barış ortamında İslâmiyet Türkler arasında hızla yayılmış, Müslümanlığı benimseyen Türkler, Abbâsî halifeliğinin askerî ve siyasî kadrolarında yer almaya başlamıştır.

Talas Savaşı kültür tarihi açısından da önemli gelişmelere yol açmıştır. Çin'de keten ve kenevirden imal edilen kâğıt bu savaşta esir alınan Çinliler vasıtasıyla Çin dışında ilk defa Semerkant'ta imal edilmiştir. 178 (794) yılında Bağdat'ta bir kâğıt imalâthanesi kurulmuştur. Bunu Mısır'daki imalâthaneler takip etmiştir. III. (IX.) yüzyıldan itibaren Endülüs'ten Hindistan'a kadar bütün İslâm ülkelerinde kâğıt imalatına başlanmıştır. Kâğıt, Avrupa'ya Sicilya ve Endülüs üzerinden girmiştir.

EBÛ CA'FER MANSUR (754- 775)

Ebu Ca'fer Mansur (d. 714- ö. 775) Humeyme'de dünyaya gelmiş, iyi bir eğitim alarak yetişmiştir. Abbasi ihtilalinde ve Seffah dönemi idaresinde çok etkili olmuştur. Abbasi iktidarının güçlenmesinde ve devletin kuruluşunda da büyük rol oynamıştır. Seffah döneminde isyanları bastırmakta başarılı oluşu onun el-Cezire ve İrminiye valisi olmasına yol açmıştır. Onun hac emiri olarak görev yapması da ona olan saygınlığı arttırmıştır. Aslında devletin temelini atılmasında ve kuruluşunda en çok emeği olan hanedan mensubu olmasına rağmen, hanedanın en başarılı üyesi olması Seffah'ın onu sağlığında veliaht tayin etmesine yol açmıştır.

Mansur, 754 yılında Seffah'ın ölüm haberini alınca hacda idi. Ordaki halktan biat alarak hilafet görevini üstlendi. İktidara geldikten sonra Mansur, kendisine karşı Şam'da isyan eden amcası Abdullah b. Ali'yi, Ebu Müslim komutasındaki bir ordu ile bertaraf etti. Sonra da bizzat kendisi bir hile ile huzuruna getirttiği Ebu Müslim'i öldürttü (755). Ebu Müslim'in öldürülmesinden dolayı Horasan'da çok sayıda isyan ve karışıklık başgösterdi.

Ehl-i Beyt'ten olan Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye'nin 762 yılında Abbasilere karşı başlattığı isyan hareketi başarılı olmadı. Halife Mansur ile Muhammed Nefsü'z-Zekiye arasında geçen mektuplaşma da Muhammed; « ... Taraftarlarımızla birlikte ortaya çıktınız ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Babamız Ali vasi ve imamdı. O halde onun çocukları sağ iken siz nasıl ona varis oldunuz? İslam'da Rasulullah'ın Fatıma'nın çocukları siz değil, biziz ...» diyerek isyanının esas sebebini açıklamıştır.

Mansur ise Muhammed'e verdiği cevapta: «... siz onun kızının oğullarısınız. Bu da yakın bir akrabalıktır. Ancak o, miras hakkına bütünüyle sahip olamadığı gibi velayet hakkına da bütünüyle mirasçı olamaz. Onun imameti de caiz değildir. Bu durumda bir kadın vasıtasıyla nasıl mirasçı olunur?» diyerek ve başka mektuplarla da soy ve asaletin kaynağı olarak erkek olmayı öne çıkararak hilafetin Abbasilerin hakkı olduğunu iddia etmiştir. Abbasilerin uydurması bir rivayete göre Hz. Muhammed (s.a.v.) amcası Abbas'a, halifelüğün onun çocuklarına geçeceğine dair müjde bile vermişti.

Abbasiler iktidara gelince başkenti Şam'dan Irak'a taşıdılar. Halife Mansur'un 762'de yapımına başlayıp dört senede tamamladığı Bağdat şehri Abbasî Devleti'nin yıkılışına kadar başkent olmuştur. Buna göre Abbasilerin başkentleri: **Kûfe-Haşimiye-Enbar ve Bağdat** şeklinde olmuştur. İlk üçü Seffah zamanındadır.

Mansur, merkezi kontrolü sağlamak için devletin siyasetini bizzat kendisi takip etmiştir. Vergi memurlarına adil davranmalarını tembih etmiştir. Berid teşkilatına özel önem vermiştir. Mansur, hiçbir zaman vezirlerinin nüfuzu altına girmemiştir.

Ebu Cafer Mansur Döneminde İlmî Faaliyetler

Mansur döneminde ilmi ve kültürel faaliyetler yoğunluk kazanmıştır. Sanskritçe, Süryanice, Kıptice ve Yunanca'dan çeşitli eserler Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler bağımsız birer bilim dalı haline gelmiştir. Tedvin ve tasnif faaliyetleri bu dönemde artmıştır.

İbn İshak, meşhur “Kitabu'l-Mübtade' ve'l-Meb'as ve'l-Meğazî” adlı kitabını Mansur'un isteği üzerine yazmıştır. Bu dönemde nahiv, aruz ve Arap diline dair çeşitli eserler de kaleme alınmıştır. Aklî ve naklî ilimlerde büyük bir gelişme olmuş, bu alanlarda çok sayıda alim yetişmiştir.

Ebu Cafer Mansur Döneminde İmar Faaliyetleri

Mansur, imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş, Dicle kıyısında, Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başkenti Medâin harabeleri yakınında **Bağdat** şehrini kurarak

başkent yapmıştı. Resmî adı Medînetüsselâm olmasına rağmen burası, aynı yerde bulunan eski bir İran köyünün adıyla Diyar-ı Bağdâd olarak tanınmıştır.

Hilâfet merkezinin değişmesi ile idarenin ağırlık merkezi, bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den, sulanabilen zengin arazilere sahip ticaret yollarının kavşağındaki Irak'a geçmiştir. Böylece Bizans yerine İran'ın tesiri yoğunluk kazanmıştır.

Mansur, Bağdat'tan sonra **Haşimiye** ve **Rafika** adlı şehirleri de kurdurmuştur. Türklerin İslam dünyasına nüfuz etmesi de ilk defa Mansur döneminde gerçekleşmiştir. Mansur, Bizans sınırında yer alan Sugur ve Avasım bölgelerinde Türk askerleri istihdam etmiştir.

Ebu Cafer Mansur Dönemi İsyanları

1. Horasan Bölgesi (İranlıların) İsyanı (755): Abbasi ihtilaline destek veren İranlılar, Horasan'ın daha önce olduğu gibi otonom bir bölge olarak idaresinin devamını istedilerse de Abbasi yönetimi bunu kabul etmedi. Abbasi yönetimi, merkeziyetçi ve otoriter bir yönetimi tercih ettiğinden bu durum Horasanlılar üzerinde olumsuz bir etki yaptı. Sonunda otonom bölge vaadini yerine getirmeyen Abbasi yönetimine karşı ciddi bir muhalefet oluştu. Özellikle de Ebu Müslim Horasanî'nin öldürülmesi üzerine Horasanlılar arasında muhalefetin şiddeti arttı. Ebu Müslim taraftarları isyan ettiler.

2. Sunbaz İsyanı (755): Horasan'daki isyanın liderliğini sapık inanç ve fikirleriyle ünlenmiş bir Mecusi olan Sunbaz yapmıştır. İsyanın sebeplerinden biri de Ebu Müslim'in intikamını almaktır. Bundan başka Arapları Horasan'dan çıkarma, eski İran dinlerini yeniden canlandırma ve Kâbe'yi yağmalama hedefi de vardır. Sunbaz'ın İslam karşıtı propagandası kendine çok taraftar buldu. Mansur'un gönderdiği ordular, Sunbaz'ı ortadan kaldırmıştır (755).

3. İshak et-Türkî'nin (Mâveraünnehir) İsyanı (755-757): 755 sonlarında İshak et-Türkî'nin başlattığı Maveraünnehir bölgesindeki isyan Abbasi ordularınca 757 başlarında bastırılarak isyanın lideri öldürülmüş, taraftarları ortadan kaldırılarak bölgede Abbasî otoritesi sağlanmıştır.

4. Ravendiye Mezhebi Mensuplarının İsyanı (758): Ruhların göçüne inanan Ravendiye mezhebi mensupları halife Mansur'a tanrısal güç atfediyorlardı. Bunlar 758'de grup halinde başkent Haşimiye'ye gelerek halife Mansur'u "tanrı" ilan etmişlerdir. Buna halife çok sert tepki göstererek onların bir kısmını hapsedmiştir.

MEHDÎ (775-785)

744 yılında dünyaya gelen Mehdi'yi babası Mansur, bilgili ve kültürlü bir devlet adamı olarak yetiştirdi. 775 yılında babasının vefatından sonra tahta geçen Mehdi, babasından siyasî ve ekonomik yönden problemsiz bir devlet devraldı. Mehdi de kendi siyasî birikimini kullanarak devleti iyi idare etti. Bu sayede onun döneminde devlet normalleşme dönemine girdi. Mehdi döneminde Abbas b. Abdülmuttalib, resmi Abbâsî propagandasının eksenini oluşturdu. Hz. Abbas'ın, imam olduğu ve imametin ondan çocuklarına geçtiği iddialarına paralel olarak itikadi mezhepler oluştu.

Diğer taraftan Mehdi, Alioğulları ile iyi ilişkiler geliştirerek genel bir af çerçevesinde onların hapiste olanlarını serbest bıraktı. Ehl-i Beyt'ten Hasan b. İbrahim'e Hicaz'daki Savafî bölgesinden araziler tahsis etti. Onların taraftarlarından Medine'den getirttiği 500 kişiden özel bir muhafız birliği kurdu.

Valilerin ve bürokratların halka karşı davranışları ile ilgili bilgi aktaracak emin kişiler görevlendirdi. İdarecileri yargılayacak yüksek mahkemeler kurdu. Devletle halk arasında sıcak ilişkiler geliştirdi. Ticaretin gelişmesi için yollara kervansaraylar yaptırdı. Haksızlıkları gidermeye çalıştı. Cana kıymaktan kaçındı. Korkanlara güvence verdi. Zulme uğrayanlara adaletle muamele ederek adaletin tecelli etmesi için çalıştı.

Halk ile ilgili tüm işlerde cömert davrandı. Mehdi döneminde Bizans ile büyük mücadeleler yaşandı. Bizans'a karşı düzenlenen seferlerle İstanbul'a kadar ulaşılarak Kadıköy fethedildi. Bizans, ağır bir vergiye bağlandı. Mehdi, Mescid-i Haram'ı, Mescid-i Nebi'yi, Mescid-i Aksa'yı ve Basra Cami'i'ni genişletti. Irak, Hicaz arasındaki Hac yollarının bakım ve güvenliğini sağladı, konaklama ve su ihtiyaçlarını temin etti.

HÂDÎ (785-786)

764'te doğan Hâdî, Mehdi'nin oğludur. Annesi Hayzûrân'dır. 785'te babası Mehdi'nin vefatından sonra halife olarak Hâdî'ye biat edildi. Mûsâ, Hâdî lakabıyla halife ilân edildi. Hâdî döneminin en önemli olaylarından biri, Alioğullarından Hüseyin b. Ali'nin Medine'de başlattığı isyandır. Hz. Hasan'ın torunlarından olan Hüseyin b. Ali, Abbasilere karşı Medine'de bir isyan başlattı. Mescid-i Nebvî'de toplanan halktan biat aldı. Daha sonra hac münasebetiyle gelen toplulukları da kendi saflarına katmak amacıyla Mekke'ye hareket etti. Bunun üzerine Hâdî, hac için Mekke'de bulunan Abbâsî ileri gelenlerine bütün kuvvetlerini toplayarak onların üzerine yürümelerini emretti.

Mekke yakınlarındaki Fah savaşında Hüseyin yenildi ve çok sayıda taraftarıyla birlikte hayatını kaybetti (8 Zilhicce 169/11 Haziran 786). Bu savaştan sağ kurtulan

Hüseyin'in dayısı İdrîs b. Abdullah, Fas'a kaçmış ve orada İdrîsîler devletini kurmuştur. Hareketin bastırılmasından sonra Ali evlâdına karşı yapılan zulüm ve baskılar arttırıldı. Gizlenip saklananların evleri yakılıp yıkıldı, malları müsâdere edildi. Kûfe'deki Ali evlâdı ve taraftarlarına da baskı uygulandı. Şîîler bu hadiseyi Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra en acıklı olay ve bir matem günü olarak kabul ederler.

Hâdî ile annesi arasında iktidar mücadelesi baştan beri vardı. Hâdî'nin kardeşi Harun'u veliahtlıktan vazgeçirme ısrarı, annesinin ona karşı çıkması ve devlet yönetimine karışması anne- oğlu birbirine düşürdü. Hâdî, annesini zehirletmek için ona zehirli yemekler göndermiş ise de onu ortadan kaldıramamıştır. Annesi Hayzuran da onun kardeşi Harun'u hapse attırması dolayısı ile onu ortadan kaldırma planları yapmıştır. Hâdî'nin hasta olduğu bir anda annesi, bakıcı cariye ile anlaşarak cariyenin onu nefessiz bırakarak öldürmesini sağlamıştır (786). Hâdî'nin saltanatı bir sene sürmüştür.

HARUN REŞİD (786-809)

766'te Rey'de doğdu. Mehdi'nin oğludur. Abbasi sarayında dinî ve siyasî alanlarda özel hocalardan dersler aldı. Yahya el-Bermekî ona siyasî alanda hocalık yaptı. İmam Malik'ten hadis ve fıkıh dersleri aldı. Kur'an ve tefsir alanında da kendini iyi yetiştirdi. 786'da ölen Musa Hâdî'nin yerine Abbasi halifesi oldu. Biat aldıktan sonra ilk icraatı, Yahya el- Bermekî'yi kendisine vezir yapmak oldu. Devlet işlerinde annesi Hayzuran'a da danışılmasını isteyerek annesinin itibarını iade etti.

Harun Reşid dönemi, Abbasi Devleti'nin en geniş coğrafi sınırlara sahip olduğu ve içeride huzur ve güven ortamının olduğu bir dönemdir. Onun döneminde sarayda alimlere ve sanat erbabına büyük önem verilmiştir. Kültürel alanda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ticari alanda da gelişmeler olmuş, Bağdat, bu dönemde dünyanın en görkemli şehri, ticaret merkezi ve uluslararası bir Pazar yeri olmuştur. Halk maddi açıdan müreffeh, sosyal açıdan güvenli bir hayat yaşamıştır.

Bu dönemde isyan hareketlerine de rastlanmıştır. Kaysî- Kelbî çatışması Suriye bölgesinde yeniden alevlenmiştir. Kabileler arası mücadelenin tehlike boyutlarına gelmesiyle halife onların üzerine ordular göndererek onları bertaraf etmiştir.

Harun Reşid döneminde isyanlar daha çok Alioğulları taraftarlarından gelmiştir. Aslında Harun Reşid, baştan itibaren Alioğulları ile barış içinde bir iktidar sergilemek istemiştir. Gerek Hadi dönemindeki Fahl savaşından kurtulanların Horasan taraflarında kendilerine destek bulmaları, gerekse onların iktidar hakkını kendilerinde bulmaları onların isyanlarının devam etmesine sebebiyet vermiştir.

Bermekilerin Tasfiye Edilmesi

Başlangıçtan beri yönetimde etkin olan ve önemli devlet kademelerinde görev alan adeta gölge halife konumunda olan İran kökenli Şîî bir aile olan Bermekiler, Harun Reşid döneminde daha da etkilidirler. Büyük babaları Halit Bermekî, Budist bir aileden iken Kuteybe b. Müslim'in valiliği döneminde Müslüman olmuş, Abbasî ihtilali boyunca da Ebu Müslim Horasanî ile birlikte faaliyette bulunmuştur. Halit, oğlu Yahya'nın iyi yetişmesine gayret sarfetti.

Yahya, sarayda Harun Reşid'e hocalık yaparak onun yetişmesine katkıda bulundu. Bundan dolayı Harun Reşid, halife olunca onu geniş yetkili vezir tayin etti. Yahya ile oğulları Ca'fer ve Fazl devlet yönetiminde çok etkili ve yetkili oldular. Bu yetkiler vezirlik, divan başkanlıkları ve valilik görevlerinde bulunmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Yahya, bürokrat atamalarına da müdahale edebilmiştir. Anlaşılmayan bir şekilde Harun Reşid döneminde Bermekî ailesinin ileri gelenleri (Yahya ve oğulları) ortadan kaldırılarak onların Abbasi idaresindeki etkileri sona erdirilmiştir.

EMİN (809-813)

Harun Reşid, henüz hayattayken oğulları önce Emin ve Me'mun ve Kasım'ı sırasıyla veliaht tayin etmişti. Horasan'a Me'mun'u, Arap yarımadasına Kasım'ı ve Irak'a da Emin'i vali tayin ederek bu kararını fiilen uygulamaya koymuştu. Harun Reşid (ö. 809) vefat edince oğlu Emin (809-813) halife oldu. Me'mun kardeşi Emin'e biat etmekle beraber ordusu ile birlikte Horasan'da kalmayı tercih etmiştir. Halifelik görevini üstlenen Emin, veziri Fazl b. Rebiin telkiniyle 810 yılında Me'mun'u veliahtlıktan azletti. Emin'in Me'mun'u veliahtlıktan azletmesi iki kardeş arasında iktidar çekişmesini kaçınılmaz hale getirdi. Emin'i arap unsuru (Abbasi- Haşimi ittifakı), Me'mun'u Fars unsuru (Fars- Şii ittifakı) destekliyordu. Kim hangi bölgenin valiliğini yaptıysa o bölge insanı kendi valisini destekliyordu. Me'mun'u İran- Horasan halkı, Emin'i Irak halkı destekliyordu. Emin, Me'mun'un durumunu zayıflatmak için onun adını hutbelerden kaldırdı. Onun yerine oğlu Musa'ya hutbelerde dua edilmesini emretti. Çatışma kaçınılmaz hal alınca Me'mun'un ordusuyla Emin'in ordusu Celûla'da karşı karşıya geldi. Emin'in komutanı öldürüldü ve onun ordusu mağlup oldu. Bağdat'a kadar ulaşan Me'mun'un orduları yaklaşık bir yıl süren Bağdat kuşatması sonunda Emin'i yakalayıp idam ettiler. Kesik başını Me'mun'a gönderdiler. Emin ölünce bütün ülke Me'mun'un halifeliği üzerinde ittifak etti (813).

ÖRNEK SORULAR

1. Abbasiler dönemi kültürel hayatı için aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

- a) Halifeler, vezirler ve âlimlerin kurdukları birçok kütüphane vardır.
- b) Kâğıt üretiminin öğrenilmesi, kâğıdın ucuzlamasına vesile olmuştur.
- c) Halifelerin kitap temini için bazı adamlarını Bizans'a gönderdikleri bilinmektedir.
- d) İslami ilimlerin ilk temsilcileri bu dönemde yetişmiştir.
- e) Halifeleri ilmî çalışmaları teşvik etmişlerdir.

2. Hangisi Abbasilerin ilk dönemlerinde yetişen ve İslam tarihine dair eser veren alimlerden biri değildir?

- A) İbn Haldun
- B) İbn Hişam
- C) İbn Sa'd,
- D) Vakıdî,
- E) İbn İshak

3. -Mehdi

-Mütevekkil

-Harun Reşid

-Emin

-Me'mun

Yukarıdaki Abbasi halifeleri kronolojik olarak sıralandığında ikinci sıraya hangisi gelir?

- A) Mehdi
- B) Harun Reşid
- C) Emin
- D) Me'mun
- E) Mütevekkil

4. Abbasi devletinin ihtilalinde, kuruluşunda ve devamında etkili olan, Bağdat şehrini kuran, sarayda özel bir kütüphane oluşturan ve 20 yılı aşkın halifelik yapan kimdir?

- A) Seffah
- B) Ebu Cafer el-Mansur
- C) Mehdi
- D) Harun Reşid
- E) Mu'tasım

Cevap anahtarı: 1-d, 2-a, 3- b, 4-b

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II
(Ders Notları)

İKİNCİ HAFTA
MİHNE DÖNEMİ
ME'MUN- MU'TASIM- VASIK

Kocaeli 2025

MİHNE DÖNEMİ

Sözlükte “sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek” mânâlarındaki mahn kökünden türeyen mihne “sorguya çekip eziyete mâruz bırakma” demektir. Abbâsî halifeleri devrinde bazı muhafazakâr âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu mihne diye anılmıştır.

ME’MUN (813-833)

Harun Reşid’in oğlu olan Me’mun, Kur’an’ı hıfzetmiş, çok sayıda hadis ezberlemiş, döneminin âlimlerinden ders almış ilmî bakımdan iyi bir seviyeye gelmiş biri idi. Arap dili belâgatına sahip idi. Cafer b. Yahya el-Bermekî’den ve Fazl b. Sehl gibi önemli devlet ricalinden yönetim sanatını öğrenmişti. Me’mun, devlet adamlığı ciddiyeti bakımından babasına benzemektedir. Halife olduğunda henüz 27 yaşında idi.

Onun siyaset alanındaki hocası olan Fazl b. Sehl, iktidarı döneminde çok yetkili veziri ve danışmanı olmuştur. Fazl, Me’mun’un Merv’i devlet merkezi yapmasını sağladı. Gayrılarap unsurların devlet yönetiminde etkili olduğu bu dönemde, Arapların yoğun olduğu eyaletlerde yönetime karşı isyanlar baş gösterdi. Bu arada Ehl-i Beyt taraftarlarının başkaldırıları gerçekleşmiş, halifelik bile ilan eden olmuştur.

Halife Me’mun, Abbasilerin genel politikasının aksine Alioğullarına yakınlaşmaya çalışmıştır. Bu konuda samimi olduğunu göstermek için Abbasileri kızdıracak radikal bir çıkış yaparak Alioğullarından Ali Rıza b. Musa Kazım’ı veliaht tayin etmiştir (817). Ali Rıza b. Musa’nın bir yıl sonra şüpheli ölümü bu girişimi başarısızlığa uğratmıştır. Bundan sonra Me’mun, Şiâ yanlısı bir politikadan vazgeçmemekle birlikte Alioğullarından yeni bir veliaht tayin etmemiştir.

Me’mun’un başkenti Merv’e taşınması ve Alioğullarından veliaht tayin etmesi, Abbasi hanedanı mensupları ile Bağdat ileri gelenlerini rahatsız etmiştir. Bundan dolayı Bağdat’ta yine hanedandan olan İbrahim b. Mehdî halife ilan edilmiştir. Aynı anda ülkede iki Abbasî halifesi olunca ülkede asayiş bozulmaya yüz tutmuştur. Abbasi devletini yıllarca uğraştıran Babek isyanı bu kaos ortamında baş göstermiştir.

Me’mun’un İç ve Dış Politikası

İbrahim b. Mehdî’nin Bağdat’ta halife ilan edilmesi, Me’mun’u Bağdat’a gitme kararı almaya mecbur etti. Bu esnada Me’mun’un en büyük siyasî destekçisi-veziri Fazl b. Sehl öldürüldü. Me’mun tahta geçince Bizans İmparatoru Theopilos, ona hocasını göndermiş, onu tebrik etmişti. Ona karşılık Me’mun da bir heyet göndererek karşılık

vermişti. Bizans'ın başkenti İstanbul'a giden heyet, Me'mun'un mektubunu, imparatora takdim etmiş, İstanbul'da bir müddet kalmıştı. Bu esnada Bizans zindanlarındaki Müslüman esirler bu heyet tarafından ziyaret edilmişti. Heyet, döndükten sonra Me'mun'a esirlerin durumunu aktarmıştı. Me'mun ile Theopilos arasında esirler konusunda gerçekleşen diplomatik girişimler ve yazışmalar esir takası ile sonuçlanmıştır. Me'mun ile İmparator arasında gerçekleşen olumlu ilişkiler İmparator'un ona bazı değerli kitapları Me'mun'a göndermesine vesile olmuştur. Me'mun da onları Arapçaya tercüme ettirerek Arap dünyasına kazandırmıştır.

813 yılında tahta çıkan Me'mun, 830 yılına kadar Bizans ile iyi ilişkilerini devam ettirmiştir. 830 yılında anlaşılmaz bir şekilde bir anda araları bozulmuştur. Aranın bozulması neticesinde Me'mun, Bizans topraklarına özellikle de Anadolu topraklarına akınlar gerçekleştirmeye başlamıştır. «Anadolu gazaları» adı verilen bu askeri seferler vefat ettiği 833 yılına kadar devam etmiştir. Bu gazalar esnasında Me'mun ile komutanları çok sayıda şehir ve kaleyi fethetmişlerdir. Me'mun, son Anadolu seferinde Pozantı'da yakalandığı bir hastalık sonucunda vefat etmiştir (833).

Abbasi ihtilalinin başından beri idarede bazı unsurlar etkili olmuş, sonra da bu unsurlar problem haline gelmiştir.

Ebu Ca'fer Mansur için Ebu Müslim Horasanî problem olmuştur, (İran- Fars unsuru)

Harun Reşid için Bermekiler ailesi problem olmuştur, (İran- Fars unsuru)

Emin ile Me'mun çatışması Abbasi devleti için büyük bir problem olmuştur. (Arap- Fars unsuru). Araplar Emin'i desteklerken, Farslar Me'mun'a destek vermişlerdir. Neticede Me'mun'un taraftarları Emin'in kesik başını Me'mun'a takdim etmişlerdir. Henüz otuz yaşlarına ermemiş olan bu iki kardeşin taht kavgası maalesef kan dökülerek nice canlar heder olarak ancak halledilebilmiştir.

Me'mun için önce siyasette hocası, sonra da veziri ve danışmanı olan Fazl b. Sehl problem olmuştur. Burada da Başkent'in değiştirilmesine zorlama gibi bir durum müşahade edilmektedir. Nitekim Me'mun'un Bağdat'a dönüşü ancak Fazl b. Sehl'in öldürülmesinden sonra mümkün olabilmıştır (İran- Fars unsuru).

Bu problemler, devleti zayıflatan ve etkisi uzun yıllar devam eden badirelerdir. Bu badirelerin içinde Araplar ve Farslar vardır. Türkler yoktur. Horasan'da Türklerle tanışan Me'mun, Türkleri cesur, asker ve güvenilir bir topluluk olarak tanımıştır. Araplara ve İranlılara karşı güveni sarsılan Me'mun çevresini güvenilir insanlardan oluşan bir ordu ile

korumaya almak istemektedir. Bu nedenle ilk etapta 10 bin civarında Türk'ü orduya alarak devletin geleceğini Arap- Fars çatışmasından kurtarmıştır. Me'mun, Abbasi Devleti için yeni güvenli liman olarak Türkleri görmüştür. Bu şekilde Türkler, Abbasi ordusunda ve yönetiminde yer almaya başlamışlardır. Me'mun'un Türklere iktidarda ve orduda yer vermesiyle bu ilk askerler arasında daha sonra Abbasi idarî ve siyasî hayatına önemli etkilerde bulunan devlet adamları ve komutanlar yetişmiştir. Bu komutanların en tanınmışlarından biri şüphesiz ki Afşin'dir.

Me'mun Niçin Türkleri Orduya Almıştır?

- a. Arap –Fars askerlerin yeni fetihlere isteksiz olmaları,
- b. Arap –Fars askerlerin fethedilen yerleri korumaktan aciz olmaları.
- c. Abbasî Hanedanının dünyevileşmesi (Eğlence, müzik, ziynet vb. düşkünlük).
- d. Halifeyi ve devleti koruyacak, siyasî entrikalara dalmayacak, sultana itaat edecek ve gerektiğinde seve seve cihada gidip yeni beldeler fethedebilecek tek kesimin Türkler olarak görülmeleri.

Me'mun Dönemi Bilimsel Faaliyetler ve Beytülhikme Müessesesi

Me'mun, Abbasi halifeleri içinde ilme en çok önem verenlerdendir. Mansur döneminde başlayan Yunanca felsefî eserlerin Süryanice'ye çevrilmesi faaliyetleri Me'mun döneminde bu eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ile devam etmiştir. Ayrıca Yunanca'dan Arapça'ya birçok bilimsel eser tercüme edilerek Bağdat, Batı ile Doğu'yu kültürel olarak buluşturan bir ilim ve kültür merkezi haline getirilmiştir.

Me'mun döneminde dil, edebiyat, felsefe ve müspet ilim alanlarında faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

İslam Tarih ve medeniyetinin ilk kaynaklarını yazan âlimler bu dönemde yetişmiştir. Bu âlimlerin en kıymetlileri;

«Siyret-u İbn Hişam»'ı yazan Abdulmelik b. Hişam;

«Tabakat»'ı yazan İbn Sa'd,

«Kitabu'l-Megazî» ve «Futûhu's-Şam» kitaplarını yazan Vakıdî,

Kindî, Harizmî ve Allaf gibi yüksek değerli âlimler onun döneminde yetişerek İslam tarihi boyunca İslam toplumlarına kaynak olan eserler vücuda getirmişlerdir.

Me'mun, ilmî araştırmaların ve tercüme faaliyetlerinin gerçekleştiği bir kurumsal yapı olan Beytu'l- Hikme'yi kurarak nice bilimsel faaliyetin yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Me'mun ayrıca zengin bir kütüphaneyi ve rasathaneyi de kurmuştur.

Me'mun Dönemi İsyamları

Babek İsyanı: 816'da Bezz şehrinde Hürremiler'den olan Babek'in daha önceki lider Cavidan'ın ruhunun kendisine intikal ettiği iddiasıyla ortaya çıkan bir isyandır. Nitekim Me'mun döneminde bastırılmayan Bâbek isyanına ancak Mu'tasım döneminde son verilebilmiştir.

Alioğulları İsyanları: Mansur döneminde Alioğulları adına başlatılan ve daha sonra çok defa denenen isyanlar maalesef başarılı olamamıştır. Abbasiler, Alioğullarına karşı genelde acımasızca davranıp onları kılıçtan geçirmişlerdir.

MU'TASIM DÖNEMİ (218-227 / 833-842)

Harun Reşid'in Maride adlı cariyesinden (180/796) tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Tahsil hayatında başarılı olamamış, hatta ümmi olduğu bile iddia edilmiştir. Ağabeyleri Emin ile Me'mun arasındaki mücadelelerde tarafsız kalmıştır.

Me'mun Bağdat'a döndükten sonra onu Mısır'a vali tayin etmiştir. Mısır valisi iken Kaysilerin ve Kelbilerin isyanları ile karşılaşmıştır. İsyancılarla mücadelede Türk Komutan Afşin ile başarıyı elde etmiştir. Memun'un düzenlediği Anadolu gazalarına iştirak etmiştir. Bu seferler esnasında Niğde Aksaray bölgesinde çok sayıda kaleyi fethetmiştir. Me'mun'un dördüncü Anadolu seferinde Pozantı'da aniden ölmesiyle Abbasî tahtına geçmeye hak kazanmıştır.

Me'mun'un veliaht tayin ettiği Mu'tasım, Me'mun'un ölümü üzerine Türk komutanların da (Afşin, Eşnas, Boğa-i Kebir) desteğiyle 8. Abbasî halifesi olarak biat almıştır.

Muhtemel halife adayı olarak görülen Me'mun'un oğlu Abbas da ilk andan itibaren amcası Mutasım'a biat etmiştir. Onun biat etmesi meydana gelmesi muhtemel büyük olayları önlemiştir. Fakat daha sonra Abbas ile bazı komutanların bir darbe girişiminde bulunmalarının deşifre olması Abbas ve arkadaşlarının tutuklanarak hapse atılmasına yol açmıştır. Abbas ve arkadaşları hapiste işkence altında can vermişlerdir.

Mu'tasım'ın Abbasi halifesi olması ile iktidarda Arap ve İran unsurunun yanında Türk unsuru da etkili olmaya başlamıştır. Bu gelişme, Türk tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası kabul edilmiştir. Mu'tasım sayesinde Abbasi devletinin hizmetine giren Türk askerler, Türk boylarının zamanla kitleler halinde İslam'a girmesinde önemli rol oynamışlardır.

Me'mun, kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin ettikten sonra bir vasiyetname hazırlamıştır. Bu vasiyetname de kendisinin başlayıp fakat bitiremediği işlerden olan

Halku'l-Kur'an meselesini takip etmesini, Babek İsyanını bertaraf etmesini ve vezirinin tavsiyelerine uymasını tavsiye etmiştir.

Mu'tasım'ın İcraatları

Mu'tasım, zamanında da Kuran'ın mahluk olup olmadığı hususunda âlimler sorgulanmaya ve baskı altında tutulmaya devam etmiştir. Baskı, işkence ve zulme rağmen Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın mahluk olmadığını savunmuştur. O, Kur'an'ın mahluk olduğunu savunanları zındıklıkla tavsif etmiştir. Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde resmi ideolojinin görüşlerini benimsemeyen Ahmet b. Hanbel başta olmak üzere çok sayıda ilim adamı takibata uğramış, hatta kırbaçlanarak fizikî işkenceye tabi tutulmuştur. Mihne dönemi boyunca Mu'tezileye karşı çıkararak Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyenlerin şahitliği kabul edilmemiştir.

İmam Malik, Müslümanların akidesini bozmak ve fitneye sebebiyet vermek için ortaya atılan bu meselenin arkasına takılıp cedelleşmenin anlamsız olduğunu savunmuştur.

Yönetimde Türk Etkinliği ve Samarra'nın Kuruluşu

Mu'tasım da Me'mun gibi devlet otoritesini Türklere dayandırmak istemiştir. Muhafız kıtalarını Türklere oluşturmuştur. Komuta kademesine de Türkleri getirmiştir. Askerî ve sivil bürokratları onlardan seçmiştir. Mu'tasım, Türkleri ordunun diğer gruplarından ayırarak, maddî ve manevî bakımdan onların lehine kararlar vermiştir.

Türklerin lehine verilen kararları Araplarla İranlılar çekemez olunca Mu'tasım, Türklerle beraber devleti idare edebileceği yeni bir şehir kurmaya karar vermiştir. Bir bakıma böyle bir şehrin kurulmasına da ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü bir taraftan Başkent Bağdat ve çevresi bürokratlar tarafından paylaşılmıştı. Orduya yeni katılan komutanlara ve devlet adamlarına paylaştırılacak araziler kalmamıştı. Diğer taraftan Türk askerler Bağdat'ta halka rahatsızlık vermeye başlamışlardı. Bu konuda sürekli Mu'tasım'a şikayetler gelmekte idi. Bu nedenle Mu'tasım, yeni bir şehir kurarak devletin üst kademesindeki insanlara yerler, araziler tahsis edebilmek için en uygun yer olarak Samarra'yı seçti. O, Bağdat'a 145 km. mesafede olan Samarra şehrini kurarak Türk askerleriyle birlikte oraya yerleşti. Hilafet merkezini de oraya taşıdı.

Halife Mu'tasım; Afşin, Aşnas, Vasif ve İnak gibi meşhur Türk komutanlara Samarra şehrinin en güzel yerlerinden ayrı ayrı araziler tahsis etti. Onların kendi çevreleri ile birlikte buralara yerleşmelerini istedi. Türkler'in safiyetlerini yitirmemeleri için diğer milletlerle karışmamasına da özen göstererek onların çarşılarını, pazarlarını ve kışlarını ayrı inşa etti.

Mu'tasım 9 yıl halifelikten sonra 842'de 46 yaşında iken Samarra'da vefat etti.

Mu'tasım Dönemi Dahili Problemler

1. Muhammed b. Kasım İsyanı: Ehl-i beyt'ten olan Muhammed b. Kasım, yönetimin kendisine kötü muamele yaptığı bahanesiyle Horasan taraflarına giderek ehl-i beyt taraftarlarıyla birlikte isyan etmiştir. Horasan valisi Abdullah b. Tahir, Muhammed b. Kasım'ın üzerine yürümüş, onun taraftarlarını dağıtmış, onu da esir ederek Mu'tasım'a göndermiştir. Mu'tasım, onu hapse atmıştır.

2. Zutların İsyanının Bertaraf Edilmesi: Hindistan asıllı bir topluluk olup, Basra ve Vasıt arasında yerleşik olup Basra nehir yolunu kontrol edip gelip geçenleri çoğu zaman yağmalayan bir topluluk olan Zutlar, Mu'tasım döneminde bertaraf edilmişlerdir.

3. Babek İsyanının Bastırılması: Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinde başgösteren Babek Hürremiye isyanı, devleti çok etkiler hale gelmişti. Abbasi devletini 20 yıl kadar meşgul eden Babek isyanı, Afşin'in o bölgeye vali ve komutan tayin edilmesi sonucunda yürütülen savaşlarla Babek ve ordusu bertaraf edilmiştir.

4. Taberistan Valisi Mazyar b. Karin İsyanı: Kariniler sülalesine mensup olup, Taberistan'da yerleşik bir sülale iken Abbasi Devletine bağlanmıştır. Abbasi Devleti'ne bağlı olarak kabilesini idare eden Mazyar, devlete isyan etmiştir. Horasan valisi Abdullah b. Tahir, yaptığı savaşlar sonucunda Mazyar'ı mağlup ederek esir almış ve Başkentte idam edilmiştir (840).

5. Türk Komutan Afşin'in Tasfiye Edilmesi: Me'mun döneminde etkin olan Türklerin başkomutanlarından ve liderlerinden olan Afşin, akrabalarına menfaat temin etmesi, elde ettiği ganimetleri devlet merkezine değil de akrabalarına göndermesi, Horasan'ı elde etmek istemesi gibi suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Onun muhalifi olan Horasan valisi Abdullah b. Tahir ve Başkadı Ahmed b. Ebu Duad, ona yakıştırdıkları bu suçlamalarla onu halifenin gözünden düşürmeyi başardılar. Sonra Afşin'i tutuklatarak hapse attırdılar. Afşin hapiste iken öldü (841).

VASIK DÖNEMİ (842-847)

Mu'tasımdan sonra yerine geçen oğlu Vâsık (842-847), amcası Me'mun ile babası Mu'tasım'ın politikalarına tabi olduğundan ona "Küçük Me'mun" denilmiştir. O da Türkleri desteklemiş ve onların devlet kademelerindeki etkisinin devamını sağlamıştır. Mu'tasım askerleriyle beraber Samarra'ya gidince Bağdat'ta yerine onu vekil bırakmıştır.

Mu'tezile'nin etkisi onun zamanında da kendisini hissettirmiştir. Kur'an'ın yaratılmış olması hususunda devletin resmi görüşünü kabul etmeyen âlimlerden ölüme mahkûm edilenler onun zamanında da olmuştur.

Vasık döneminde Türkler, bürokraside daha da etkili olmuşlardır. Çünkü Vâsık çok dahiyane bir şahsiyet olmadığından idaresini, daha çok vezirleri ve Türk komutanlarının telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda gerçekleştirmeye çalışmıştır. O kadar ki ülkenin doğu kısımlarının yönetimini Türk komutanlardan İtah'a, batısını Eşnas'a bırakmıştır.

Vasık döneminde Şam, Hicaz, Yemame, İsfahan, Fars bölgelerinde meydana gelen isyanlar, genellikle Türklerin komuta ettiği ordularla bastırılmış, isyancılar bertaraf edilmiştir. İsyanlarda Kays kabilesi mensupları öndedir.

Vasık döneminde Bizansla savaşlar devam etmiş, Anadolu'ya gazalar gerçekleştirilmiştir. Girit'te ve Orta Anadolu'da gerçekleştirilen savaşlarda Bizans ordusu bozguna uğratılmıştır. 845'te Bizansla esir mübadelesi de Vasık döneminde gerçekleşmiştir. Bu esnada Müslüman esirler "halku'l-Kur'an" ve "Ru'yetullah" konularında imtihana tabi tutulmuşlar, ehl-i sünnet görüşüne sahip olanların değişimi kabul edilmemiştir.

Hız. Ali evladına karşı Vasık, son derece müsamahalı davranmıştır.

Vâsık, 847'de 32-37 yaşında ölmüştür. Veliht bırakmadığı için halife seçiminde inisiyatif bürokratlarla Türk komutanlara kalmıştır.

Örnek Sorular

1. Hangisi Me'mun'un Türkleri Orduya Almasının sebeplerinden değildir?

- A) Arap –Fars askerlerin yeni fetihlere isteksiz olmaları,
- B) Arap-Fars askerlerin fethedilen yerleri korumaktan aciz olmaları,
- C) Abbasî Hanedanının dünyevileşmesi.
- D) Gerektiğinde seve seve savaşa gidip beldeler fethedebilecek tek kesimin Türkler olması.
- E) Me'mun'un annesinin Türk olması.

2. Abbasi devletinin kuruluşunda ve yönetiminde söz sahibi olan Bermekilere hangi halife döneminde son verilmiştir?

- A) Mansur
- B) Emin
- C) Seffah
- D) Harun Reşit
- E) Nasır

Cevap anahtarı: 1-e, 2-d

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

ÜÇÜNCÜ HAFTA

GÜÇLÜ KOMUTANLAR DÖNEMİ

ABBASİLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ

(836-892)

Kocaeli 2025

ABBASİLERDE BİRİNCİ TÜRK NÜFUZU DÖNEMİ (836-892)

Abbasi Devleti'nin ilk asrından sonra komutanlar, halifeler üzerinde nüfuz oluşturdular. Halifeler, eski nüfuzlarına tekrar sahip olabilmek için gayret gösterdilerse de çabaları umdukları sonucu vermedi. Abbasi Devleti kurulurken bazı çevreler büyük beklentiler içinde idi. Mesela Hz. Ali evladının iktidar beklentisi boşa çıkınca Ehl-i Beyt taraftarları Abbasilere karşı bir takım isyanlar gerçekleştirmiştir. Horasan – İran taraflarından alınan destekle kurulan devlet bu defa aynı merkezlerden beklenen desteği görememiştir. Arap ve Fars askerlerin devleti koruma ve cihada devam etme hususunda isteksiz olmaları, orduda Türklerin etkin olmasına yol açmıştır. Bu durum halifeleri güçsüz, komutanları güçlü hale getirmiştir.

Nitekim Me'mun'un vefatı ve sonrasında Halife seçiminde ve istenmeyen halifelerin bertaraf edilmesinde Türk komutanlar önemli derecede etkin olmuşlardır. Nitekim Abbasilerin birinci asrından sonra komutanları yönetemeyen halifeler, komutanlar tarafından yönetilir hale gelmişlerdir. Halifeler etkisiz yetkisiz bırakılmakla kalınmayıp komutanların tuzaklarına kurban gider hale gelmişlerdir. Türk komutanların etkin olmasından dolayı Abbasilerin ikinci yüzyılına, birinci Türk nüfuzu dönemi denilmiştir.

Abbasiilerde Birinci Türk Nüfuzu Dönemi Başlangıcı: Mütevekkil Dönemi

Vasık'ın herhangi bir veliaht tayin etmeden ölümü üzerine saray mensupları ve Türk komutanlardan müteşekkil devlet erkânı, Abbasi tarihinde ilk defa bir halifeyi seçmek için bir toplantı düzenlemiştir. Yapılan istişareler sonucunda Türk komutanların teklifi, bürokratların kabulüyle o sıralarda 26 yaşında olan Mu'tasım'ın oğlu Mütevekkil (d. 822-ö. 861) halife ilan edilmiştir (847).

Mütevekkil'in ilk icraatı, Mu'tasım ve Vâsık'ın topluma dayattıkları Mutezili anlayışı ortadan kaldırmak olmuştur. Mütevekkil, Kur'an'ın mahiyeti üzerinde tartışmayı yasaklamış, kelamî tartışmalarda bulunanların zindana atılacağını ilan etmiştir. Bu dönemde Mu'tezili anlayışı topluma dayatan devlet adamları görevlerinden uzaklaştırılarak Ehl-i sünnet anlayışı öne çıkarılmıştır.

Ahmet b. Hanbel, bizzat halife tarafından davet edilerek, sarayda ağırlanarak kendisine hediyeler takdim edilmiş ise de ibn Hanbel o hediyeleri kabul etmemiştir. Başka Ehl-i Sünnet âlimleri de davet edilerek onurlandırılmış, onlara hediyeler takdim edilmiş ve onlar Mu'tezile'ye cevap teşkil edecek kitaplar yazmaya teşvik edilmiştir.

Mütevekkil, Şiilere karşı hasmane tavırlar içine girerek Hz. Ali'yi ve Hz. Hüseyin'i sevenlere her çeşit düşmanlığı yapmıştır. Hz. Ali'ye muhabbet besleyenleri cezalandırarak

mallarını müsadere etmiştir. Onların bazılarını hapislerde işkence ettirmiş, bazılarını da öldürmüştür. Bizatihi Hz. Ali'ye ve evlatlarına hakaretlerde bulunmaya devam etmiştir. Hatta Hz. Hüseyin'in kabrinin etrafındaki evleri yıktırarak o evlerin yerini tarım arazisine çevirtmiştir. Fedek arazisini ehl-i beytten (Alioğullarından) alarak kendi yandaşlarına ikta etmiştir.

Gayrimüslimleri farklı elbiselerle ve boyunlarında haçla dışarı çıkmaya, ata değil katır veya eşeğe binmeye, Müslümanlardan farklı elbiseler giymeye mecbur etmiştir. Onlara devlet hizmetinde görev vermemiştir.

Mütevekkil ile Türk komutanlar arasında iktidar mücadelesine oğlu Muntasır da Türk komutanlardan yana dahil olmuştur. Çünkü Mütevekkil onu veliahtlıktan azlederek diğer kardeşi Mu'tezz'i veliaht ilan etmişti. Bundan sonra da onu küçük düşürücü hakaretlerini devam ettirmişti. Bu nedenle Muntasır, Türk komutanlarla anlaşarak babası Mütevekkil'i bir askeri darbe ile öldürmeye karar vermiştir. Türk komutanlardan Vasif ve Boğa kendilerine bağlı askeri birliklerle sarayın kapılarını tutarak bir baskınla Mütevekkil'i öldürmüşlerdir.

Birinci Türk Nüfuzunun Derinleşmesi: Muntasır, Müstâîn, Mu'tez ve Mühtedî Dönemleri

Türk komutanlar Mütevekkil'i öldürdükten sonra bir toplantı yaparak onun oğlu Muntasır'ı halife ilan ettiler. Muntasır 861 yılında 25 yaşında iken halife olmaya muvaffak oldu ise de bir sene sonra hastalanarak şaibeli bir şekilde öldü (862).

Muntasır'ın dikkat çeken bir icraatı; babası Mütevekkil'den farklı olarak Ehl-i Beyt'e iyi davranmıştır. Onların ellerinden alınan mallarını, vakıflarını özellikle de fedek arazisini onlara iade etmiştir.

Muntasır'ın ölümünün ardından devlet erkanı bir toplantı yaparak Mütevekkil'in oğulları dışında Mu'tasım'ın diğer oğlu Muhammed'in oğlu «Müstâîn»'i halife ilan etmiştir (862). Müstâîn'in halife olmasına karşı çıkanlar ile Türk bürokrasisinden hoşnutsuzluk duyanlar 863'te Bağdat'ta yönetime karşı isyan başlatmışlardır. İsyân, kısa zamanda Türk olmayan askerlerin de katılımıyla büyüyünce çoğunluğu Araplardan oluşan isyancılar Türklerden ellerine geçirdiklerini öldürmüşlerdir. Adeta bir Arap- Türk savaşına dönüşen isyan hareketi, Türk komutanların isyancıların üzerine ordular sevk etmesiyle kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

İsyân sonucunda bir taraftan halifenin otoritesi zayıflarken diğer taraftan Türk komutanlar arasında ayrılıklar ve düşmanlıklar başgöstermiştir (865). Türklerin birbirleriyle ve Araplarla olan mücadelesi taraflar arasında kin ve düşmanlığa dönüşmüştür. Bir taraftan

Türk komutanlar birbirlerini öldürmeye başlamışlar, diğer taraftan Türk askerler Arap askerlerle çatışarak büyük bir kaos ortamının oluşmasına yol açmışlardır.

Kaos ortamından kaçan halife Müstain, Samarra'dan gizlice ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. Müstain'in Samarra'ya dönmesi için yürütülen diploması sonuç vermeyince Samarra'daki devlet ricali ona bir alternatif olarak Mütevekkil'in oğlu Mu'tezz'i halife ilan etmiştir (866). Müstain ile Mu'tasım'ın soyundan ayrılan halifelik Mu'tezz ile yeniden Mu'tasım'ın soyuna dönmüştür.

Mu'tezz'in halife ilan edilmesiyle iki halife ortaya çıkmıştır. Aslında hilafette iki başlılık bürokraside ve orduda da bölünmeye sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı devlet ricali arasında her iki halifenin de destekçileri olmuştur. Bu defa ikilik Türk komutanlar arasında da belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Mu'tezz, başa geçtikten sonra Müstain'in hilafetten vazgeçmesini istedi ise de Müstain onunla mücadele etmeye karar verdi. Mu'tezz, Bağdat valisine kendi tarafına geçmesi için elçiler gönderdi ise de o kabul etmedi. Bunun üzerine Mu'tezz, Bağdat'a sefer düzenlemeye karar verdi. Mu'tezz'in Bağdat'a girmesine mani olmaya çalışan Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah şehrin etrafına hendekler kazdırdı.

Türk komutan Boğa el-Kebir'in Mu'tezz'in tarafına geçmesi güç dengesini değiştirdi. Bağdat, Mu'tezz'in Boğa el-Kebir komutasında gönderdiği ordu ile muhasara edildi. Muhasaranın uzun sürmesi ve Bağdat'a giden yolların tutulması şehirde gıda ve yiyecek sıkıntısına yol açtı. Bağdat'ta yaşamın zorlaşması Bağdat'taki Abbasi hanedanı mensuplarının ve Bağdat halkının yavaş yavaş Mu'tezz'in tarafına geçmesine yol açtı. Sürdürülen karşılıklı görüşmeler sonucunda devlet ricali Müstain'in hilafetten uzaklaştırılmasına, Mu'tezz'e biat edilmesine karar verdi (866).

Babasının Türkler tarafından öldürüldüğünü bilen Mu'tezz, onlar sayesinde halife seçilmiş olsa da onlardan kurtulmanın arayışı içindeydi. Mu'tezz, Türk komutanlardan kurtulmanın ilk çaresi olarak Bağdat valisine Vasif ile Boğa'yı devlet hizmetinden uzaklaştırıp öldürmesine dair mektup yazdı. Fakat bu durumu onlara ulaştıran haberciler oldu. Onlar da buna karşı tedbirler aldılar. Kendilerini emniyete almak için Samarra'ya dönmek için halifeden izin istediler. Halife, onlara izin vermeye mecbur kaldı.

Sonuçta Mu'tezz ile Türk komutanlar arasındaki mücadelede halifenin kurduğu tuzaklar Vasif ile Boğa'yı ortadan kaldırmaya yetti ise de daha sonra Türk askerlerin isyanı sonucu Mu'tezz de babası Mütevekkil gibi öldürüldü (869).

Temmuz 869'da Mu'tezz'in öldürülmesinden sonra devlet ricalinin kararıyla halife

olan Mütevekkil'in bir diğer oğlu Mühtedi, bir yıllık Abbasi halifeliği görevinde ancak Türk komutanlarla mücadele ederek iktidar olmaya çalıştı.

Abbasi ordusunda özellikle de Samarra'da ordu üzerinde etkili olan Türk komutanlardan kurduğu tuzaklarla kurtulduğunu umdu ise de son olarak Türklerden oluşan askerlerin onun sarayını muhasara etmesi sonucunda tutuklanarak o da babası ve ağabeyisi gibi Türk askerler tarafından öldürüldü.

Devlet ricalinin birbirlerini ortadan kaldırmaya yönelik olaylar sebebiyle nice güzel umutlarla kurulan Samarra şehri, gelmiş olduğu noktada ancak entrikaların döndüğü bir merkez halini almıştı. Kuruluş amacına artık hizmet etmeyen Samarra bu entrikalar sebebiyle tarihî misyonunun sonuna gelmişti.

Abbasilerde Birinci Türk Nüfuzunun Zayıflaması: Mu'temid Dönemi

Mütevekkil'in oğlu Mühtedi'nin ölümünden sonra Mütevekkil'in diğer oğlu Mu'temid başa geçirildi. Mu'temid, siyasi iradesi olmayan zayıf tabiatlı bir kişi olduğundan onun halifeliği süresince devleti asıl idare eden kardeşi Muvaffak oldu.

Mu'temid döneminin en önemli olayı, Mühtedi döneminde başlayan Zenc isyanının büyümesidir. Irak'ın verimli sulu arazilerine sahip Sevad bölgesinde ağır şartlarda tarlalarda çalışan doğu Afrika kökenli Zenci köleler, ehl-i beytten olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed ez-Zencî önderliğinde isyan başlatmışlardır. Sayıları üç yüzbin- beşyüzbin olarak ifade edilen köle Zenciler üzerlerine gönderilen Abbasi ordularını yenmişlerdir. Basra ve Vasıt'ı alarak Bağdat'ı tehdit eder hale gelmişlerdir. Zenc isyanı olarak isimlendirilen kölelerin başkaldırısı 15 yıl (H.255-270/M.869-883) sürmüştür. Nihayetinde isyan Tolunoğullarının yardımıyla bastırılabilmiştir. Zencilerin çoğu öldürülmüş, geriye kalanları ise tekrar köleleştirilmiştir.

Mu'temid'in ilk döneminde Musa b. Boğa, Abbasî ordusunun başkomutanı olsa da Türk unsuru etkinliğini kaybetmeye devam etmektedir. Memleketin her tarafında meydana gelen isyanlar Türk komutanların emrindeki ordular tarafından bertaraf edilmiştir.

Bizans ile düşük seviyeli saldırılar Anadolu'nun güneyinde zaman zaman meydana geldi ise de halkın da desteği alınarak Bizans ordusu mağlup edildi.

Mu'temid'in kardeşi Muvaffak ondan önce ölünce devlet ricalinin baskısıyla Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd'ı veliaht tayin etti.

Samarra'dan Bağdat'a Dönüş: Birinci Türk Nüfuzunun Sona Ermesi:

Mu'tazıd-Billah (892-902)

892'de Mu'temid vefat edince veliaht tayin ettiği yeğeni Mu'tazıd'a biat edilerek halife ilan edildi. Mu'tazıd, Tolunoğulları emiri Humareveyh'in kızıyla evlenerek iyi

ilişkiler içerisine girdi. Tolunoğulları da Abbasilere hem bağlı kaldılar, hem de gerektiğinde askerî destek verdiler. Mu'tazîd, devletin başkentini yine Bağdat'a taşıyarak Türk nüfuzunun etkin olduğu Samarra dönemini sona erdirdi. Diyarbekir'i Şeybanilerden, Mardin'i Hamdanilerden almayı başardı.

Saffariler ile Samanilerin mücadelesinde Mu'tazîd, galip gelenin yanında yer aldı. Onun döneminde Sacoğullarının Azerbaycan ve Ermeniye bölgesindeki hâkimiyetleri tanındı.

Mu'tazîd'ın dört yıllık halifeliği döneminde İslam coğrafyası idarî değişiklikleri ile karşılaşırken bir de sonradan büyük bir tehlike haline gelecek olan Karmatilerin ortaya çıkışına şahit olmuştur.

Müktefî-Billah (902-908)

Mu'tazît'tan sonra yerine hilafet makamına geçen oğlu Müktefî (908) döneminde Karmatîlere karşı Mısır'da ve Suriye'de yürütülen büyük mücadelelerle Karmatilerin bu bölgelerdeki siyasî varlıkları sona erdirildi. Fakat Bahreyn'deki Karmati idaresi devam etti.

Müktefî, Karmatilerle mücadele ettikten sonra bu defa Tolunoğullarına yöneldi. Mısır ve Suriye'de hüküm sürmekte olan Tolunoğulları ile uzun mücadeleler sonunda onların siyasi varlığına son verdi (292 /905).

Bizanslılar ile de bu dönemde mücadele devam etti. Anadolu'nun güney şehirleri önemli çatışmalara ve göçlere sahne oldu. Özellikle Antalya'nın bu dönemde fethedilmesi İslam dünyasında sevinçle karşılandı. 908 yılında Müktefî kardeşi Muktedir'i veliaht tayin ettikten birkaç ay sonra vefat etti.

Muktedir- Billah (908-932)

Çeyrek asır kadar bir zaman Abbasi halifesi olarak hüküm süren Muktedir başa geçtiğinde Karmatilerin Bahreyn kolu ile mücadele etmek zorunda kaldı. Karmatiler 317 (930) yılında Kâbe'ye baskın düzenleyerek binlerce kişiyi öldürdüler. Hacerü'l-Esved'i yerinden sökerek başkentleri olan Hecer'e götürdüler. Bundan dolayı tarihinde ilk defa Kâbe, 20 yıl Hacerü'l-Esved'den mahrum kaldı. Muktedir döneminde Fatımiler ve Hamdaniler de birer bağımsız devlet kurdular.

Muktedir, Mağribli Berberî askerlerin bir darbesi sonucunda öldürüldü.

Kâhir- Billah (932-934)

Bir darbe sonucu öldürülen Muktedir'in yerine kardeşi Kâhir-Billah hilafet makamına geçirildi ise de devleti idarede etkili olamadı. Halifenin etkisiz olmasının yanı sıra

yönetimi eline almak isteyen devlet adamları da birbirleriyle hâkimiyet mücadelesine giriştiler. İki yıl etkisiz bir halife olan Kahir de devlet adamları arasındaki mücadelenin kurbanı oldu, bir askerî darbe ile tahttan indirildi. Abbasiler de görülen bir ilk uygulama olarak gözlerine mil çekilerek hapiste ölüme terk edildi.

Kahir döneminde Şîî Büveyhiler Devleti, Fars bölgesinde kuruldu. Abbasi halifeleri Türk komutanlardan ve devletin üst düzey bürokratlarından kurtulmaya çalışırken Büveyhilerle karşı karşıya geldiler.

Emirü'l-Ümerâlar Dönemi

Abbasiler döneminde otoriteyi elinde bulunduran bir başka önemli güç Emirü'l-ümeralar olmuştur. Emirü'l-ümeralık, komutanların birbirleri ile mücadele etmelerinden kaynaklanan problemleri giderme düşüncesiyle ihdas edilmiş bir kurumdur. Bu kurum başlangıçta tüm komutanların bir komutana bağlanması düşüncesi ile ihdas edilmiş ise de sonraları bu kurum kendisi problemin merkezi olmuştur.

Radî-billah (934-940)

Kahir-Billah'tan sonra hilafet makamına Muktedir'in oğlu Râdî Billah getirildi (322/934). Hz. Ömer zamanından beri Emevilerde ve Abbasilerde "Emirü'l-Ümera" ünvanı kullanılmış ise de asıl etkin bir unvan ve makam olarak kullanılışı Râdî Billah döneminde gerçekleşmiştir.

Râdî-Billâh, kurduğu (324 /936) Emirü'l-Ümeralık kurumuna ilk Emirü'l-ümera olarak Muhammed ibn Râîk'i tayin etti. Emîrû'l-ümerâlık müessesesi, kısa bir müddet sonra devlet adamları arasında bir rekabet ve mücadele unsuru olmaya başladı.

Kumandanlardan Beckem et-Türkî, iki yıl sonra İbn Râîk'i görevinden uzaklaştırarak kendisini bu makama tayin ettirdi (938). Beckem el-Türkî, emirü'l-ümeralığa yeni bir misyon kazandırarak Abbasî Devleti'nin aktif ve etkin tek yöneticisi oldu. Ömrünün sonuna kadar halifeyi etkisiz ve yetkisiz bir duruma getirerek bütün devlet işlerini tek başına yönetti. Vezire varıncaya kadar devlet ricalinin tümünü kendi başına tayin eder oldu. Protokolde halifeden sonra yer alan emirü'l-ümera, hutbelerde adının okunmasını ve sikkelere yazılmasını da sağladı.

Örnek Sorular

1. Aşağıdakilerden hangisi Mütevekkil dönemi gelişmelerinden değildir?

- A) Mutezilenin etkinliğine son verilmiştir.
- B) Alioğulları üzerindeki baskı artırılmıştır
- C) Beytü'l-hikme'nin temelleri bu dönemde atılmıştır.
- D) Türk komutanların nüfuzları kırılmaya çalışılmıştır
- E) Halife Samerra'dan ayrılıp Dımaşk şehrine yerleşmiştir.

2. Abbasiler Dönemi'nde yerleşim birimleri arasında;

- Halife Mutasım tarafında kurulan,
- Türk askerlerin yerleşimi için inşa edilen,
- Bir dönem devlete başkentlik yapan şehir aşağıdakilerden hangisidir?

- A) Samerra
- B) Basra
- C) Kufe
- D) Bağdat
- E) Şam

Cevap anahtarı: 1-c, 2-a

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

DÖRDÜNCÜ HAFTA **HANEDANLARIN HÂKİMİYET DÖNEMİ** **BÜVEYHİLER- SELÇUKLULAR**

Kocaeli 2025

BÜVEYHİLER HANEDANININ HAKİMİYETİ DÖNEMİ

Büveyhiler Döneminde Abbasi Yönetimi

Aslen Deylemli olan Büveyhî hânedanı adını, Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan gelen Büveyh (Bûye) b. Fennâ (Penâh) Hüsrev'den alır. Büveyhiler, önceleri Mecûsî ve putperest bir kavim iken IV. (X.) yüzyılın başında Ali evlâdından Hasan el-Utrûş'un gayretleriyle müslüman olmuşlar ve Şiîliği benimsemişlerdir. Daha sonra Abbâsî halifeliği dâhil müslüman devletlerin ordularında büyük ölçüde asker/komutan olarak yer almışlardır. Ayrıca kendi bölgelerinde küçük beylikler kurdukları gibi güneye doğru inerek İran ve Irak'ta vuku bulan siyasî olaylarda da önemli rol oynamışlardır.

Büveyhî kardeşlerden Ali, Fars eyaletinde hâkimiyetini sürdürürken kardeşi Hasan Cibâl bölgesine sahip olmuştur. Küçük kardeşi Ahmed ise Kirman ve Hûzistan'ı ele geçirerek İran'ın batısındaki ve güneyindeki önemli bölgelerin Büveyhîler'in idaresine girmesine vesile olmuştur.

Büveyhîler, Hûzistan'a hâkim olduktan sonra Irak'la daha yakından ilgilenmeye başladılar. Nihayet kardeşlerden Ahmed 19 Aralık 945 tarihinde davet üzerine karışıklıklar içindeki Bağdat'a girdi. Abbâsî **Halifesi Müstekfi**, Ahmed'i emîrû'l-ümerâ tayin ederek ona Muizzüddeve, Ali'ye İmâdüddeve, Hasan'a da Rûknüddeve unvanlarını verdi.

Bu olaydan kısa bir süre sonra Muizzüddeve Ahmed, Halife Müstekfi'nin gözlerine mil çektirerek yerine **Mutî'-Lillâh'ı** halife ilân etti. Abbâsî hilâfeti bundan sonra bir çöküş devresi içine girdi ve halifelik otoritesi zayıfladı. Böylece Abbâsî halifeliğinin merkezi Bağdat'ta yeni bir dönem başladı.

Şiî Büveyhîler siyasî sebeplerle kendi lehlerine kullanmak maksadıyla, Sünnî olan Abbâsî halifeliğinin devam etmesine şeklen müdahale etmemişlerdir. Ayrıca halifeliği kendi kontrolleri altında bulundurmakla hem devlet içindeki Sünnîler hem de diğer müslüman devletler nezdinde itibar görmüşlerdir.

Büveyhîler, Fars, Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürdüler. Aralarında her zaman uyumlu ilişkiler yoktu. Ancak aile içinde en yaşlı üyenin otoritesine saygı duyarlardı. Büveyhiler İran ve Irak'ta büyük ölçüde hâkimiyet sağladıkları gibi Abbasi Devleti'nin yönetimini de gerçekleştiren bir hanedan durumunda idiler. Halife tamamen etkisiz durumda idi.

Gazneli Mahmud ömrünün son yıllarında Rey şehrine yönelip orada hakimiyet kurarak Büveyhîler'in Cibâl koluna son verdi (1029).

Selçuklular, Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra toplanan kurultayda o zamana kadar ele geçirilmiş ve ileride zaptedilecek toprakları hânedan üyeleri arasında paylaştırdılar. Bu bölüşme sırasında Kirman bölgesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a verilmişti. Kirman eyaletine Selçuklu akınları ilk olarak 434 (1042-43) yılında başladı. Daha sonra Kavurd, Kirman üzerine yürüyerek bu bölgedeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi (1048).

SELÇUKLU HANEDANININ HÂKİMİYETİ

Kaim Biemrillah ve İkinci Türk Nüfuzu (Selçuklular) Döneminin Başlangıcı

Büveyhiler hanedanının siyasî ve askerî baskıları Abbasilerde artık nefret uyandırmıştı. Halife **Kâim-Biemrillâh**, **Büveyhilerin baskısına dayanamayıp** Selçuklu Sultanı **Tuğrul Bey**'i Bağdat'a davet ederek kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istedi. Davet sonucu harekete geçen **Tuğrul Bey**, 25 Ramazan 447'de (18 Aralık 1055) büyük bir ordu ile İslâm dünyasının o zamanki merkezi olan Bağdat'a girdi. Selçuklu ordusu ile Büveyhilerin askerleri arasında çıkan savaşta çok sayıda asker hayatını kaybetti.

Tuğrul Bey, bu savaştan sorumlu tuttuğu Büveyhi emiri Hüsrev Firuz ile komutanlarını tutuklatarak Irak'ta bir asırdan beri devam eden Büveyhî hâkimiyetine son verdi. Fakat Büveyhilerin ordu komutanı Arslan Besasirî Kuzey Irak taraflarına çekilerek Fatımilerden destek almaya devam etti. Sultan Tuğrul, onu Musul'da sıkıştırdı ise de o kaçmaya devam etti.

Sultan Tuğrul'u Bağdat'ta muhteşem bir törenle karşılayan Halife Kaim Biemrillah, ona İslâm'a yaptığı hizmetlerinden dolayı teşekkür ederek başına çok kıymetli bir taç koydu, hil'atlar giydirdi, sancaklar verdi. Altın kılıç kuşattı ve kendisini "Melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" ilan etti (1058).

Sultan, Bağdat'ta kaldığı sırada kardeşi İbrahim Yınal'ın isyan ettiğini öğrendi. Tuğrul Bey, hemen ayaklanmayı bastırmak için harekete geçti. Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilen Arslan Besasirî, Bağdat'a girip Fatimî halifesi adına hutbe okuttu. Halife ise bu kaos döneminde Ukaylî emiri Kureyş'in himayesine sığındı. Tuğrul Bey ise İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra Bağdat'a döndü. Halife'yi tekrar Bağdat'a getirtip makamına oturttu. Arslan Besasiri'yi ise yakalatıp öldürdü.

Abbasilerle Selçuklular arasındaki bu yakınlaşma Kaim Biemrillah'ın Çağrı Bey'in kızı ile evlenmesine ve Tuğrul Bey'in de Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlenmesine yol açmıştır. İki hanedan arasında evlilikler yoluyla kurulmak istenen dostane ilişkilerin aslında istikrarlı bir seyir izlemediğini tarihî olaylar ortaya koymuştur.

Muktedî Biemrillah (467-487/1075-1094) ve Selçuklularla Dalgah İlişkiler

Kaim Biemrillah'ın vefatından sonra torunu Muktedî 19 yaşında başa geçti (1075).

19 yıl halifelik makamında kaldı. Muktedî halife olunca Selçuklu sultanı Melikşah'a onun saltanatını onaylayan bir menşur gönderdi ve onun biatını aldı. 1082 yılına gelince Muktedî, Melikşah'ın kızı Mahmelek ile evlenmeye talip oldu. Melikşah, dört sene sonra bu talebe olumlu cevap verebildi. Suriye seferinden sonra Bağdat'a uğrayan Melikşah Bağdat'ta Halife Muktedî tarafından büyük bir karşılama töreni ile taltif edildi (1087). Halife Muktedî, ona "Sultanu'l-Mağrib ve'l-Maşrik" unvanını verdi, ona hil'atler giydirdi.

Uzun görüşmelerden sonra Melikşah, iki emirini İsfahan'a yollayarak hanımı Terken Hatun refakatinde kızı Mahmelek'i ve muhteşem çeyizini Bağdat'a getirtti. Benzerine az rastlanır bir düğün yapıldı. Fakat Melikşah'ın içine sinmeyen bu evlilik ancak iki sene sürdü. Nitekim iki sene sonra Melikşah kızını Muktedî'den ayırarak torunu Ebu'l-Fazl Cafer ile birlikte Bağdat'a getirtti. Daha sonra Muktedî'ye torunu Ebu'l-Fazl Cafer'i veliaht tayin etmesini söyledi ise de Muktedî onu dikkate almadı. Muhtemelen bu tür evliliklerle Selçuklular, hilafetin kendi soylarından devamını arzu etmiş iseler de bu gerçekleşmemiştir.

Melikşah'ın ilk Bağdat ziyareti esnasında Halife Muktedî tarafından "Sultanu'l-Mağrib ve'l-Maşrik= Doğunun ve Batının Sultanı" ilan edilmesi aslında Halife'nin bir bakıma istemeyerek de olsa hükümdarlıkla ilgili bir takım yetkilerini devretmesi anlamına gelmektedir. Nitekim ondan sonra Muktedî, sadece İslam ümmetinin manevî liderliği ile yetinmek zorunda kalmıştır.

Muktedî'nin damat olma süreci Melikşah ile bir süreliğine ilişkilerin iyi seyretmesine yol açmış ise de daha sonra Melikşah ve veziri Nizamülmülk onun halifeliğini zayıflatmaya ve bağımsız bir otorite olmaktan çıkarmaya karar vermişlerdir.

Melikşah, daha sonra gerçekleştirdiği iki Bağdat seferinde de Muktedî'nin halifeliğini umursamadan Bağdat'ta kalmıştır. Hatta son Bağdat seferinde Halife'den derhal Bağdat'ı terketmesini ve başkentini başka bir yere taşımalarını istemiştir. Ancak vezir Tacülmülk'ün araya girmesi ile Halife'ye biraz süre tanımıştır. Çok geçmeden Melikşah'ın vefatı onu rahatlatmıştır.

Muktedî döneminde Türk dil, kültür ve tarihi için önemli gelişmeler de olmuştur. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri Kaşgarlı Mahmut'un Divan-u Lüğati't-Türk adlı eserini bu dönemde yazarak Muktedî'ye halifeliğinin ikinci yılında takdim etmesi olmuştur. Muktedî döneminde Abbasi hilafetinin Fatımi halifeliği karşısında nüfuzu artmıştır. Suriye,

Filistin, Hicaz ve Yemen’de hutbeler Abbasi halifesi adına okunmuştur. Muktedî 1094 yılında vefat etmiştir.

Mustazhir Billah Dönemi (1094-1118) ve Haçlı Seferlerinin Başlaması

Müktefi’den sonra onun yerine Müstazhir Billah geçti. Müstazhir döneminde Selçuklu hanedanı mensupları arasında Muhammed Tapar sonrası taht kavgaları başladı. Taht mücadelelerinde Halife Müstazhir, daima güçlü olanın sultanlığını onaylayarak siyasî gidişatı idare etmeye, Selçuklularla iyi geçinmeye çalıştı. Bu esnada Selçukluların yönetimi her ne kadar zayıflamış olsa da Müstazhir, iktidarını güçlendirme yolunda bir ilerleme kaydedememiştir. Bağdat yine Selçukluların görevlendirdiği bir “şahne” tarafından yönetilmeye devam etmiştir.

Mustazhir Billah, 16 Rebûlâhir 512’de (6 Ağustos 1118) Bağdat’ta vefat etmiştir. Onun yerine veliahdı Müsterşid geçmiştir.

Selçuklu hanedanının taht kavgaları ile meşgul olmasını ve İslam dünyasının güçlü bir siyasi iradede yoksun olmasını fırsat bilen Haçlılar bu dönemde Ortadoğu’yu işgal ederek Urfa (1098), Antakya (1098), Kudüs (1099) ve Trablus’ta (1109) birer Haçlı Devleti kurdular.

Müsterşid, Raşid ve Müktefi Dönemleri: Selçuklularla Gerginlik

Müstazhir’in vefatından sonra yerine oğlu Müsterşid geçti (1118). O, tahta geçtiğinde Muhammed Tapar’ın vefatı sonrasında Selçuklu hanedanı arasında başlayan taht kavgaları devam etmekteydi. Bu karışıklıklardan yararlanarak Abbasilerin, Büveyhilerin Bağdat’ı işgal etmesiyle kaybettiği dünyevî-siyasî hâkimiyeti yeniden kazanmak için faaliyetlere girişti. Selçuklularla iyi ilişkiler içinde olmak için Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in kızı ile evlendi. Fakat daha sonra Müsterşid’in Selçuklularla arası açıldı. Müsterşid, ordular hazırlayarak Irak Selçuklu Sultan’ı Mesud b. Muhammed Tapar ile mücadeleye girişti ise de Hemedan yakınlarında vuku bulan bir savaşta esir düştü. Sultan Mesud onu serbest bırakmak için anlaşma yapmış olduğu sırada henüz serbest kalmadan bir batınî tarafından öldürüldü (1135). Selçukluların elindeyken öldürülmesi Selçukluların bu işte bir parmağı olduğuna dair şüpheler barındırmaktadır.

Müsterşid, kaynaklarda hırslı, azimli, heybetli ve cesur bir halife olarak tanıtılmıştır. Gençliğinde ilimle meşgul olmuş, fıkıh ve hadis okumuştur. İyi bir hattat, fesahat ve belagat sahibi etkileyici bir hatipti. İmar faaliyetleriyle de öne çıkan Müsterşid, 517 (1123) yılında Bağdat’ın etrafındaki surları yeniden yaptırmıştır. Sultan Sencer’in kızı olan hanımı için sekiz köşeli bir saray inşa etmiştir.

Müsterşid'in vefatıyla hilafet makamına oğlu Raşid geçti ise de o da üç sene sonra batını hizmetçileri tarafından öldürüldü (1138). Raşid'in iktidarında da Selçuklularla iyi bir diyalog kurulamadığı anlaşılmaktadır.

Örnek Sorular

1. Abbasi hilafeti üzerinde baskı kuran Büveyhi hakimiyetine son veren Selçuklu sultanı kimdir?

- A) Çağrı Bey
- B) Çaka Bey
- C) Tuğrul Bey
- D) Musa İnanç
- E) Osman Bey

2. Hangi şıkta yer alan bilgi Anadolu Selçukluları hakkında doğru değildir?

- A) Sultan Alparslan Anadolu kapılarını Selçuklulara açmıştır.
- B) Bizanslılar, Miryakefalon'da II. Kılıç Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.
- C) Alaaddin Keykubad devri Anadolu Selçukluları tarihinin en parlak devridir.
- D) Anadolu'da ilk haçlı ordusuna karşı koyan I. Kılıç Arslan'dır.
- E) Anadolu Selçukluları Yassıçemen savaşında Harzemşahlara yenilmişlerdir.

Cevap anahtarı: 1-c, 2-e

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

BEŞİNCİ HAFTA

ABBASİLERİN SON DÖNEMLERİ VE MOĞOL İSTİLASI

Kocaeli 2025

ABBASİLERİN SON DÖNEMLERİ

NASIR LİDİNİLLAH (1180-1225)

Türk asıllı bir bir cariyeden olan Nasır Lidinillah 1180 yılında hilafet makamına geçerek 45 yıl boyunca Abbasi Devleti'ni idare etti. O, Büveyhiler ve Selçuklular karşısında gücünü kaybetmiş olan devletin hâkimiyetini yeniden tesis etmek için büyük çabalar sarf etti. Irak Selçuklularının tarihe karışması onu rahatlattı. 1187 yılında Bağdat'taki eski Selçuklu Sarayı'nı yabancı bir idarenin sembolü olduğu gerekçesiyle yıktırdı.

Haçlılarla mücadelesini sürdüren Selahaddin Eyyubî'ye mesafeli kalmak istedi. Bu mücadelede Eyyubilere yardıma gitmeyip kuzeye doğru coğrafyasını genişletmeye çalıştı.

Müslümanların yegâne manevi liderliği durumundaki halifeliği güçlendirmeye çalıştı. Halifeliğini güçlendirmek için o, çeşitli mezhepleri birbirine yaklaştırmaya gayret etti. Bazı hükümdarlarla ittifaklar oluşturdu. İdarî, malî ve askerî alanlarda politikalar geliştirdi.

Fütüvvet teşkilatını yeniden düzenleyip kontrolü altına aldı. O, meliklerin ve emirlerin Fütüvvet Teşkilatı'na girmelerini isteyerek, böylece kendisinin fityanın lideri olduğunu ispatlamaya çalıştı. **Fermanlarının** İslam dünyasında sistematik olarak dağıtılmasını sağlayarak hedefini gerçekleştirmeye çalıştı. Bütün bu çalışmaları sonucunda Nasır, hilafet kurumuna eski itibarını kazandırmayı başardı.

Nasır, dinî ve siyasî görüşlerinin yayılması için Suriye, Mısır, Anadolu ve İran'a elçiler gönderdi.

Bağdat'taki **eğitim** kurumlarını ıslah ederek dinî ve dünyevî iktidarı kendi şahsında toplamaya çalıştı. Bu kurumların gelirlerini ve yönetilmesini kontrol altına aldı.

Nasır Lidinillah, Abbasilerin son asrında devletini ayakta tutmak, daha da güçlendirmek ve uzun ömürlü olmasını sağlamak amacıyla dirayetli bir devlet adamı olarak büyük çabalar sarf etti. Onun çabaları devletin yaşaması yolunda büyük aşamalar kaydetti ise de onun vefatından 33 yıl sonra gelen Moğol istilası devletin sonunu getirdi.

Moğollar ve Moğolların Bağdat'ı İstilasası (1258)

Dilleri Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından ilişkili bulunan Moğollar dünya tarihine Cengiz Han ile geçmişlerdir. Daha önce küçük bir kabile ismi olan Moğol kelimesinin bir hanedan veya devlet ismi haline gelmesi Cengiz han ile gerçekleşmiştir.

Hunlar'dan itibaren Moğollar ve Türkler arasında sıkı bir temas mevcut idi. Büyük Hun Devleti yıkıldıktan sonra Asya'da ortaya çıkan güç boşluğu Moğollar tarafından doldurulmuştur. VI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk daha sonra Uygur

hâkimiyetine giren Moğollar bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

Moğollar'ın dünya tarihinde önemli rol oynaması, ancak XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu ile olmuştur. Cengiz Han, uzun mücadelelerin ardından bütün Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başardı. 1209 yılına kadar sırasıyla **Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurlar'**ı idaresine aldı. Moğolistan'a tam anlamıyla hâkim olarak Karahıtay topraklarını ele geçirdi (1218). Cengiz Han yaptığı idarî, içtimaî ve askerî düzenlemelerle Moğollar'ı tarihlerinde ilk defa düzenli bir teşkilâta kavuşturdu ve onları cihan devleti telakkisiyle yeniden yapılandırdı. Moğol yazı ve kültürü de ilk olarak bu dönemde yaygınlık kazandı.

Karahıtay topraklarının ele geçirilmesi Cengiz Han'ı batıda Hârizmşahlar'a komşu yapmıştı. 1218 yılında 450 kişilik bir Moğol kervanının Otrar'da Harizmşahlar tarafından kılıçtan geçirilip mallarının yağmalanması ve gönderilen elçilerin de öldürülmesi üzerine Cengiz Han ertesi yıl güçlü bir orduyla Hârizmşahlar'a karşı sefere çıktı. Sultan Alâeddin Muhammed ve Celâleddin Hârizmşah başarılı bir şekilde mücadele verdirse de çabaları Moğollar'ı durdurmaya yetmedi.

1220-1221 yıllarında gerçekleştirilen askerî harekâttan sonra Horasan üzerinden Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'a giren Moğol müfrezeleri, Kafkaslar'dan Karadeniz'in kuzeyine geçtikleri zaman gerilerinde virane halinde bir ülke bıraktılar. Bu harekâtı 1224'te yağma ve tahrip amaçlı başka seferler takip etti. Nihayet Celâleddin'in son önemli direnişini de 1228 yılında İsfahan şehri önlerinde kıran Moğollar, kendi hâkimiyetlerini tanıyan Fars Atabegleri idaresindeki Güney İran dışında bütün Orta ve Batı İran'ı yağmaladılar. Halkının önemli bir kısmını öldürüp harabeye çevirdikleri ülkeyi birkaç yıl kendi kaderine terkettiler.

Cengiz Han 1227 Ağustos'unda öldükten sonra da Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesi durmadı. Çin'in önemli bir kısmı ile Kore zaptedildiği gibi İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyeti daha da güçlendi. Doğu ve Orta Avrupa'yı da istilâ ettiler (1237-1241).

XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğol İmparatorluğu artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. **Mengü Han (1251-1259)** tahta çıktığında kardeşi **Kubilay'**ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi **Hülâgû'**yu da “**ilhan**” olarak İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin etti. Başlangıçta idarî zorunlulukların gerektirdiği bu taksimat, hânedan içerisindeki anlaşmazlıkların artmasına paralel olarak Moğol hâkimiyetinin zamanla birbirinden bağımsız parçalara ayrılmasına zemin hazırladı.

Hülâgû'nun 1255 yılında Ceyhun'u geçerek Horasan'a girmesiyle Yakınoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı. **Hülâgû** önce 1256'da **Alamut**'u ele geçirip buradaki İsmâilî hâkimiyetine son verdi ve kale halkını tamamen yok etti.

1258 yılında Bağdat'ı işgal eden Moğollar Abbâsî halifesi ve yakın çevresini esir alarak şehirde günlerce katliam yaptılar. Bağdat'ı harabeye çevirdiler. Kültür varlıklarının hepsini yok ettiler.

Böylece Hazar denizinin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasî birliği yeniden tesis etti. Ardından askerî harekâtı Suriye üzerine yönlendirdi. Ancak Suriye istikametindeki Moğol ilerleyişi ilk defa **Memlükler tarafından 658 (1260) yılında Aynicâlût Savaşı** ile durduruldu; Abaka (1265-1282) ve Gâzân Han (1295-1304) zamanındaki yeni teşebbüsler de başarısız kaldı.

Moğol yayılması, batıda **Anadolu Selçukluları'nın Köseadağ Savaşı (1243)** sonucu tâbi devlet konumuna gelmesiyle Bizans sınırlarında sona erdi. Bununla birlikte İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak yaklaşık bir asır boyunca İlhanlılar'ın hâkimiyetinde kaldı.

Doğu'da Cengiz Han zamanında başlayan Çin istilâsı Kubilay Kağan (1260-1294) zamanında tamamlandı. Çin'de hüküm süren Moğollar, Kubilay Kağan'dan itibaren yerli kültürden önemli ölçüde etkilendiler.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında merkezî Moğol hâkimiyetinde parçalanmalar oldu. Bu parçalanmayı Cengiz Han'ın torunları arasındaki iç savaşlar takip etti.

Abaka, Argun, Gâzân ve Olcaytu zamanlarında İlhanlılar, Azerbaycan hâkimiyeti için Kafkaslar'da Altın Orda, Horasan hâkimiyeti için de doğuda Çağataylılar ile mücadeleye girdiler. Bu iki hanlık zaman zaman ciddi istilâ teşebbüsleriyle İlhanlılar'ı daima tehdit altında tuttu. Yakınoğu'da Altın Orda-Memlük ittifakı İlhanlılar'ın dikkatini tek bir tarafa yönlendirmesini önledi.

Gâzân Han zamanında İslâmiyet'in kabulüyle (1295) İlhanlılar büyük hanlardan koptu. Dışarıda tabii yayılma alanlarına ulaşan Moğollar, içeride yerleşik coğrafyaya hâkim olan savaşçı bir göçebe topluluğun karşılaşacağı bütün sorunları kuvvetle yaşadı. Bazı gayretlere rağmen Moğol hükümdarları istilânın ortaya çıkardığı köklü sorunları çözmede başarılı olamadılar. Moğol idaresi daha önce etnik, siyasî, idarî, iktisadî ve dinî olarak farklı teşekküllerin elinde bulunan ve istilâ ile harabeye dönen geniş coğrafyada ortak bir sistem kuramadı.

Başlangıçta Şamanist olan Moğollar, Müslüman ve Hristiyan milletlerle ilk defa istilâ sırasında karşı karşıya geldiler. Kendilerini savaş sırasındaki azgınlıklarının tesirine

kaptırmadıkları zaman diğer din ve inanç mensuplarına büyük bir hoşgörüyle yaklaşırlardı. Din adamlarının tartışmalarını ilgiyle takip eder, onları vergiden muaf tutar ve ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmalarına izin verirlerdi.

Eşi sonradan Hristiyan olan Hülâgû ve Argun Han gibi bazı İlhanlı hükümdarları döneminde de Müslümanlar zulüm ve haksızlığa uğradılar. Abaka Han ise Avrupa hükümdarlarına elçiler göndererek onları Müslümanlar aleyhinde bir ittifaka teşvik etmiştir. Doğuda **Kubilay Han, Nestûrîliği ve Budizm'i desteklerken İslâmiyet'e şiddetle karşı çıkmıştır.** Ancak bu olumsuz şartlara rağmen İslâmiyet istilâcı Moğollar arasında Hristiyanlıktan daha fazla kök salmış ve galipler zamanla Müslümanların dinini benimsemiştir. Bu hususta Moğol-Türkmen yakınlaşmasının ve İran kültürünün etkisi büyüktür. Moğolların Budist ve Hristiyanlara olduğu gibi Şiîler'e de hoşgörülü davranmaları İran'da Şiîliğin yayılmasını büyük ölçüde etkilemiştir.

Cengiz Han'ın ölümünün üzerinden henüz yarım asır geçmeden Berke Han zamanında (1256-1266) İslâmiyet Altın Orda Devleti'nin resmî dini haline geldi. Bunu, İlhanlılar'da hânedanın en seçkin siması **Gâzân Han'ın (1295-1304) İslâm'ı kabulü** ve içtimaî, idarî ve iktisadî sahalarda yaptığı reformlar takip etti. Doğudaki büyük han Kubilay Kağan'ın ölümünden (1294) sonra artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tâbiiyet bağlarını koparan Gâzân Han, İran'da bozkır geleneklerinin yanında İslâmî ve İranî temellere dayanan bir devlet düzeni oluşturdu. Halka karşı Moğol emîrleri ve vergi tahsildarlarının yaptığı zulmün önüne geçmek istedi. Gâzân'ın çabaları Yakındoğu'da bulunan Moğolların yerleşik kültürle temasını hızlandırdı. Tarihî kaynaklarda Gâzân, Olcaytu (1304-1316) ve Ebû Said'in (1317-1335) Moğol yazısının yanı sıra Farsça'yı da bildikleri kaydedilmektedir.

Kısa sürmesine rağmen Moğol hâkimiyeti Yakındoğu'da pek çok olumsuz iz bırakmıştır. **İstilâ sırasında Mâverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş,** kaynakların rivayetlerine göre **milyonlarca insan öldürülmüştür.** Tarihçiler arasındaki yaygın kanaate göre İslâm tarihinde Moğol istilâsı ile mukayese edilebilecek başka bir felâket yoktur. Moğollar İslâm kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslâm ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescidler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, İslâm kültür mirasına dair kıymetli eserler yakılmış veya nehirlere atılmıştır.

Bu istilâyı bizzat yaşamış kişilerle görüşen Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden **İbnü'l-Esîr**, Moğol /İlhanlı istilâsının Hz. Âdem'den beri insanoğlunun mâruz kaldığı en

büyük felâket olduğunu ve Buhtunnasr'ın İsrâiloğulları'na yaptığı katliamla Kudüs'teki tahribatın bu korkunç musibetle asla karşılaştırılamayacağını söyler.

Moğol istilâsı Çin, Orta Asya, Yakındoğu ve Doğu Avrupa'nın etnik ve kültürel yapısının yeniden şekillenmesinde önemli rol oynadı. Özellikle Türk dünyasının etnik yapısı kökünden yıkıldı; Uygur, Karluk, Kıpçak gibi Türk kavimleri parçalanıp Moğol topluluklarının alt tabakalarını oluşturdular. Irak bölgesi siyasal ve kültürel üstünlüğünü kaybetti.

Moğollar karşısında tutunamayan pek çok Türk boyu İran yaylası üzerinden Anadolu'ya göç etti. Yeni gelen kalabalık kitleler, uçlara doğru çekilip Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Türkmen beyliklerinin kurulmasında önemli rol oynadı. Türkmen kitlelerinin yanı sıra memleketleri yakılıp yıkılan pek çok İranlı da Anadolu'ya sığınarak Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdi.

İran tarih yazıcılığının en büyük eserleri İlhanlı sarayı ile irtibatta olan tarihçiler ya da bu devletin hizmetinde çalışan bürokratlar tarafından kaleme alındı.

İlhanlı vergi ve maliye usulü bu coğrafyada daha sonra kurulan mahallî idareler tarafından aynen benimsendi. Ön Asya'dan Çin'e kadar bütün toprakların bir tek devletin sınırları içerisinde birleştirilmesi, doğu-batı ticaretinin gelişmesi ve Çin kültürünün Yakındoğu'ya taşınması için zemin hazırladı.

Bu dönemde pek çok eser **Çince'den Farsça'ya** çevrildi. Aynı tesirler başta minyatür olmak üzere güzel sanatlar alanında daha belirgin hissedildi. Moğol hükümdarları **astronomi** ilmine ilgi duydular ve bu yöndeki çalışmaları teşvik ettiler. İslâm dünyasının en büyük rasathânelerinden biri olan **Merâğa Rasathânesi'nin** yanı sıra Tebriz'de de bir rasathâne kuruldu.

İlhanlı Devleti, Ebû Said Han'ın **736 (1335)** yılında vefatının ardından ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde tarihe karıştı. Bu devletin yıkılmasından sonra Yakındoğu coğrafyasında siyasî hâkimiyet Celâyirîler, Karakoyunlular, Muzafferîler ve Horasan Serbedârîleri gibi devletlerarasında paylaşıldı.

Moğol hâkimiyeti Çin'de Kubilay'ın halefi Temür Ölceytü Kağan'ın (1294-1307) ölümünün ardından önemli bir varlık gösteremedi. Moğollar, batıda olduğu gibi bu coğrafyada da çok geçmeden yerleşik kültürün tesirine kapıldılar. XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğol idaresi doğuda artık parçalanmanın eşiğindeydi. Yüan hânedanı, Togan-Temür'ün (Shunti) 10 Eylül 1368'de Hanbalık'ı terkederek Moğolistan'a çekilmesiyle son buldu.

Yakındoğu'daki Moğol kabileleri İlhanlı Devleti'nin yıkılması üzerine ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. İran coğrafyasında vuku bulan iç savaşlar Moğol bakiyesi kabilelerin gücünü tüketti. Azerbaycan ve Batı İran'da bulunan Moğol bakiyeleri XIV. yüzyılın sonlarına doğru yerlerini Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi Oğuz-Türkmen zümrelerine bırakarak yavaş yavaş tarih sahnesinden çekildi.

Moğollar'dan Orta Kızılırmak vadisini yurt tutan ve XV. yüzyıl başlarında Timur tarafından Mâverâünnehir'e götürülen Kara Tatarlar dışındaki unsurlar yavaş yavaş yerli halka karışarak kayboldu.

Moğollar, XVI. yüzyıldan sonra anayurtları olan Moğolistan topraklarında muhtelif kabile ve kabileler federasyonu halinde çok defa birbirleriyle savaşarak yaşamaya devam ettiler. **Kuzey Çin'deki Moğollar 1691'den itibaren Çinliler'in hâkimiyeti altına girdiler.** Bu durum **1921'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin (1992'den beri Moğolistan Cumhuriyeti)** kurulmasına kadar devam etti. Bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nin yanı sıra Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Mançurya, Tibet ve Afganistan'da da az miktarda Moğol yaşamaktadır.

Abbasi Devletinin Yıkılışı ve Mısır Abbasi Halifeliği

1258 yılında Bağdat'ı işgal eden Moğollar Abbâsî halifesi ve yakın çevresini esir aldılar. Halife **Müsta'sım-Billah**, hazinesinin yeri söylettirildikten sonra idam edildi. Böylece Abbasi hilafeti de son buldu (1258). Şehirde başlayan yağmalama, zulüm ve katliam tarifi imkânsız halde idi. Hülagü, ceset kokusu yüzünden şehirde fazla kalamadı.

Moğol katliamından kaçmayı başaran Abbasi hanedanına mensup bazı şahıslar Mısır'a/ Memluklulara sığınarak hayatlarını kurtarabildiler.

Nitekim Memluklu sultanı I. Baybars, 1261 yılında son halifenin amcası olan **Müntasır-Billah'ı** Kahire'de halife ilan ederek hilafeti yeniden diriltmeyi başarmıştır.

Örnek Sorular

1. Şıklarda yer alan bilgilerden hangisi Moğollar/ İlhanlılar hakkında söylenemez?

- A) Moğollar Devleti Cengiz Han tarafından kurulmuştur.
- B) Bağdat'ı istila edip yakıp yıkan ve son Abbasi halifesini idam edenler İlhanlılardır
- C) Moğollar döneminde bilim ve teknikte ilerlemeler kaydedilmiş rasathaneler kurulmuştur.
- D) Moğollar, Eyyubiler tarafından bozguna uğratılmışlardır.
- E) Gazan Han'ın İslamiyeti kabulü ile İlhanlılar arasında İslamiyet yaygınlık kazanmıştır.

2. İlhanlılar hangi hükümdar zamanında İslamiyeti kabul etmişlerdir?

- A) Cengiz Han
- B) Olcaytu Han
- C) Gazan Han
- D) Ebû Said
- E) Timur

Cevap anahtarı: 1-d, 2-c, 3-d

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

ALTINCI HAFTA
MISIRDA KURULAN DEVLETLER
FATİMİLER -EYYUBİLER - MEMLÜKLER

KOCAELİ 2025

MISIRDA KURULAN DEVLETLER

FATİMÎLER (909-1171)

Hânedan adını Hz. Fâtıma'dan alır. Kurucuları Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia ederler. Bu iddianın doğruluğu eski ve yeni âlimler arasında tartışma konusu olmuştur.

İfrikîye'de ortaya çıkan Fatımî Devleti'nin dayandığı siyasî fikir, Şîî- İsmailî mezhebe dayanır. İsmailiyye mezhebi mensupları altıncı imam Cafer Sadık'ın, oğlu İsmail'i nas yoluyla halef tayin ettiğine inanırlar. Babasından önce vefat eden İsmail'i yedinci imam kabul ederler. İsna aşeriyye mezhebi mensupları ise yedinci imam olarak Cafer'i Sadık'ın diğer oğlu Musa Kazım'ı kabul ederler.

Fatımiler Devleti'nin kurucusu olacak Ubeydullah el Mehdî'nin babası Muhammed b. İsmail b. Cafer Sadık, muhtelif bölgelere daîler göndererek gittikleri yerlerde şîî-ismailî propaganda yapmalarını sağlamıştır. Şîî daîler, önce Emevilerin sonra da Abbasilerin kontrolünden uzak yerlerde (Yemen, Kuzey Afrika, Deylem, Taberistan gibi) davetlerini gerçekleştirmişlerdir.

İsmâilî dâîlerinden İbn Havşeb, Yemen'de İsmâilîliğin temellerini atmayı başardığı gibi dâî Ebû Abdullah eş-Şîî'yi de İfrikîye'ye (Tunus'a) gönderdi. Ebû Abdullah, Berberî Kutâme kabilesinin desteğini sağlayarak orada bir İsmâilî üssü kurmaya muvaffak oldu. İmam Ubeydullah el-Mehdî Abbâsîler'in kontrolünden kurtulmak için İfrikîye'ye yöneldi. Ebû Abdullah, Ağlebîler'in başşehri Rakkâde'yi ele geçirip son emîrleri olan Ziyâdetullah'ı şehirden çıkarmayı başardı (296/909). 29 Rebûlâhir 297 (15 Ocak 910) tarihinde Ubeydullah ile birlikte Rakkâde'ye girdi ve Ağlebîler Devleti'ne son verdi. Ubeydullah "Mehdî-Lidînillâh" ve "Emîrü'l-mü'minîn" lakaplarıyla halife ilân edilerek Fatımiler Devletinin kuruluşunu gerçekleştirdi.

Ehl-i sünnet ile Hâricîlerin etkin olduğu İfrikîye'de Halife Ubeydullah el-Mehdî İfrikîye halkının ve Mâlikî âlimlerinin direniş ve protestolarıyla karşılaştı. Bu âlimler Ubeydullah el-Mehdî'nin mezhebine karşı çıkıyor, halk da onları destekliyordu.

Mehdi, 303 (915) yılında Doğu İfrikîye sahilindeki bir yarımada da Mehdiye adıyla anılan bir şehir kurdu ve 308'de (920) burayı başşehir ilân etti. Böylece Kayrevan'daki Sünnîler'in mukavemetinden uzaklaşmış oldu. Aynı zamanda şehirde büyük bir sanayi faaliyeti başlattı. Bu sayede Fâtımîler Bizanslılar'ın karşısında durabilmiş ve Orta Akdeniz'in batı kısmında üstünlük sağlamaya ve nüfuzlarını Sicilya adasına kadar genişletmeye muvaffak olmuşlardı.

Fâtımîler, Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh zamanında Şâban 358'de (Temmuz 969) Mısır'ı bir Türk hanedanı olan İhşidilerden almayı başardılar. Her ne kadar yönetimde Türkler var idiyse de Mısır'ın esas halkı Araplarla Kıptilerden teşkil ediyordu. Fâtımîler'in Mısır'a girmesiyle birlikte İslâm âleminde oynadıkları rol de esaslı bir şekilde değişti. Bundan böyle Fâtımîler dinî, felsefî ve içtimaî hareketlere liderlik ettiler. Fâtımîler Mısır'ı ele geçirip orada bağımsız bir halifelik kurmalarına rağmen İslâm âleminin tamamına hiçbir zaman hâkim olamadılar ve kendilerini ümmetin ekseriyetinden ayrı tuttular. İslâm âlemine hükmetmek için merkez kabul ettikleri Kahire, Haçlı seferleri ve Moğol istilâsı sırasında olduğu gibi daha sonraki dönemde de önemli rol oynamıştır.

Fâtımîler'in Suriye'yi ele geçirmeleri Mısır zaptının tabii bir uzantısı idi. Burası, Fâtımî ordusunu Bağdat'a götürerek Büveyhî idaresine ve Abbâsî hilâfetine son verecek seferin hareket noktası olacaktı. Fakat Dımaşk'ta Karmatîler'le yapılan savaşta Fâtımîler'in yenilgiye uğraması bütün bu projelerin gerçekleşmesine engel oldu. Hatta bu savaştan sonra Karmatîler Mısır'a doğru ilerleyerek başşehir Kahire'yi tehdit ettiler.

Fâtımîler Devleti Müstansır-Billâh'ın zamanında (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaştı. Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen bu devletin sınırları içindeydi. Ayrıca Meşrik'ta Sünnîler'in idaresinde olan çok sayıda şehir hâkimi de Müstansır-Billâh'a tâbi oldu. Fakat bu koca devlet çok kısa bir sürede küçülmeye başladı.

Fâtımîler'e karşı Selçuklular'dan yardım isteyen Abbâsîler, bir taraftan Fâtımîler'le Bizanslılar arasındaki ilişkileri bozmaya çalışırken diğer taraftan İfrîkiye Valisi Muiz b. Bâdis'i Fâtımî hâkimiyetini tanımaması yönünde kışkırttılar. Muiz b. Bâdis de 443 (1051) yılında Fâtımîler'le olan bütün bağlarını koparıp İfrîkiye'de hutbeleri Abbâsîler adına okutmaya başladı. Selçuklular ise Bizanslılar'la anlaşma yaparak onların Mısır'a buğday göndermelerini durdurdular.

Mısır bu dönemde büyük bir ekonomik kriz içine düştü. Çeşitli askerî gruplar arasında meydana gelen çatışmalar da iç karışıklığa sebep oluyordu. Olayların olumsuz yönde gelişmesi Halife Müstansır-Billâh'ı, Akkâ'nın yönetimini üstlenmiş bulunan ordu kumandanı Bedr el-Cemâlî'yi yardıma çağırarak zorunda bırakmıştır.

466 (1074) yılında Mısır'a gelen Bedr el-Cemâlî anarşiyi kontrol altına almaya, huzur, emniyet ve istikrarı yeniden tesis etmeye muvaffak oldu. Buna karşılık halife yetkilerini Bedr el-Cemâlî'ye devretti. Böylece Fâtımîler tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. "Vezirlerin nüfuz asrı" adı verilen bu dönemde devletin işlerini emîrlar

üstlenmişlerdi. Bedr el-Cemâlî ve halefleri Efdal ve Me'mûn el-Batâihî'nin kurdukları düzen Fâtımî Devleti'ni çökmekten kurtardı ve devletin ömrünü bir asır daha uzattı.

Fâtımî Devleti son kırk yıl içinde süratli bir inkıza sürüklenmiştir. Öyle ki hilâfetin nüfuzu sadece Mısır'a münhasır kaldı. Hâfız-Lidînillâh ve haleflerinin imâmetini tanımayan diğer tabileri onlardan ayrıldılar. Böylece bu son kırk yıl içinde Fâtımîler Kahire'de mahallî bir hânedan gibi hüküm sürdü.

Fatımî vezirliğine atanma hususundaki çekişmeler devleti çöküşe sürükledi. Nihayet Dimaşk Emîri Nûreddin Mahmûd'un Mısır'a davet edilmesi sonucunda Nureddin Mahmud, Esedüddin Şîrkûh komutasında bir orduyu Mısır'a gönderdi. Mısır'a giren ordu Mısır'da hâkimiyeti sağladı. Esedüddin Şîrkûh 17 Rebûlâhir 564 (18 Ocak 1169) tarihinde Fâtımî vezirliğine tayin edildi, fakat iki ay sonra vefat etti.

Halife Âdîd, vefat eden Şîrkûh'un yerine onun yeğeni Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi vezir tayin etti. Böylece Mısır'da ve Ortadoğu'da yeni bir dönem başlamış oldu. Mısır'da Sünnî inkılâp Selahaddin Eyyûbî tarafından tamamlanarak Fâtımîler adına hutbelere son verildi ve Abbâsîler adına hutbe okunmaya başlandı. Bütün bu değişiklikler büyük bir sükûnet içinde cereyan ederek Fatımî hilafeti son buldu.

EYYUBİLER (1171-1462)

Adını, hânedanın kurucusu Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb'den alır. Kürtlerin Revvadiye aşiretine mensup olan Necmeddin Eyyub, Selçukların Tikrit valisi idi. Eyyûb, Selâhaddin'in doğduğu yıl (532/1137-38) Tikrit'ten Musul'a giderek Zengî'nin hizmetine girdi. İmâdüddin Zengî 534 (1140) yılında ele geçirdiği Ba'lebek şehrini Necmeddin Eyyûb'a iktâ etti. Bu arada Eyyûb'un kardeşi Şîrkûh da Zengî'nin büyük emîrleri arasına girdi ve Urfa'nın fethine katıldı (1144). Eyyûbîler, İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde Haçlılar'a karşı düzenlenen seferlere katıldılar.

İmâdüddin Zengî'nin 541'de (1146) Ca'ber önünde şehid edilmesinden sonra onun oğlu Nureddin Mahmud Zengî'nin hizmetine giren Eyyubiler, Mısır seferinde seslerini duyurmaya başladılar.

Dimaşk'ın zaptından sonra Necmeddin Eyyûb buranın valisi oldu (549/1154) Şîrkûh'un gücü ise ağabeyisi Nûreddin'in gücüne yaklaştı. 562 (1167) yılında Eyyûb'un oğlu Selâhaddin, Nûreddin'in en büyük yardımcılarından ve emîrlерinden oldu.

Haçlılar'ın Mısır'ı işgale teşebbüs etmeleri üzerine 564'te (1168-69) Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh ve veziri Şâver, Nûreddin Zengî ile Şîrkûh'tan yardım istediler. 7000 civarındaki süvari birliğiyle Mısır'ın yardımına giden Şîrkûh, Mısır'da idareyi ele geçirdi ve

17 Rebûlâhir 564 (18 Ocak 1169) tarihinde Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edildi. İki ay sonra ölen Şirkuh'un yerine yeğeni Selâhaddin hem Nurettin Zengi'nin Mısır ordusu başkumandanı oldu. Hem de Halife Âdîd-Lidînillâh'ın veziri olarak tayin edildi. Aldığı siyasî-idarî tedbirlerle kısa zamanda kabiliyetini gösteren Selâhaddin önce Fâtımî ordusunu ve taraftarlarını idareden uzaklaştırdı.

1169 yılı sonlarında Dimyat'ı kuşatan Bizans-Haçlı kuvvetlerini başarısızlığa uğrattı.

İki asır devam eden Şîî-Fâtımî idaresine rağmen Sünnî kalabilen Mısır halkı Sünnî olan Eyyûbîler'i destekledi. Selâhaddin, Nûreddin Zengi'nin teşvikiyle 564-566 (1169-1171) yılları arasında Mısır'daki Fâtımî rejimini etkisiz hale getirerek Fâtımî hilâfetini ortadan kaldırdı. Mısır'da Abbâsî Halifesi adına hutbe okuttu (10 Muharrem 567 / 13 Eylül 1171). Bu arada Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı başarılı seferler tertip etti ve Eyle'yi aldı. Daha sonra Kuzey Sudan, Yemen ve Libya'ya seferler düzenleyerek bu ülkeleri Zengiler devletine bağladı (568-569/1173-1174).

Eyyubiler Devletinin Kuruluşu

Nûreddin Zengi'nin Dımaşk'ta ölümünden (569/1174) sonra Zengiler Devleti taht kavgalarına maruz kaldı. Taht kavgaları sonucunda Nûreddin'in Dımaşk'taki emîrleri Selâhaddin'i Suriye'ye davet ettiler. Selâhaddin, Dımaşk'tan gelen davet üzerine 1174'te Mısır'dan Suriye'ye hareket ederek Dımaşk, Ba'lebek, Humus, Hama gibi önemli merkezleri kolaylıkla hâkimiyeti altına aldı. Fakat Musullular'la Halepliler, Selâhaddin ile anlaşmaya yanaşmayıp Haçlılar ve Haşhaşîler'le iş birliği yaparak onu Suriye'den atmak için savaştılar. Ancak bu savaşlar Selâhaddin'in galibiyetiyle neticelendi. 12 Şevval 570 (6.5.1175) tarihinde Abbâsî halifesi, Mısır, Suriye ve el-Cezîre üzerinde Selâhaddin'in hâkimiyetini onayladı. Bunun üzerine Selâhaddin bağımsızlığını ilân etti. Kendi adına hutbe okutmaya başlayarak (1175) Eyyubiler Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirdi. Selâhaddin 1186'ya kadar Musul- Diyarbekir- Halep hattında tamamen hâkimiyetini sağladı. Böylece Zengiler devletinden daha geniş ve güçlü bir devlet haline geldi.

Hittîn Savaşı 24-25 R 583 (3-4.7.1187)

Selâhaddin, Bizans ile iyi ilişkiler içinde olduğu 582 (1186) yılında Kerek-Şevbek Prinkepsi Renaud de Chatillon Mısır'dan Şam'a gelen bir kervanı vurdu. Bunun aralarındaki anlaşmaya aykırı olduğunu söyleyip tazminat isteyen Selâhaddin olumlu cevap alamayınca Kudüs Haçlı Krallığı topraklarına bir sefer yapmaya karar verdi. 24-25 R 583 (3-4.7.1187) tarihlerinde cereyan eden **Hittîn Savaşı'nda Haçlılar'ı büyük bir yenilgiye uğrattı.** Bir

yıldan kısa bir zaman içinde Sur dışındaki bütün Kudüs Haçlı Krallığı topraklarını ele geçirdi. Kudüs krallığına son verdi. Antakya Prinkepsliği topraklarının çoğunu ve Trablus Kontluğu topraklarının bir kısmını zaptetti.

Hittîn zaferi, Kudüs'ün fethi ve Haçlılar'ın ellerindeki toprakların büyük kısmının geri alınması Avrupa'da büyük bir tepkiye sebep oldu. Avrupa Katolik dünyası ayaklandı. Bütün Avrupa hükümdarları yeni bir Haçlı seferine katılmaya karar verdiler. Bunlar arasında, Avrupa'nın en büyük üç hükümdarı Almanya İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe Auguste, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard da vardı.

Abbasî halifesi ile diğer İslâm ülkelerinin hükümdarları Selâhaddin'i yalnız bırakmalarına rağmen Selâhaddin bu muazzam güce karşı direndi. Onun Sûr-Yafa arasındaki sahil şeridini Haçlılar'a bırakmasına karşılık Haçlılar Kudüs'ü ve fethedilen diğer toprakları Selâhaddin'e bırakmaya razı oldular. 21 Ş 588 (1.9.1192) tarihinde üç yıl sekiz ay süreli, karada ve denizde geçerli bir antlaşma imzalandı. Ancak Haçlılar daha sonra Eyyûbîler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak kaybettikleri toprakların bir kısmını geri aldılar.

Barışın ardından ülkesinin savunma tedbirlerini almakla meşgul olan ve daha sonra devlet yönetimini yeniden düzenlemek isteyen Selâhaddin 27. S. 589 (4.3.1193) tarihinde Dimaşk'ta vefat etti. Bu sırada devletin sınırları Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanıyordu.

Selahaddin Eyyûbî'den Sonra Eyyûbiler Devleti

Selahaddin'den sonra Eyyubiler devleti Selahaddin'in oğulları, kardeşleri ve yeğenleri arasında yönetim itibari ile paylaşıldı ise de belli bir süre idarî sıkıntılara ve coğrafi kaosa neden oldu. 1201 yılında tüm Eyyubî emirleri tecrübeli bir devlet adamı olan **Melik Âdil'in büyük sultanlığını tanıdılar**. Âdil, önemli bölgeleri oğulları vasıtasıyla kontrol altına aldı. Sadece Halep bu kontrolün dışında kaldı. 1202 yılında Mardin Artukluları da onun hâkimiyetini kabul ettiler.

Ağabeyi Selâhaddin devrinde ikinci adam olan Melik Âdil'in geniş devlet tecrübesi vardı. Haçlılar'la yapılan uzun savaşlar onu Haçlılar'a karşı ılımlı bir politika takip etmenin devletin menfaatleri bakımından daha iyi olacağı kanaatine ulaştırmıştı. Devletin maliyesine büyük önem veren, hazineyi daima dolu tutan Melik Âdil, Haçlılar'la ticari münasebetler de kurdu.

Selâhaddin döneminde Haçlılar'la yapılan antlaşma genellikle onun ölümünden sonraki karışıklık devrinde de devam etti. Gerek Âdil gerekse Akkâ Kralı Henri barıştan yana idiler. Ancak Alman İmparatoru VI. Henri'nin **Haçlı seferine** karar vermesi iki taraf

arasındaki düşmanlığı yeniden canlandırdı. 1197 yılı yazında bazı Alman Haçlı grupları komşu müslüman topraklarına saldırdılar. Bunun üzerine iki taraf arasında çarpışmalar oldu. Âdil de bundan faydalanarak Yafa'yı ele geçirdi.

Avrupa'da **IV. Haçlı Seferi** ile ilgili hazırlıkları takip eden Âdil, Venedikliler'le anlaşarak 1204 yılında yapılan **IV. Haçlı Seferi'ni İstanbul üzerine yöneltmeye çalıştı** ve bunda da başarılı olarak ülkesini büyük bir uçurumdan kurtardı. Bu sırada Doğu'ya gelen bazı Haçlı gruplarının kışkırtmasıyla Kral II. Amaury karada ve denizde müslümanlarla mücadele etti. Âdil ise IV. Haçlı Seferi'nin Filistin'e uzanmasını ve başına yeni bir gaile açmasını önlemek için tâvizkâr davrandı. Böylece Haçlılar Merkab'dan Yafa'ya kadar Akdeniz sahil şeridine yeniden hâkim oldular. Melik Âdil 1207 yılında Trablus kontluğunu yola getirerek antlaşmaya mecbur etti. Ayrıca Akkâ'daki Haçlılar'ın hareketlerini kontrol etmek için bu şehrin kurulduğu ovaya hâkim Tûr dağı üzerinde müstahkem bir kale yaptırdı.

1217'de Avusturya Dükü VI. Leopold ile Macar Kralı Andria'nın emrindeki Haçlı ordusu Kıbrıs'taki Haçlılar'ın ve Akkâ Kralı Jean de Brienne'nin yardımıyla kuvvetlenerek Tûr Kalesi üzerine yöneldiler. Âdil müdafaa durumunda kalmakla yetindi.

Ertesi yıl Doğu'ya gelen **V. Haçlı Seferi** kuvvetleri Kıbrıs ve Akkâ'da toplandılar. Hedefleri donanmadan da faydalanarak Mısır'ı ele geçirmektir. Haçlılar 27 Mayıs 1218 tarihinde Akkâ'dan Dimyat'a hareket ettiler. Bu sırada Melik Âdil öldü. Yerine büyük oğlu ve Mısır hâkimi Melik Kâmil geçti. Tecrübeli bir hükümdar olan Kâmil de babası gibi maliyeyi güçlendirmeye ve Haçlılar'la dostça ilişkiler kurmaya önem verdi. Babasının ölümü **V. Haçlı Seferi** zamanına rastladığı için bu kritik günlerde kardeşleri kolaylıkla onu büyük sultan olarak tanıdılar.

Kâmil, Alman İmparatoru II. Friedrich ile yapılan uzun müzakerelerden sonra Kudüs'ün Haçlılar'a bırakılması, etrafındaki arazinin müslümanlarda kalması, iki tarafın mukaddes yerlerinin kendi yönetimlerine terkedilmesi ve Frenkler'in Kudüs'ü tahkim etmeyip sadece sivil maksatlarla kullanmaları şartlarıyla bir antlaşma yaptı (24.2.1229). Melik Kamil zamanında Filistin'de Salt ve Aclûn kaleleri inşa edilerek yağmacı Arap kabileleri kontrol altına alındı. Yemen'e hâkim olan Melik Kâmil'in oğlu Atsız, Hicaz'ı da denetim altında tutuyordu.

Melik Adil 1238'de vefat ettikten sonra Eyyubiler arasında karışıklıklar arttı.

Necmeddin Eyyûb devrinde merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesi iyice zayıfladı. Halep gibi bazı beyliklerin merkezle ilgisi kalmadı. 1243 yılına kadar Kerek ve Dimaşk dahil doğuda sultanın hükmü geçmez oldu. Sadece el-Cezîre, Âmid ve Hama'da

onun adına hutbe okunuyordu. Eyyubiler XIII. yüzyıl ortalarında hem Moğolların baskısı altında idiler, hem de Haçlılarla mücadele ediyorlardı. Necmeddin Eyyub 1247'de **Dımaşk, Kudüs gibi önemli merkezlerin idaresini yeniden düzenledi.** Taberiye ve Askalân şehirlerini Haçlılar'dan geri aldı.

1248 yılı başlarında Avrupa'da **VII. Haçlı Seferi** düzenlendi. Bu Haçlı seferinin lideri IX. Saint Louis, Ağustos 1248'de Fransa'dan doğuya hareket etti ve 8 Haziran 1249'da Dimyat'ı ele geçirdi. Fakat Eyyûbiler arasındaki dayanışma ve Mısır halkının desteğiyle Necmeddin Eyyub Haçlılar'la mücadeleye devam etti.

Necmeddin Eyyûb'un 23 Kasım 1249'da vefatından sonra oğlu Turan Şah, Eyyubi hükümdarı oldu. Eyyubiler 1250'de vuku bulan savaşlarda Haçlıları yenilgiye uğrattılar. Kral IX. Saint Louis maiyetiyle birlikte esir alınıp Mansûre ordugâhına getirildi. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra Haçlılar'ın Dimyat'ı iade etmeleri ve ağır bir vergi ödemeleri şartıyla kral ve maiyeti serbest bırakıldı. Kazanılan bu zaferden sonra Sultan Turan Şah, devlet işleri ile ilgilenmekten çok kendini eğlenceye verdi. Bunun üzerine muhalifler Baybars el-Bundukdârî'nin etrafında toplanarak 30.4.1250 tarihinde Turan Şah'ı öldürdüler. Onun öldürülmesiyle Mısır'da Eyyûbiler devri sona erdi.

Turan Şah'tan sonra onun yerine annesi Şecerüddür'ün sultan olmasına ve Memlûkler'den İzzeddin Aybeg Türkmânî'nin ordu kumandanlığına getirilmesi kararlaştırıldı. **Şecerüddür seksen gün sonra Aybeg ile evlenip onun lehine saltanattan feragat etti.** Böylece 3.7.1250 tarihinde Mısır'da **Memlûkler** devri resmen başlamış oldu.

Eyyubilerde İlim ve Kültür

Eyyûbiler devri eğitim ve öğretim bakımından İslâm tarihinin son derece parlak bir dönemini teşkil eder. Selçuklular tarafından Suriye'de açılmaya başlanan medreseler Nûreddin Mahmud Zengî zamanında yaygın hale getirilmişti. Eyyûbîler'le Mısır'a, Hicaz'a ve Yemen'e giren medreselerde Sünnî dört mezhep üzere öğretim yapıldı. Medreselerin yanı sıra dârülhadis ve dârülkur'ânlar da vardı. İlköğretim mahalle mekteplerinde (küttâb) yapılıyor, riyâzî ve tabii ilimler genellikle özel derslerde öğretiliyordu.

Eyyubiler döneminde gözde olan **tıp öğretimi** daha çok hastahanelerde özel derslerle veriliyordu. İslâm tarihinde ilk tıp medresesi bu dönemde Reîsületıbbâ Mûhezzebüddin ed-Dahvâr (ö. 628/1230) tarafından kurulmuştur.

Medreselerdeki hocalar ve talebeler devlet tarafından himaye ediliyordu. Ayrıca medreseler için birçok vakıf tesis edilmişti. Eğitim ve öğretim masraflarının büyük kısmı bu vakıflarca karşılanıyordu. Selâhaddin devrinde Dımaşk'ta kırkın üstünde, Halep ve Kahire'de

on beşten fazla medrese vardı. Bugün Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyûbiler devrinden kalma pek çok medrese bulunmaktadır. Medreselerin başmüdürrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Bütün eğitim kurumları kâdılkudâta bağlıydı. Ayrıca camilerde, tekke ve zâviyelerde de öğretim yapılıyordu. Medreseler genellikle talebelerin barındığı, camiler ise öğretimin yapıldığı yerlerdi.

Eyyûbiler devri sosyal hizmet kurumları açısından İslâm tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bunların başında gelen hastahaneler halka ücretsiz sağlık hizmeti vermek için tesis edilmiştir. **Dünya tıp tarihinde ilk klinik Dımaşk'taki Nûreddin Mahmud Zengî Hastahanesi'nde kuruldu.** İbn Cübeyr, Dımaşk'ta iki hastahanenin bulunduğunu ve bunların müslümanların iftihar edeceği kurumlar olduğunu söyler (er-Rihle, s. 283-284). Bu devirde Musul'da dört, Harran, Halep ve Dımaşk'ta ikişer, Kahire, Kudüs ve İskenderiye'de birer hastahanenin hizmet verdiği bilinmektedir.

Bu devirde kimsesiz çocukların ve fakirlerin barınması için yurtlar yapılmıştır. Nûreddin ve Selâhaddin ile Erbil valisi **Kökböri**'nin bu konudaki gayretlerinden kaynaklarda söz edilir. Nûreddin, Dımaşk'ta Mağrib'den gelen talebelerin barınması için evler tahsis etmiş, geçimleri için vakıflar kurmuş, yolcu ve tüccarlar için hanlar ve kervansaraylar yaptırmıştı. Diğer Eyyûbî hükümdarları ve zamanın ileri gelenleri de pek çok hayır kurumu tesis etmişlerdir.

Medreselerin yaygın hale gelmesi sonucunda bu dönemde kütüphanelerin sayısı da artmıştır. Nûreddin Mahmud Zengî devrinde Halep ve Dımaşk gibi şehirlerde önemli koleksiyonlar vardı. Halep Camii, Dımaşk'taki Emeviyye Camii ve Nûreddin Mahmud Zengî Hastahanesi'nde bulunan koleksiyonlarla Âmid Ulucamii koleksiyonları bunlar arasındadır. Eyyûbiler'e Mısır'da Fâtımîler'den zengin bir saray kütüphanesi kalmıştı. Bu kütüphanede 120.000 cilt civarında değerli yazmanın bulunduğu kaydedilir. Selâhaddin'in veziri Kâdî el-Fâzıl ile kardeşi Abdülkerîm büyük kütüphaneler kurdular. Bu kütüphanelerde yaklaşık 325.000 cilt kitap bulunuyordu. Üsâme b. Münkız'ın Haçlılar tarafından ele geçirilen kütüphanesi 4000 cilt, Selâhaddin'in baştabibi Es'ad b. Matrân'ın kütüphanesi 10.000 ciltti. **Yâkût el-Hamevî** ile İbnü'l-Kıftî'nin de değerli eserler ihtiva eden kütüphaneleri bulunuyordu. Hama'da da bir kütüphane vardı.

Eyyûbiler devri ilim ve edebiyat bakımından parlak bir dönemdir. Başta Selâhaddin olmak üzere Eyyûbî hükümdarlarından bazıları ilimle meşgul olmuşlar, aralarından Böri, Behram Şah gibi şairler, el-Melikü'l-Mansûr, el-Melikü'l-Muazzam ve Ebü'l-Fidâ gibi eser yazan âlimler çıkmıştır. Eyyûbiler döneminde ilim hayatı bakımından Dımaşk ve Kahire,

Bağdat'ı geride bırakmıştır. Bu bölgeye gelen âlimler arasında Bağdatlı, Horasanlı, Türkistanlı, Endülüslü olanlar vardı. Alâeddin el-Kâsânî, Kutbüddin en-Nîşâbü'rî, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İmâdüddin el-İsfahânî, Abdülatîf el-Bağdâdî, **Muhyiddin İbnü'l-Arabî**, **Şehâbeddin es-Sühreverdî** ve İbnü'l-Baytâr gibi âlimler bunlar arasında sayılabilir.

Eyyubilerde pek çok âlim yetişti ve bunlar çeşitli konularda değerli eserler yazdılar. Önce Suriye'de oluşan bu ortam Selâhaddin ile Mısır'a intikal etti. Bu devirde toplum hayatında hadisçilerin ve fakihlerin önemli yeri vardı. Bu âlimler ve bir dereceye kadar da mutasavvıflar kamuoyunun oluşmasında etkin bir rol oynamışlardır. Mutasavvıfların tertip ettiği semâlara Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Muzafferüddin Kökböri gibi sultanların da katıldığı bilinmektedir. Nûreddin ve Selâhaddin mutasavvıfları korurlardı. Bu devirde, doğudan ve batıdan birçok mutasavvıf Eyyûbî topraklarına gelmiştir. Bu döneme damgasını vuran iki meşhur mutasavvıf Şehâbeddin es-Sühreverdî ile **Muhyiddin İbnü'l-Arabî**'dir.

Eyyûbiler devri **tarih ilmi** bakımından da çok verimli bir dönem olmuştur. Nûreddin ve Selâhaddin devirlerinde Suriye'de başlayan tarih ilmi alanındaki uyanış zamanla Mısır'a intikal etmiştir. Bu dönemde siyasî tarih, biyografi, ilimler tarihi alanlarında değerli eserler kaleme alınmıştır. Önemli tarihçiler arasında Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Üsâme b. Münkız, İmâdüddin el-İsfahânî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Kıftî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Adîm, Ebû Şâme, İbn Hallikân gibi her biri İslâm tarihçiliğinde önemli bir yere sahip kişiler vardı. İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserleri de bütün İslâm tarihi ve özellikle Eyyûbiler devri için önemli birer kaynaktır. İbn Asâkir'in Târîhu medîneti Dımaşk'ı, İbnü'l-Adîm'in Halep tarihi en güzel şehir tarihlerindendir. İmâdüddin'in Hârîdetü'l-kaşr'ı, Yâkût el-Hamevî'nin İrşâdü'l-erîb'i ve İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-a'yân'ı ise İslâm biyografi edebiyatının değerli örneklerindendir.

Eyyubilerde Sosyal ve İktisadî Hayat

Eyyûbî Devleti'nde halk müslümanlar, hristiyan ve yahudilerden meydana geliyordu. Müslümanlar **Türk, Arap, Kürt** olmak üzere başlıca üç ırka ayrılıyordu. Hristiyanlar da Doğulular ve Avrupalılar olmak üzere iki sınıftı. Devlette hâkim unsur müslümanlardı. Diğer dinlerin mensupları azınlık statüsündeydi. Yahudilerin bir kısmı Endülüs'ten göç etmişlerdi. Mısır yahudi toplumunun reisi Mûsâ b. Meymûn Endülüs yahudilerindendi. Yahudiler Filistin'e bu dönemde yerleşmeye başladılar. Avrupa'da baskı altında olan Yahudiler Eyyûbiler'e bir koruyucu gözüyle bakıyorlardı. Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler çok iyi idi. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkiler de fena değildi. İbn Cübeyr'in anlattığına göre Lübnan dağlarında yaşayan Hristiyanlar

müslüman zâhidleri korur ve gözetirlerdi. İki taraf arasındaki devamlı savaşa rağmen ticarî ilişki III. Haçlı Seferi sırasında bile tamamıyla kesilmemişti. Halep'te, Dimaşk'ta, İskenderiye ve Kahire'de Avrupalı tüccarlara rastlanırdı. Haçlılar'ın ülkesinde de müslümanlar vardı. Bunlar yapılan anlaşmalara göre eski yerlerinde kalmışlardı.

Şehir hayatı ve ticaret oldukça gelişmiş olmasına rağmen ülke ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlıydı. Askerî iktâ sistemi de tarıma dayalıydı. Mısır ve Yemen'de önemli tarım alanları mevcuttu. Ülkede güçlü bir ziraî ekonomi vardı. Devlet ziraî ürünlerin bir kısmını dışarıya ihraç edebiliyordu. Ülke Haçlıların zahire ambarı durumundaydı. Ziraî ürünlerin vergilerini Dîvânü'l-harâc toplardı. Alınan vergi onda birden beşte bire kadar değişebiliyordu. Haraçtan sonra en çok vergi ticaret mallarından toplanan zekât, hums ve öşürden sağlanırdı.

Eyyûbî Devleti'nin canlı bir ticaret hayatı vardı. İpek yolunun Akdeniz'e ulaşan bir kısmı ile baharat yolunun önemli bir bölümü Eyyûbîler'in kontrolündeydi. Uzakdoğu'dan Yemen'e, oradan Kızıldeniz yoluyla Ayzâb'a, Ayzâb'dan Nil üzerindeki Kus'a, Kus'tan Nil yoluyla İskenderiye ve Dimyat'a ulaşan Baharat yolu ülkeye çok önemli miktarda gümrük vergisi sağlardı. Ayrıca Haçlılar'la yapılan ticaretten de gümrük vergisi alınırdı. Ortadoğu'nun ve Uzakdoğu'nun ticaret malları bu yolla Avrupa'ya, Avrupa'nın ticaret malları da doğuya taşınıyordu. Mısır gümrüğü devletin en büyük gelir kaynaklarından biriydi. Bu ikili ticaret savaş zamanlarında bile devam edebiliyordu. İskenderiye, Akkâ, Lazkiye büyük ticaret limanlarıydı. Selâhaddin ve diğer Eyyûbî hükümdarları ikili antlaşmalarla demir, kereste, zift gibi stratejik maddelerin bir kısmını Avrupa'dan sağlamışlardı.

Diğer bir önemli vergi gayri müslimlerden toplanan cizye idi. Müsâdereler, fidyeler, ganimetler de önemli gelir kaynaklarındandı. Mısır'da şap, soda madenleri işletiliyor ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Vakıflar da önemli gelir kaynakları arasındaydı.

Ülkede ziraat ve ticaret çok gelişmişti. Mısır-Yemen Baharat yolundan başka İpek yolunun Musul ve Âmid'den itibaren Akdeniz limanlarına kadar olan kısmı Eyyûbîler'in kontrolündeydi. Büyük çarşılar, hanlar, kervansaraylar ticaretin en yoğun yapıldığı yerlerdi. Avrupalılar'ın İskenderiye, Dimyat, Akkâ, Lazkiye gibi şehirlerde çarşıları ve ticarî temsilcilikleri bulunurdu. Bütün itriyat, mücevherat, baharat ve Avrupa'da bulunmayan değerli mallar İskenderiye'den getirilirdi. Eyyubiler ile Avrupalılar ve Haçlılar arasında ticaret anlaşmaları mevcuttu.

Eyyûbîler iç pazarlarını korumayı başarmışlar, ikili antlaşmalar yaptıkları Avrupa ülkelerinden ve Bizans'tan kendi tüccarları için bazı imtiyazlar elde etmişlerdir. Çeşitli sanat

ve ticaret erbabı, loncalar ve şirketler halinde teşkilâtlanmışlardı. Dokumacılık, camcılık, kâğıt ve sabun imalâthaneleri gelişmişti. Dımaşk'ta imal edilen kılıçlar dünyaca ünlüydü. Bu kılıçların çeliklerinin sırrı ancak yeni çalışmalarla çözülebilmiştir.

Ülkede sabit bir para sistemi vardı. Paralar altın, gümüş ve bakırdan basılıyordu.

MEMLÜKLER (1250-1517)

Mısır'da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı âzatlı emîrler tarafından kurulan, dönemin tarihçilerinin Türk Devleti olarak adlandırdığı Memlûkler (Kölemenler), Bahrî Memlûkleri (1250-1382) ve Burcî Memlûkleri (1382-1517) olmak üzere iki dönemde incelenebilir.

Eyyûbî Hükümdarı Necmeddin Eyyûb'un Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan getirtip Ravza adasındaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı memlûklerden oluşan ve Bahrü'n-nîl'e (Nil nehri) izâfetle el-**Memâlikü'l-Bahriyye** adını alan özel birlikler çok geçmeden Eyyûbî ordusunun en önemli unsuru haline gelmişti. Necmeddin Eyyûb'un ölümünün hemen ardından Fransa Kralı IX. Louis liderliğindeki Haçlı ordusuna karşı kazanılan Mansûre savaşı ve kralla birlikte pek çok kumandanın esir alındığı Faraskur (3 Muharrem 648 / 7 Nisan 1250) savaşında en büyük rolü bu birlikler oynadı. Bahri Memlûkleri son Eyyûbî hükümdarı Turan Şah'ı öldürerek Mısır'da Eyyûbîler devletine son vererek, Memlûkler devletini kurmuşlardır.

Baybars ve arkadaşları efendileri Necmeddin Eyyûb'un dul eşi Şecerüddür'ü tahta çıkarmışlar, onun memlûklerinden İzzeddin Aybek et-Türkmânî'yi de atabek yapmışlardı. Türk asıllı olması dolayısıyla bazı tarihçilerin Memlûkler'in ilk sultanı saydığı Şecerüddür esir Fransa kralıyla bir anlaşma yaparak Dimyat'ı tahliye etmesi, ağır bir vergi ödemesi ve İslâm ülkelerine saldırmamaya söz vermesi şartlarıyla onu serbest bıraktı. Ancak bu başarısı işe yaramadı. Suriye Eyyûbî emîrleri, Mısır sultanlığını bir kadına yakıştırmayıp yadırgadılar ve meşrû hakları saydıkları sultanlığı onun elinden almak için harekete geçtiler. Bağdat Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'ın devreye girmesiyle tahta çıkmasını sağlayan Bahrî emîrlerinin tavsiyesine uyan Şecerüddür, İzzeddin Aybek'le evlendi ve seksen gün oturduğu tahtını ona devretti. Böylece tarihçilerin çoğu tarafından Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki sayılan İzzeddin Aybek tahta çıkmış ve Memlûkler Devleti resmen kurulmuş oldu (1 Rebûlâhir 648 / 3 Temmuz 1250).

İzzettin Aybek'in bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra (22 Rebûlevvel 655 / 9 Nisan 1257), Kutuz Memlûklülerin sultanı oldu. (17 Zilkade 657 / 5 Kasım 1259). Bu sırada İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden biri yaşanıyordu. Bahrî Memlûk emîrlerinin Mısır'a dönüp kendisine katılmasıyla gücünü arttıran **Kutuz**, Hülâgû'nun teslim

olma tekliflerini reddederek ordusunun başında Filistin'deki Aynicâlût mevkiine kadar geldi. Burada Moğollar'a karşı, tarihin akışını değiştiren savaşlardan sayılan **Aynicâlût Savaşı**'nı kazandı (25 Ramazan 658 / 3 Eylül 1260). Bu zaferle Suriye'nin büyük kısmı Memlûkler'in eline geçti. Böylece Memlûkler İslâm dünyasının en büyük devleti haline geldi. Ancak zaferiyle tarihe damgasını vuran Kutuz kendisini karşılamak için süslenen başşehrine ulaşamadı. Savaşın kazanılmasında büyük rol oynayan Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları dönüş yolunda onu öldürdüler (16 Zilkade 658 / 23 Ekim 1260).

Bahrî emîrleri tarafından sultan ilân edilen ve devletin gerçek kurucusu sayılan I. Baybars ile birlikte Memlûk tarihinde yeni bir dönem başladı. Saltanatına dinî meşruiyet kazandırmak ve bu sayede hâkimiyetini kuvvetlendirmek isteyen Baybars, Abbâsî ailesinden birini halife ilân ederek Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden kurdu. Böylece hilâfetin hâmisi sıfatıyla bütün İslâm ülkeleri üzerinde nüfuz sahibi oldu. Mekke şerifinin güvenini sağlayarak mukaddes bölgeyi ve Kızıldeniz'i de hâkimiyeti altına aldı. İdarî düzenlemelerde bulunup haleflerinin takip edeceği siyasetin temellerini attı ve devlete merkezîyetçi bir hüviyet kazandırdı. On yedi yıl süren saltanatı sırasında (1260-1277) Moğollarla ve Haçlılarla mücadele etti. Ermeni Krallığı'nı ve Asvan'a saldıran Nûbe Krallığı'nı yıllık vergiye bağladı. Antakya Haçlı Prinkepsliğini ortadan kaldırdı. Bâtınîler'i itaat altına aldı.

Mısır'da Seyfeddin Kalavun ile Kalavunlar dönemi başladı. (20 Receb 678 / 26 Kasım 1279). Kalavun, politikasını takip ettiği eski arkadaşı Baybars gibi Moğollar, Ermeni Krallığı ve Haçlı kontluklarıyla mücadele etti. Suriye'ye saldıran Moğol ordusunu Humus civarında ağır bir yenilgiye uğrattı (14 Receb 680 / 29 Ekim 1281). Moğollarla iş birliği yapan bölgedeki Haçlı varlığına son vermek için çalıştı; ancak Akkâ seferi için Kahire'den ayrıldığı sırada vefat etti (689/1290).

Kalavun'un kalıcı icraatlarından biri de memlûkleri arasından seçip Kal'atü'l-cebel'deki kale burçlarına yerleştirerek özel bir önem verdiği askerî birliktir. Burçlara nisbetle Burcî olarak adlandırılan bu birlikler ileride saltanatı ellerine geçiren Burcî Memlûkleri'nin menşeyini teşkil etmiştir. Kalavun yaptırdığı arazi tahririyle de bozulan iktâ sistemini düzeltmiş, ticareti geliştirmek için müslüman ve hıristiyan hükümdarlarla askerî, siyasî ve ticarî anlaşmalar imzalamıştır.

Kalavun'un yerine geçen oğlu Halîl (1290-1293), babasının hazırlamış olduğu orduyla Haçlılar'ın bölgedeki son başşehri Akkâ'yı alarak bölgede iki yüz yıl devam eden Haçlı varlığını sona erdirdi. Ancak savaşlardaki başarısını devlet idaresinde gösteremedi ve

yaptığı tayinler yüzünden bir suikast sonucu öldürüldü. Kalavun ailesine bağlı kalan emîrlar, isyancıları bertaraf ederek Kalavun'un dokuz yaşındaki oğlu Muhammed'i el-Melikü'n-Nâsir unvanıyla tahta çıkardılar. Üç defa sultanlık tahtına oturan (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) el-Melikü'n-Nâsir Muhammed birincisinde tacını iki yıl taşıyabilmişti. Onu tahttan indiren el-Melikü'l-Âdil Zeynüddin Ketboğa (1294-1296) şiddetli muhalefet karşısında tahtını terketmek zorunda kaldı. Sultan ilân edilen el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin (1296-1299) bir suikast sonucu öldürölünce el-Melikü'n-Nâsir ikinci defa tahta çıkarıldı. On yıl sonra emîrlarin tahakkümü sebebiyle saltanatı bırakmak zorunda kalsa da yaklaşık bir yıl sonra el-Melikü'l-Muzaffer Baybars Çaşnigîr'den tahtını geri aldı (709/1310). Üçüncü defa tahta çıktığında yirmi beş yaşındaydı ve bütün yetkileri eline alan otoriter bir hükümdar olarak gerçek şahsiyetini, otuz bir yıl süren bu saltanatı esnasında gösterdi. On yedi yıldan beri sürmekte olan siyasî krizi sona erdirip ülkede istikrarı sağladı.

el-Melikü'n-Nâsir'ın ardından onun yerini dolduramayan oğulları ve torunlarının dönemi başladı. Bahrî Memlükleri'nin sona ermesine kadar geçen kırk iki yıllık sürede sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yaptı. 1382 yılına kadar devam eden saltanatları süresince Bahrî Memluklerde taht kavgası hep devam etti. Genellikle güçlü komutanlar ve vezirler idareyi ellerinde tuttular, göstermelik olarak çocuk sultanları başa geçirdiler.

Nihayet 1382'de Burcî Memlüklerinden Berkuk (1382-1399) saltanatı ele geçirdi. Uzun mücadelelerle ülkesine istikrarlı bir dönem yaşattı. Timur'a karşı Osmanlılar ve diğer müslüman devletlerle ittifak kurdu. Celâyir, hükümdarını ülkesine kabul edip iktidar mücadelesinde onu açıkça destekleyerek Timur'a meydan okumaktan çekinmedi.

Berkuk'un yerine geçen oğlu Ferec döneminde (1399-1412) Timur'un Suriye'yi istilâsı ve şehirleri tahribi, ardından memlük gruplarının çıkardığı isyanlar yüzünden ülkede istikrar bozuldu. Ondan sonra Osmanlılara katılmasına kadar Memlükler çok sık hükümdarlar değiştirdiler. Suriye ve Mısır'da çıkan isyanları bastırılmakla kalmayıp Karamanoğulları ile Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen beylikleri itaat altına alındı.

Nihayet yirmi sekiz yıl saltanat süren (1468-1496) ve Burcî Memlükleri'nin en büyük sultanı sayılan **Kayıtbay**, Osmanlılar'la mücadele etti. İki tarafın orduları arasında Çukurova'da cereyan eden savaşlar beş yıldan fazla sürdü ve on beş yıllık bir barışın imzalanmasıyla sonuçlandı. Kayıtbay bu dönemde iyice bozulan ekonomiyi düzeltmeye çalıştı.

Kayıtbay'ın ardından ülkede istikrar tekrar bozuldu. Beş yıl içinde biri iki defa olmak üzere beş sultan tahta çıktı. İsyancılarla tahttan indirilen bu sultanlardan üçü

öldürüldüğünden artık tahta çıkmak ölümü göze almak demekti. Nitekim **Tomanbay**'ı tahttan indiren emîrlerden hiçbiri onun makamına oturmak istemedi. Bu cesareti gösteren **Kansu Gavri** ise istedikleri anda tahtı bırakabilmek şartıyla arkadaşlarından kendisini öldürmeyeceklerine dair söz almıştı. Asker maaşlarını dahi ödeyemeyen Kansu Gavri durumu düzeltebilmek için sert bir politika izledi. Ekonomik krizi atlatabilmek amacıyla **vergileri arttırdı**, vakıflardan ve diğer hayır müesseselerinden vergi aldı. Memlûk ekonomisini iyice zora soktu. **Kansu Gavri**, Hindistan ticaret yolu için **Portekizliler**'le girdiği mücadelede başarısız kaldı. Onlarla yaptığı deniz savaşlarında **Osmanlılar**'dan teknik ve asker bakımından yardım aldı. Fakat bir süre sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu.

Şah İsmâîl'i yenen **Yavuz** Sultan Selim'in Memlûkler'e tâbi Dulkadıroğulları'nı ortadan kaldırması iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdi. Nihayet Kansu Gavri'nin Şah İsmâîl ile ittifak kurması Yavuz Sultan Selim onun üzerine yürümesine sebep oldu. Osmanlı topçusunun önemli rol oynadığı **Mercidâbık Savaşı**'nda Memlûk ordusunu ağır bir hezimetle uğrattı (25 Receb 922 / **24 Ağustos 1516**). Hazinesi Osmanlılar'ın eline geçen Sultan Kansu Gavri bu savaşta ortadan kayboldu. Savaşın ardından kılıç kullanmadan Halep şehrine giren Osmanlı kuvvetleri Hama, Humus ve Dımaşk'ı aldı.

Kahire'de sultan ilân edilen son Memlûk hükümdarı Tomanbay büyük zorluklarla asker toplamaya çalıştığı sırada Dımaşk'ta bulunan Yavuz Sultan Selim'in kendisini itaate çağıran mektubunu aldı. Yavuz Sultan Selim ona teklifini kabul ettiği takdirde kendisini Mısır valiliğinde bırakacağını, teklifini reddedecek olursa üzerine yürüyeceğini söylüyordu. Bu teklifin reddi ve üstelik Osmanlı elçisinin onun emîrleri tarafından öldürülmesi savaşı kaçınılmaz hale getirdi. **Tomanbay**, maddî imkânsızlıklara rağmen başşehirini savunmak için Mukattam dağından Nil nehrine uzanan sahada tahkimat yaptırdı. Avrupa'dan almış olduğu 200 civarındaki büyük topu Osmanlı ordusunun geleceği istikamete yönelik olarak yerleştirdi. Ancak casusları vasıtasıyla savaş planını öğrenerek Mukattam dağına dolaşan yandan ve geriden saldıran Yavuz Sultan Selim karşısında topları kullanamadı. **İki gün süren Ridâniye Savaşı Osmanlılar'ın kesin zaferiyle sonuçlandı (29 Zilhicce 922 / 23 Ocak 1517)**. Savaştan kaçtıktan sonra bir ara Kahire'yi ele geçiren **Tomanbay** nihayet yakalanıp Bâbüzüveyle'de asılarak **idam edildi** (21 Rebülevvel 923 / 13 Nisan 1517). Böylece Memlûkler Devleti tarihe karıştı ve toprakları Osmanlılar'ın eline geçti.

İdarî ve Siyasî Teşkilât

Memlûkler, merkeze bağılı vilâyet ve eyaletlerle tâbi emirlik ve hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet teşkilâtının başında mutlak hükümdar olan sultan bulunurdu. Çocuk sultanlar döneminde devlet üst rütbeli kumandanlar tarafından yönetilirdi.

I. Baybars'ın Kahire Abbâsî halifeliğini ihyasından itibaren Sünnî İslâm dünyasının merkez devleti haline gelen ülkede **sultanlar dinî meşruiyetlerini halifenin menşuruyla kazanıyorlardı**. Fakat halifenin otorite kaynağı kabul edilmesi tamamen şekli olup onun ülke yönetiminde herhangi bir yetkisi yoktu. Uygulamada sultanın maiyetinde bir memur durumunda olan halife her yeni sultana menşur vermek ve onun emirlerine uymak zorundaydı. Sultanlar sağlıklarında oğullarından birini veliaht tayin etseler de Memlûkler'de saltanatta veraset prensibi bir kural olarak kabul edilmedi ve genellikle uygulanmadı. **Güçlü sultanlarının önemli bir kısmı muhafız birliklerinde yetişen âzatlî emîrler arasından çıktı**. Kahire'de Kal'atülcebel'deki saraylarında oturan Memlûk sultanları, iktâ dağıtım ve üst seviyedeki görevlilerin tayini hususunda tek karar mercii idi. Savaş ve barış kararlarını ise istişare meclisine danışarak alırlardı.

Ülkede otorite Sultan idi. Naib-i saltanat, sultandan sonra en yetkili vezir idi.

Hiyerarşide nâib-i saltanattan sonra gelen atabek, nâibliğin kaldırılmasından itibaren sultanın ardından en yüksek yetkili haline geldi.

Küçük yaştaki sultanlar zamanında devleti **atabekler** idare etti. Sultan nâibliği görevinin ihdasıyla önemini kaybetmiş olan vezirin yetkileri sadece malî işlere tahsis edilmişti.

Askerî Teşkilât

Tarihî önemini **Moğollar** ve bölgedeki **Haçlılar** karşısındaki başarılarından alan Memlûkler, kuvvetli bir **kara ordusuna ve güçlü denilebilecek bir donanmaya** sahip bulunuyordu. Nizamî ordu, subay ve neferiyle köle pazarlarından satın alındıktan sonra asker olarak yetiştirilen Türk, Çerkez, Kürt, Rum ve Rus asıllı köle askerlerden meydana geliyordu. Memlûkler'de asıl olan **süvari birliklerinden oluşan kara ordusuydu**. Bu ordu ilk dönemlerde okçu-süvari birliklerinin tartışılmaz üstünlüğünü ortaya koymuştu. **Kıpçak stepleri ve Kafkasya'dan** getirilen memlûklerin çoğunluğu teşkil ettiği bu birlikler, binicilik ve silâh kullanmaktaki maharetleriyle savaşların kaderini belirleyen klasik tarzdaki süvari birliklerinin ilk örneği oldu.

Memlûkler mükemmel okçulukları, şaşırtıcı mücadele ve çevirme teknikleri, başarılı pusu ve yüksek manevra kabiliyetleriyle temayüz etmişti.

Kuşatma silâhları olarak ateş çanakları, mancınık ve debbâbe kullanılıyordu.

Kuruluş yıllarından itibaren **barutu bilmelerine ve muhtemelen topu ilk kullanan** devlet olmalarına rağmen yeni ateşli silâhlardan geniş çapta ancak XV. yüzyılın sonlarında faydalanmaya başladılar.

Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerinin önemli kısımlarına sahip olan Memlûk Devleti'nin donanması kara ordusu kadar güçlü değildi. Özellikle XIII. yüzyılın sonlarında Haçlı saldırılarının deniz saldırılarına dönüşmesi sebebiyle savunma ve taarruz açısından güçlendirilen donanma Baybars döneminde Kıbrıs'ı fethederek en önemli zaferini kazanmıştı. Ancak Memlûk deniz kuvvetleri, son zamanlarda Kızıldeniz'de ve Hindistan sahillerinde okyanus için hazırlanmış güçlü Portekiz donanması karşısında bir varlık gösteremedi. Kansu Gavri, Osmanlılar'dan yardım alarak donanmayı güçlendirdiyse de bu yeterli olmadı.

Adlî Teşkilât

Eyyûbiler'de Şâfiî mezhebinden olan bir kâdılkudât görev yaparken Baybars **dört Sünnî mezhepten birer kâdılkudât** tayin etti. Ayrıca Dimaşk'ta da dört kâdılkudât bulunuyordu. Diğer kadılar sultanın tayin ettiği bu başkadılar tarafından görevlendirilirdi.

Önemli bir adlî görev de kazaskerlikti. Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî olmak üzere üç mezhepten tayin edilen kazaskerlerden sonra gelen **dârüladl müftüleri** dinî meselelerde fetva verirdi.

Başkanlığını **sultan veya vekilinin yaptığı mezâlim mahkemesi** haftada iki gün dârüladlde toplanırdı ve Dimaşk'ta da bir şubesi vardı. Bu üst mahkemede devlet memurları ve sultan aleyhinde açılan davalara bakılırdı.

Adlî görevlilerden **muhtesip** genel ahlâk kurallarının korunmasını sağlar ve günümüz belediye hizmetlerinin önemli bir kısmını yürütürdü.

Darülâdle bağlı olarak çalışan beytûlmâl vekili beytûlmâlle ilgili alım satım işlerine bakardı.

Emniyet ve asayiş işlerini **şurta teşkilâtı** yürütürdü. Gece emniyetini sağlayan **ases teşkilâtı** aynı zamanda itfaiye görevini yapardı.

İlim ve Kültür Hayatı

Memlûkler devri, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından **İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden** biridir. Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir sırada kurulan Memlûk Devleti ülkelerini terketmek zorunda kalan

pek çok âlimin sığındığı yer oldu; **Kahire ve Dimaşk**, İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline geldi.

İlmî çalışmaları destekleyen devlet adamları, ülkede Zengîler ve Eyyûbîler zamanından kalan medreselerin sayısını daha da çoğalttılar. Dimaşk'ta yüz altmış, Kahire'de yetmiş beş civarında medresenin bulunması bunun açık bir delilidir. **Medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep** üzerine öğretim veren fıkıh medresesi hüviyetini taşıyor, bazılarında tek, bazılarında ise birkaç mezhebin fikhî okutuluyordu.

Dârülkur'ân ve dârülhadisler de mevcuttu. Fıkıh ilmiyle birlikte diğer dinî ilimlerle dil ilimlerinin okutulduğu bu medreseler zengin kütüphanelere sahipti. Ayrıca pek çoğunun bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için ilkokullar yapılmıştı. Yine ilköğretimin yürütüldüğü özel mektepler bulunuyordu.

Medreselerin başmüderrisleri sultan tarafından tayin edilirdi. Hocalar ve talebeler devletin himayesindeydi ve medreselerin her biri için bânileri tarafından zengin **vakıflar tahsis** edilmişti. Camiler ve tarikatlara ait tekke ve zâviyeler de birer okul vazifesi görüyor, zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük camiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu.

Memlükler devrinde kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında önemli âlimler yetişmiştir. *Tefsîrû'l-Celâleyn* müellifleri Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî, bu dönemin meşhur müfessirleridir. Bu devirde *Şahîh-i Buḥârî* ve *Şahîh-i Müslim'in* en muteber şerhleri yapılmış, hadis ricâli hakkında en güvenilir eserlerden sayılan pek çok kitap telif edilmiştir. **Bu dönemde çok sayıda kadın hadisçi de yetişmiştir.**

Bazıları birer mürid olan sultanların desteğiyle güçlenen **tasavvuf hareketi** sosyal hayata damgasını vurmuştur. **Sultanın tayin ettiği şeyhüşşüyûh** tarafından yönetilen çeşitli tarikatlara ait tekke, hankah, ribât ve zâviyelerin sayısı artmıştı. Ülkede en çok Bedevîyye, Desûkîyye, Şâzeliyye ve Rifâîyye tarikatları yaygındı.

Bu devirde yetişen **şairlerin** başında, Hz. Peygamber hakkında yazdığı kasidesiyle şöhret kazanan **Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî** gelir. Zehebî, Safedî, İbn Tağrîberdî, Bedreddin el-Aynî, İbnü'l-Hümâm, Kâfiyeci, İbn Kutluboğa ve İbn İyâs gibi pek çok Türk asıllı âlimin yetiştiği Memlükler devri edebî hareketi içinde Türkçe eserlerin telif edilmesi de önemlidir. Bunlardan Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbü'l-İdrâk*'i gibi bazıları günümüze ulaşmıştır. Meşhur İran şairi **Firdevsî'nin Şâhnâme** adlı eserini Diyarbakırlı Şerîfî adlı bir kişi Kansu Gavri adına yaklaşık 60.000 beyit halinde Türkçe'ye çevirmiştir.

Meşhur şahısları ve hadis ricâlini tanıtan en muteber eserlerden pek çoğu bu dönemde kaleme alınmıştır. **İbn Hallikân, Kütübî, Safedî, İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî ve Şemseddin es-Sehâvî bu sahanın en meşhurlarıdır.** Mahallî tarih çalışmalarında **Makrîzî ve onun yolunu takip eden İbn Tağrîberdî, Sehâvî ve İbn İyâs** eserlerinde Mısır'ın siyasî, içtimaî ve iktisadî durumunu geniş bir şekilde anlatmışlardır.

Mekke tarihçileri Necmeddin İbn Fehd ve oğlu İzzeddin, Medine tarihçisi **Semhûdî**, Kudüs tarihçisi Uleymî şehir tarihçiliği geleneğini sürdürmüşlerdir. İbn Seyyidünnâs da siyeriyle meşhur olmuştur. Tarih çalışmalarıyla birlikte yürütülen tarihî coğrafya alanında İzzeddin b. Şeddâd, Ebü'l-Fidâ, İbn Fazlullah el-Ömerî, Kalkaşendî, Makrîzî ve İbnü'l-Cey'ân ilim âleminde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu arada ünlü Arap denizcisi İbn Mâcid, Hint okyanusunda seyredecek gemiler için rehber kitaplar hazırlamış ve Hindistan yolculuğunda Vasco da Gama'ya kılavuzluk yapmıştır.

Nüveyrî, İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî ansiklopedileriyle Memlûkler döneminin “ansiklopediler çağı” olarak tanınmasını sağlamışlardır.

Devrin büyük tarihçisi **İbn Haldûn** tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin temellerini atmıştır. Kâfiyeci, Süyûtî ve Sehâvî de tarih tenkidine dair eserler kaleme almışlardır

Memlûkler döneminde felsefe, riyâzî ve tabii ilimler alanında da değerli âlimler yetişmiştir. Tıp öğrenimi büyük ölçüde hastahanelerde yapılıyordu. Hastahanelerin bünyesinde tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmiş özel bölümlerde teori ve pratik bir arada yürütülüyordu. Dinî medreselerin bazılarında tıp dersi verilirken üçü Dımaşk'ta olmak üzere tıp öğreniminin verildiği özel medreseler mevcuttu. Kahire, Dımaşk ve diğer büyük şehirlerde çok sayıda hastahane bulunuyordu. Bu hastahanelerin en meşhuru olan Kalavun Hastahanesi dahiliye, cerrahiye, göz hastalıkları ve ortopedi kısımlarına ayrılmıştı. XII. ve XIII. yüzyıllarda göz hastalıklarının tedavisinde en önemli gelişme Mısır ve Suriye'de olmuştur. Halîfe b. Ebü'l-Mehâsin katarakt ameliyatını başarıırken Suriye-Mısır tıp akımının önemli temsilcisi İbnü'n-Nefis küçük kan dolaşımını keşfetmiştir. Tabiplerin biyografisine dair eseriyle ün kazanan İbn Ebû Usaybia da zamanın meşhur göz doktorlarındandı.

Fizik, Matematik, felsefe, mantık ve eski kimya ilimlerinde de pek çok âlim yetişmiştir. Önemli bir husus da barut kelimesinin ilk defa muhtemelen botanikçi İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) ve ardından XIII. yüzyılın ikinci yarısında Mısırlı âlim Hasan er-Rammâh tarafından kullanılmış olmasıdır. Rammâh, günümüze ulaşan eserinde barutun yapılışını izah etmiştir. Onun ve Ebû Şâme ile İbn Fazlullah el-Ömerî gibi tarihçilerin verdiği

bilgilerden Memlûkler'in baruttan diğerk milletlerden asırlarca önce faydalandıkları sonucu çıkarılmıştır. Memlûkler ateşli silâhların ve özellikle topun kullanılmasında da öncü durumundadır; ancak bu sahada Osmanlılar'la boy ölçüşememişlerdir.

İçtimaî ve İktisadî Hayat

Müslümanlar, hristiyanlar ve yahudilerden meydana gelen Memlûk toplumunda çoğunluğu oluşturan Müslümanlar, statü bakımından yönetici askerî sınıf ve halk kesimi olarak ikiye ayrılıyordu. Toprak imtiyazlı askerî sınıfın mülkiyetindeydi ve iktisadî hayata da onlar hâkimdi.

Müslüman halk kesimi arasından sadece dinî ve adlî görevlerle divan görevlerine getirilen âlimler ve büyük tüccarlar toplumda kendileri için iyi bir yer edinmişlerdi.

Âlimler halk tabakası ile yönetici asker sınıfı arasında bir aracı rolü oynar, sosyal hayatta önemli bir fonksiyon icra ederlerdi.

Büyük tâcirler ise kendileri de doğrudan ticaretle uğraşan sultan ve emîrlere nezdinde itibar sahibiydi. Bu dönemde tasavvuf önderlerinin gerek sultanlar ve emîrlere gerekse halk üzerinde büyük etkileri vardı.

Ülkede nüfusun çoğunluğunu maddî sıkıntı içinde olan ve timarlı askerlerin topraklarında çalışan çiftçiler, sanatkârlar, küçük esnaf ve göçebe Araplar teşkil ederdi. Bu kesim bilhassa son zamanlarda büyük ölçüde yoksullaştı. Ekseriyeti çobanlıkla geçinen göçebeler bu yüzden sık sık isyanlara teşebbüs ettiler ve idarecileri çok uğraştırdılar.

Çarşılara çıkan ve ilim tahsili için mescidlere devam edebilen kadınlar Memlûk toplumunda saygı görüyordu. Onların arasından meşhur âlim ve şairler yetişmişti.

Yahudiler ve hristiyanlar tam bir inanç özgürlüğüne sahipti. Sultanlar, yahudi ve hristiyan cemaatlerin başına onların istediği bir din adamını nâzır olarak tayin ederdi. Eğitim ve öğretim kurumlarına sahip olan gayri müslimler vakıflar kurabiliyordu.

Memlûk ekonomisinin en önemli gelir kaynağı ülkeler arası ticaretti. Moğol istilâsı sırasında Doğu-Batı arasındaki ticarete tek emniyetli yol olarak Kızıldeniz ve Mısır üzerinden geçip deniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan ticaret yolu kalmıştı. Bu durum Memlûk devlet adamlarını dış ticareti geliştirmeye sevketti. Ticaret merkezi haline gelen büyük şehirlerde geniş çarşı ve pazarlar yanında yabancı tüccarlar için hanlar, oteller, temsilcilik büroları kuruldu. Memlûk ekonomisi 748 (1347) yılındaki veba salgını yüzünden büyük bir kriz yaşadı.

Ekonomik sıkıntılar, XV. yüzyılın başında Suriye'yi bir harabeye çeviren **Timur** işgaliyle iyice şiddetlendi. Ağır vergiler iç ve dış ticaret için büyük bir darbe oldu. Sultanların

bu politikası yüzünden zorda kalan Avrupalı tüccarların, Doğu'nun mallarını mâkul fiyatlarla elde etmek için gösterdiği çaba Ümitburnu'nun keşfiyle sonuçlanınca Mısır ve Suriye'nin dış ticareti bütünüyle çöktü. İktisadî hayatın istikrarsızlığı maaşları ödenemeyen huzursuz askerî gruplar arasındaki mücadeleyi daha da şiddetlendirdi.

Endüstri alanında savaş aletleri ve harp gemileri yapımı yanında dokumacılık, madencilik, camcılık, çömlekçilik ve ahşap işlemeciliği ilerlemişti. Mısır yün, ipek, keten ve pamuk kumaşlarıyla meşhurdur. Bronz ve bakırın gümüş ve altınla kaplanması usulü gelişmişti.

Örnek Sorular

1) Hangi olay Memlükler devletinin yıkılıp Mısır'ın Osmanlı'ya geçmesine vesile olmuştur?

- A) Mercidabık savaşı
- B) Ridaniye savaşı
- C) İki devlet arasında gerçekleştirilen antlaşma,
- D) Osmanlı'nın Şah İsmail'in desteğini alması,
- E) Tomanbay'ın Yavuz'la antlaşması.

2. Selahattin Eyyubi ile ilgili söylendiğinde hangisi yanlıştır?

- A) Kudüs'ü haçlılardan almıştır.
- B) Fatimî devletine son vermiştir.
- C) Haçlılarla savaşırken Abbasi halifesi Nasır'dan yardım alamamıştır.
- D) Kahire'de Beytü'l-Hikme'yi kurmuştur.
- E) Hittîn Savaşı'nda Haçlılar'ı büyük bir yenilgiye uğratmıştır.

3. Moğol istilası ve ilerleyişi hangi savaşta hangi hükümdar tarafından durdurulmuştur?

- A) Ayn-ı Câlût- Sultan Baybars
- B) Malazgirt – Sultan Alparslan
- C) Dandanakan- Sultan Kılıç Arslan
- D) Miryakefalon- Sultan Keyhüsrev
- Kösedağ – Sultan Süleyman Şah

Cevap anahtarı: 1-b, 2-d, 3-a

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II
(Ders Notları)

YEDİNCİ HAFTA
MAVERAÜNNEHİR'DE KURULAN DEVLETLER
İD-İL BULGAR DEVLETİ
SÂMÂNÎLER
KARAHANLILAR
HARZEMŞAHLAR

KOCAELİ 2025

MAVERAÜNNEHİR'DE KURULAN DEVLETLER

Maveraünnehr, Ceyhun (Amu-Derya) nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslam tarih ve coğrafyacılara tarafından verilen özel isimdir. Ceyhun nehrine atfen “nehirin arkasındaki yer, bölge” anlamına gelmektedir. Genel kabule göre, Türklerin anayurtlarının (Turan) bir kısmını teşkil eden bölgenin batısını Horasan ve Harizm, doğusunu Seyhun (Sir-Derya) nehri çevrelemektedir. En önemli şehirleri Buhara, Semerkant, Kaş, Fergana, Tirmiz, Farab ve Talas şehirleridir. Günümüzde Afganistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’ın bir bölümü Maveräünnehr bölgesinde yer almaktadır.

Maveraünnehr’de kurulan başlıca devletler- Horasan bölgesinde kurulan devletlerin başlıcalarını; İd-il Bulgar Devleti, Samaniler, Karahanlılar ve Harezmşahlar olarak sıralamak mümkündür.

İD-İL BULGAR DEVLETİ

İdil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulduğundan, diğer Türk Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahallî söylenişi olan İdil kelimesiyle birlikte zikredilen hanlık en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. Bulgarlar’ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla anılan Batı Türk boylarının bağlı olduğu kitlelerdir.

Batı Hun Devleti zamanında (374-469) Ogur Türkleri’nin Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur, Sar-Ogur (Ak-Ogur) gibi boyları Karadeniz’in kuzeyinde yaşıyordu. Bu boylar tamamen Batı Hun Devleti’ne bağlıydı. Batı Hun Devleti yıkılınca Attilâ’nın küçük oğlu İrne, kendisine bağlı Hun boylarıyla Orta Avrupa’dan Karadeniz’in kuzeyine döndü. Daha sonra bir kısım Bulgar, Kafkasya’nın kuzeyinde kalarak Hazar Hakanlığı’na tâbi oldular. Bugün Kafkasya’nın kuzeyinde yaşayan Bolkarlar’ın onların devamı olduğu bilinmektedir. Kurt’un diğer oğlu Asparuh (İsperih, Esperih), kendisine bağlı boylarla birlikte batıya yönelerek Tuna nehri boyuna geldi. Balkanlar’ı ele geçirerek 681 yılında Tuna Bulgar Devleti’ni kurdu. Yaklaşık iki yüzyıl Türk karakterini koruyarak varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti, zamanla Slav nüfusunun içinde eriyerek hem Slavlaştı hem de Hristiyanlığın etkisine girdi. 864’te hükümdarları Boris (Pars) Han’ın Hristiyanlığı resmen kabul etmesinden sonra tamamen Türk özelliğini yitirdi.

Otuz-Ogurlar’ın (Utigur) dahil olduğu Bulgar grubu kuzeye doğru, yani bugünkü Kazan bölgesine çekilerek İdil Bulgarları’nı oluşturdu. Otuz-Ogurlar, İdil ile Kama nehirleri sahasına geldiklerinde bölgenin yerlisi olan Fin-Ogur kavimlerini itaat altına aldılar. İdil Bulgarları’nın yerleştiği bu bölge, III. yüzyılda Hunlar’dan itibaren çeşitli Türk göçlerine

sahne olmuş, V. yüzyılda Batı Sibiryâ'dan gelen Sabar Türkleri de yine bu bölgeye yerleşmişlerdi. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda İdil Bulgarları'na yakın alanlarda Macarlar'ın da bulunduğu tesbit edilmiştir.

Otuz-Ogur Bulgarları'nın yerleştiği Orta İdil iklim ve tabii zenginlikler açısından çok elverişli bir bölgeydi. Kama ırmağının kollarından Şuşma ve Zey havzaları ve kuzey kısmı geniş ormanlarla kaplıydı. Bu ormanlarda derisi ve kürkü çok kıymetli hayvanlar avlanırdı. Nehirlerde balık bol olduğu için su ürünleri ülkeye ayrı bir zenginlik getiriyordu. Arazi düz ve verimliydi. Ayrıca İskandinavya-İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. İdil Bulgar ülkesi, Hazar denizine akan İdil nehrinde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Hârizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Diğer eski Türk devletlerinden farklı olarak kısa zamanda yerleşik hayata geçen Bulgarlar tarımla uğraşmaya, şehirler kurarak ticaret yapmaya başladılar.

Son zamanlarda yapılan arkeoloji ve toponimi araştırmaları neticesinde İdil nehrinin kollarının İdil Bulgar Devleti'nin tabii sınırlarını teşkil ettiği anlaşılmıştır. Ural dağlarının güney kısmında ve Ak-İdil kolunda yaşayan Başkırt (Başkurt) Türkleri İdil Bulgar Devleti'nin doğu, etnik menşeleri bilinmeyen Burtas kavmi batı, Hazar Hakanlığı güney ve Doğu Slavları da kuzey komşularını oluşturmaktaydı. Bölgenin yerli ahalisi Fin-Ogur kavimleri kısa zamanda İdil Bulgar kültürünün etkisine girerek Türkleşti. Hunlar ve Sabarlar zamanında bölgede başlayan Türkleşme süreci VIII. yüzyılın başlarında İdil Bulgarları'nın gelmesiyle tamamlandı.

Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Hârizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu müslüman olmaya başladılar. Ülkedeki müslümanların sayısı giderek arttı. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve müslüman olan ahalinin etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik aramak arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış'ı Abbâsî halifesiyle münasebet kurmaya sevketti.

Halife Muktedir-Billâh'a elçi gönderen Almış Han, İslâmiyet'i kabul etmek arzusunda olduğunu belirterek ülkesine din adamları gönderilmesini istedi. Bunun üzerine halife, Sevsen (Sûsen) er-Ressî başkanlığındaki bir heyeti Bulgar ülkesine yolladı. Meşhur seyyah İbn Fadlân'ın danışman ve kâtip olarak bulunduğu heyet, 12 Muharrem 310'da (12 Mayıs 922) Bulgar hanının İdil boyundaki karargâhına ulaştı. Almış Han ve devletin ileri gelenleri elçi heyetini çok iyi karşıladılar. Hanın resmen Müslümanlığı kabul etmesiyle Abbâsî hilâfetine tâbi müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgar Devleti bu tarihten sonra

İslâm dininin Doğu Avrupa'daki temsilcisi oldu. Abbâsî halifesi ve Bulgar hanı adına sikkeler basıldı camiler ve saraylar inşa edildi, kadılık müessesesi kuruldu.

Hazar Hakanlığı'nın zayıflaması, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerde kurulan ve çok canlı bir ticaret merkezi olan İdil şehrinin önemini azalttı. Buna karşılık ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı Bulgar şehri Arap, İran, Türkmenistan, Hazar, İskandinavya, Rus ülkelerinden ve Baltık denizinden gelen tüccarların alış-veriş yaptığı büyük bir pazar haline geldi. XI. yüzyıldan itibaren kuzeydeki kürk ticareti yüzünden İdil Bulgarları ile Ruslar arasında uzun süreli mücadeleler oldu. 1183 ve 1205'te Rus Prensi Vsevolod, İdil Bulgar topraklarına ordular gönderdi. Onun oğlu Yuri de 1221'de Nijni Novgorod (Gorki) Kalesi'ni inşa ettirdi.

1223 yılında Rus ve Kuman-Kıpçak ordularını Kalka Savaşı'nda bozguna uğratan Moğol ordusu İdil Bulgarları tarafından imha edildi. Batu Han bu yenilginin intikamını almak için 1236'da İdil Bulgarları'nın üzerine sefere çıkarak ülkeyi baştan başa yakıp yıktı. Bulgar şehri de aynı âkıbete uğradı ve ahalisinin çoğu öldürüldü. 1238-1239 yıllarında bir defa daha Moğollar'dan darbe yiyen Kuman-Kıpçaklar'ın bir kısmı İdil Bulgarları'nın ülkesine geldi. Aralarında kaynaşma neticesinde sayıca çok olan Kuman-Kıpçak Türkleri'nin dil unsurları üstün geldi.

İdil Bulgarları, Moğol istilâsından sonra kurulan Altın Orda Devleti zamanında yarı bağımlı da olsa siyasî varlıklarını devam ettirdiler. İdil Bulgar hanlarının yeniden kuvvetlenme arzusu Altın Orda Hanı Pulat Timur'un 1361'deki saldırısıyla son buldu. Ülke yeniden tahrip edildi. Bu hadiseden sonra bir kısım İdil Bulgarı kuzeye çekilerek Kazan şehrini kurdu. 1391 yılında Timur'un Toktamış'ı mağlûp ettiği savaşta İdil Bulgar ülkesi yeniden tahribe uğradı. Halkın büyük bir kısmı Kazan nehri boyuna daha önce gidenlerin yanına göç etti. Kazan civarında toplanan Kuman-Kıpçak-Bulgar karışımı Türkler Kazan Hanlığı'nın ahalisini oluşturdu. Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurunca İdil Bulgar Hanlığı halkıyla birlikte tarihe karışmış oldu. Bu hanlığın beş buçuk asır kadar devam etmesinin en önemli sebebi, yerleştikleri bölgenin Orta Asya'dan Orta Avrupa istikametine doğru yapılan bütün Türk akınlarından uzak kalmasıdır.

Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkârlık İdil Bulgar Devleti'nin iktisadî hayatının temel unsurlarıydı. Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır başlıca ihraç maddelerini oluşturmaktaydı. Buna karşılık kumaş, seramik gibi maddeleri İslâm ülkelerinden ithal etmekteydiler. Özellikle dericilik zanaatı çok gelişmişti, "Bulgar gönü" adı verilen işlenmiş deri çok meşhurdu. İdil

Bulgarları'nın evleri ağaçtandı. Kalın ağaç tomrukları üst üste konarak duvarlar çıkılır, damlar kereste ya da samanla örtülürdü. Şehirlerin ve köylerin çoğu orman ya da nehir kenarında kurulmuştu. İslâmiyet'in kabulünden sonra taştan cami ve saray benzeri bina yapımına başlanmıştır. İdil Bulgar Hanlığı'ndan Bulgar şehrindeki cami, saray ve hamam yıkıntıları, mezar taşları ve kitâbelerle bazı ziynet eşyası, ok, kılıç, miğfer, zırh gibi silâhlar günümüze ulaşmıştır.

İdil Bulgarları sulama kanallarını kireçten imal etmişler, suyun tarlalara dağıtımını ise ağaç oluklarla sağlamışlardır. Bu usul daha sonra Ruslar tarafından kendi ülkelerinde uygulanmıştır. Bulgar şehrinde 1953 yılında yapılan kazılarda XIII ve XIV. yüzyıllara ait çok sayıda demir filizi eritme ocağına rastlanmıştır.

Sikkelerden ve İslâm tarihi kaynaklarından adları tesbit edilebilen müslüman İdil Bulgar hanları şunlardır: Şülkî, Almış, Ahmed, Tâlib, Mü'min, Haydar, Muhammed, Saîd b. Haydar, Baraj, İbrâhim, Selim, İlham, Abdullah, Hasan, Mahmud, Abdullah, Altınbek, Âlimbek.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Ya'kûb b. Nu'mân adlı Bulgar kadısının *Bulgar Târîhi* adlı bir eser yazdığı rivayet edilir. İbn Fadlân'ın *Seyahatname*'si, İdil Bulgar Devleti'yle ilgili en eski yazılı bilgileri ihtiva etmektedir. İdil Bulgarları'nın bugünkü Çuvaşlar'ın ataları olduğu kabul edilmektedir.

SÂMÂNÎLER (819-1005)

Hânedan adını, Belh şehrinin hâkimi iken düşmanlarının baskısından kaçarak Emevîler'in Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye sığınan ve onun yardımcıları sayesinde Belh'i yeniden ele geçiren Sâ mânhudât'tan alır. Sâ mânhudât, 724-727 yılları arasında Horasan valiliği yapan Esed b. Abdullah'ın teşvikiyle Müslümanlığı kabul etmiş ve oğluna onun adını vermiştir. Bu tarihten 204 (819) yılına kadar kaynaklarda Sâ mânîler'e yer verilmemiştir. Esed b. Sâ mânhudât'ın Râfi' b. Leys'in Abbâsîler'e karşı Mâverâünnehir'de başlattığı isyanı bastırması üzerine Abbâsî halifesi Me'mûn, Esed b. Sâ mânhudât'ın oğullarından Nûh'u Semerkant'a, Ahmed'i Fergana'ya, Yahyâ'yı Şâş'a ve Ebû'l-Fazl İlyas'ı ise Herat'a vali tayin etti.

Ailenin reisi durumundaki Semerkant valisi Nûh, Tâhirîler ve Abbâsîler'le iyi geçinerek Sâ mânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Halife Mu'temid-Alellah'ın 261 (874-75) yılında Mâverâünnehir'in idaresini bir fermanla Nasr b. Ahmed'e vermesi ile de Sâ mânîler'in bölgedeki hâkimiyetleri resmen başladı.

Nasr, aynı yıl Buhara halkının isteği üzerine kardeşi İsmâil b. Ahmed'i bu şehre

vali tayin etti. Nasr'ın ölümünden (279/892) sonra hâkimiyet kardeşi İsmâil b. Ahmed'in eline geçti ve Buhara başşehir yapıldı. İsmâil b. Ahmed, ertesi yıl Mâverâünnehir topraklarını gayrimüslim Türkler'in akınlarından korumak üzere doğuya Tarâz'a (Talas) kadar uzanan bir sefer düzenleyerek şehri ele geçirdi. Sâ mânîler bu dönemde doğudaki en geniş sınırlarına ulaştı.

Fetihlerin istikametini batıya çeviren İsmâil, Saffârî Emîri Amr b. Leys'i Belh savaşında yenerek esir aldı ve onu Bağdat'a gönderdi (287/900). Bu başarısından dolayı kendisine halife tarafından Horasan, Taberistan ve Deylem'in hâkimiyet menşurları verildi. Ancak İsmâil, Taberistan ve Deylem'e hâkim olmak için buranın hâkimi konumundaki Ali evlâdı ile mücadele etmek zorunda kaldı. Taberistan ve Deylem 287 (900) ve 291 (904) yıllarında yapılan iki seferle Sâ mânîler'e bağlandı.

295'te (907) vefat eden İsmâil b. Ahmed'in yerine oğlu Ahmed geçti. Yeni hükümdar, halifenin onayını aldıktan sonra Sîstan üzerine gerçekleştirdiği seferlerle **Sistan**'ı Sâ mânî hâkimiyetine aldı.

Samaniler İsmail'den sonra çok sayıda isyanla karşılaştılsa da Taberistan ve Horasan'da hâkimiyet mücadelesini kazanmaya devam ettiler. Büveyhîler'le ittifak yaparak Taberistan civarında hüküm süren Ziyârîler'e de büyük bir darbe vurdular (329/940-41). Samaniler, Horasan'da çoğalan Bâtînîler'e karşı harekete geçip onları bertaraf ettiler. Ayrıca Hârizm'de ve Horasan'da çıkan isyanları bastırdılar. Sonra Büveyhîler'e karşı da mücadele ettiler.

Samanîlerin emiri I. Mansûr, Saffârîler'e karşı yedi yıl süren çeşitli seferler düzenledi Batıdaki mücadele, Büveyhî Emîri Adudüddavle ile yapılan bir antlaşmayla sona erdirildi (361/972).

I. Mansûr 365'te (976) vefatından sonra Sâ mânî toprakları Karahanlı Hükümdarı Hârun Buğra Han'ın saldırılarına maruz kaldı. Hârun Buğra Han harekete geçip Buhara'yı ele geçirdi (Rebûlevvel 382 / Mayıs 992). Buğra Han'ın kısa bir süre sonra hastalanarak vefat etmesinin ardından II. Nûh Selçuklu Türkmenleri'nin de yardımıyla tekrar Buhara'ya hâkim oldu (15 Cemâziyelâhir 382 / 18 Ağustos 992).

Karahanlı tehlikesinin son bulmasının ardından II. Nûh âsi kumandanlarına karşı Gazne Hükümdarı Sebük Tegin'in yardımına başvurdu. Bu sayede onların isyanını bastırmayı başardı. Sebük Tegin'den sağlanan bu yardım Sâ mânîler'i Gazneliler'in nüfuzu altına soktu. Ancak Gazneliler şeklen de olsa Sâ mânîler'e tâbi olmayı sürdürdüler. Sebük Tegin, 386'da (996) yeniden Mâverâünnehir'e yürüyen Karahanlılar'la Sâ mânîler adına

Katvân çölü sınır olmak üzere bir anlaşma yaptı.

Karahanlılarla aranın düzelmesinin ardından Gazneliler'le Sâmânîler arasındaki dostluk bozuldu. II. Abdülmelik, Samani emiri iken Gazne ordusuyla yapılan savaş Sâmânîler'in yenilgisiyle sonuçlandı (389/999). Bu yenilgi sonrasında Sâmânîler, Horasan topraklarını kaybettiler. Samanilerin yıkılışa doğru gitmekte olduğunu anlayan Karahanlılar Buhara'yı işgal ederek Samanî hâkimiyetine son vermek istediler. (Zilkade 389 / Ekim 999). Şehirde bulunan Sâmânî ailesi mensupları Özkent'e götürülüp hapsedildi. Bunlardan II. Abdülmelik'in kardeşi Ebû İbrâhim İsmâil b. Nûh, ertesi yıl hapisten kaçarak Hâcib Arslan Balu ve Sâmânîler'in tarafını tutan halkın yardımıyla Buhara'yı yeniden ele geçirdi.

Sâmânî tahtına çıkan son hükümdar İsmâil b. Nûh, Sâmânîler Devleti'ni yeniden toparlamak için Mâverâünnehir'de Karahanlılar'la, Horasan'da Gazneliler'le yaptığı mücadeleler neticesiz kaldı. Son olarak gittiği Mâverâünnehir'de kendisini mağlûp eden Karahanlı kuvvetlerinin takibinden kurtulmak üzere Ceyhun nehrini geçtikten sonra Merv civarında girdiği çölde sığındığı bir Arap kabilesi tarafından öldürüldü (395/1005). Onun ölümüyle Sâmânîler Devleti tarihe karışmış oldu.

Sâmânîlerde İdarî ve Askerî Teşkilât

Sâmânî hükümdarları para basmak, hutbe okutmak, lakap, menşur, sancak ve hil'at vermek gibi hükümdarlığın bütün yetkilerine sahipti. Sâmânîler, Abbâsî halifeleriyle iyi ilişkilerine rağmen onların Büveyhîler'in nüfuzunda bulundukları dönemde halifeyi tanıma konusunda günün şartlarına göre davranmışlar, zaman zaman zaafa düşmekle birlikte devletlerarası ilişkilerde başarılı olmuşlardır. Bu durumu Büveyhîler ve Gazneliler'le yaptıkları antlaşmalarda açık bir şekilde görmek mümkündür.

389 (999) yılına kadar basılan Gazneli paralarında metbû olarak Sâmânî hükümdarlarının isimlerinin bulunması onların bu alandaki başarılarının bir göstergesidir.

Sâmânîler'in hüküm sürdüğü topraklar Mâverâünnehir ve Horasan olmak üzere iki bölgeden oluşmaktaydı. Horasan, II. Nasr döneminde ihdas edilen Horasan valisi unvanına sahip kumandanlar tarafından yönetiliyordu ve merkezi Nîşâbur şehriydi. Mâverâünnehir ise hükümdarların tasarrufundaydı. Horasan valiliği görevi genelde Muhtâcoğulları ve Simcûrîler gibi ünlü kumandan ailelerinin elinde kalmıştır. Bunlar hükümdar adına sefere çıkmak, eyaletin vergilerini toplayıp idarî ve askerî işleri düzenlemekle görevliydi. Sâmânîler'in batı komşularıyla olan askerî mücadeleleri Horasan valilerince idare ediliyordu. Devletin sınırları içerisinde yer alan ve Ceyhun'un her iki yakasında toprakları bulunan Hârizm eyaleti Sâmânîler'e bağlı idi. Eyaletin merkezi Kat (Kâs) şehriydi. Bağlı bir

diğer eyalet de Üsrûşene idi. Buranın hâkimleri Sâ mânîler'e sembolik olarak yıllık 4 akçe gönderirlerdi.

Sâ mânî vezirleri genellikle ilim ehlinden seçilirdi. Vezirlerle komutanların son dönemlerinde giriştiği mücadele Sâ mânîler'i yıkılışa götüren olayların başlangıcı olmuştur

Sâ mânî divanları II. Nasr döneminde Vezir Ceyhânî'nin çabalarıyla teşkilâtlandırılmıştır. Abbâsî örneğine göre düzenlenen divan teşkilâtı başlıca şu divanlardan oluşuyordu: Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı Şurta, Dîvân-ı Muhtesib, Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı Evkâf, Dîvân-ı Kazâ, Dîvân-ı Emlâk-i Hâssa, Dîvân-ı Berîd, Dîvânü arzı'l-ceyş. Divanlarda resmî dil Arapça'ydı.

Abbâsîler'den farklı olarak su kanallarında ve nehirlerdeki suyun kullanımını düzenlemek üzere Dîvânü'l-Ma' oluşturulmuştu. Vezirin başkanlığında toplanan Dîvân-ı Vezâret diğer bütün divanların üzerinde bir konuma sahipti.

Başlıca unsurunu Türkler'in oluşturduğu Sâ mânî ordusunun mevcudu 40-60.000 arasında değişmekteydi. Ordunun önemli bir kısmını süvariler teşkil ediyordu. Süvarilerin dışında Horasan vilâyeti sınırları dâhilinde iktâlî askerler ve gulâmlar ordunun diğer unsurlarıydı. İktâ düzeni, askerin maaşlarının ödenmesi için iktâ olarak verilen toprağın vergisinin askerlere iltizam edilmesi şeklindeydi ve vergi toplanması sırasında oluşabilecek çeşitli suistimallere açıktı.

Seferlerde gerektiğinde komşu ve bağlı devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerden ve gayri nizâmî gönüllülerden faydalanılırdı. II. Nasr döneminde Taberistan'daki mücadelelerde Karahanlı, Büveyhîler'le yapılan mücadelelerde Ziyârî kuvvetlerinden faydalanılmış, gönüllüler ise daha çok doğuya yapılan seferlerde kullanılmıştır. Batıdaki seferlerde orduya Horasan valileri kumanda eder, hükümdarlar nâdiren sefere katılırdı.

Sâ mânîlerde Sosyal ve Kültürel Hayat

Buhara, Nîşâbur ve Semerkant dönemin en önemli kültür merkezleriydi. İpek yolunun getirdiği zenginliğin yanında Buhara ve Nîşâbur idarî merkez olmanın avantajlarına sahipti. Bu sebeple Buhara halkı ile Mâverâünnehir'in eski merkezi Semerkant'ın halkı arasında gizli bir çekişme vardı. Klasik İslâm şehircilik tarzını yansıtan bu şehirlerin oldukça gelişmiş bir su kanalı ağı bulunuyordu. Kanalların sağladığı verimlilik özellikle Semerkant ve Buhara'yı yeşil bir örtüyle kaplamıştı. Buhara'da doğal güzellikleriyle meşhur hükümdarlara ait saraylar ve bahçeler mevcuttu.

Sâmânî topraklarında müslüman halkın yanı sıra Mecûsî, Budist, Maniheizt, yahudi ve hristiyanlar da yaşamaktaydı. Müslüman nüfusun çoğunluğunu Hanefî ve Şâfiîler'le Şîliğin çeşitli kollarının mensupları oluşturunuyordu.

II. Nasr devrinde Sâmânî topraklarında çok sayıda taraftar bulan Bâtınîler, I. Nûh döneminde takibata uğramış, liderleri Muhammed b. Ahmed en-Nesefî idam edilmiştir. Kadılar genellikle Hanefî ve Şâfiîler'den seçilirdi. Şîi ve Sünnîler arasında zaman zaman çatışmalar yaşandığı gibi özellikle Nişâbur'da Hanefîler'le Şâfiîler arasında siyasete yansıyan çekişmeler oluyordu. Sistan ağırlıkta olmak üzere başşehir Buhara ve çevresinde yaşayan Hâricîler diğer bir müslüman grubu meydana getiriyordu. Özellikle Buhara'da ikamet eden Mecûsîler eski âdet ve geleneklerini sürdürmüşlerdir. Semerkant Mecûsîleri, şehirdeki su kanallarının bakım ve muhafazası karşılığında cizyeden muaf tutulmuştur. Nestûrî hristiyanları Semerkant ve İsficâb'a bağlı yerlerde yaşıyor, Hârizm'de de bir hristiyan topluluğu bulunuyordu.

İpek yolu Sâmânî topraklarına ticarî bir canlılık getiriyordu. Ayrıca Türk ülkelerinden ve Hindistan'dan yapılan köle ticareti, bunlardan sağlanan vergiler önemli bir gelir kaynağıydı. Devletin tebaası olan Hârizmli tüccarlar çeşitli yerlere ticaret kervanları gönderiyordu. Bunların dışında Buhara'nın Zendecî, Semerkant'ın Veyzâriyye kumaşları, Hârizm'in pamukluları, Buhara'da dokunan halı, kilim ve seccadeler İslâm dünyasının her tarafında rağbet görüyordu. Yine Türk ülkelerinden gelen büyük ve küçükbaş hayvanlar, kürk ve deri ürünleri Sâmânî toprakları üzerinden İslâm dünyasına gönderilmekteydi.

Geniş bir sulama kanalı ağının sağladığı verimlilik sayesinde ziraî faaliyetler ve hayvancılık da gelişmişti. Semerkant ile Buhara arasındaki Zerefşân vadisi dünyanın dört cennetinden biri kabul ediliyordu. Mâverâünnehir ve Horasan'da hububat ve pirinç tarımı yapılmıyordu. Sâmânî toprakları özellikle gümüş ve nişadır (amonyak tuzu) madenleri açısından çok zengindi. Bunların dışında altın, demir, bakır, kurşun, civa, taş kömürü madenleri de vardı.

Sâmânîler'in Mâverâünnehir ve Horasan'da sağladığı siyasî istikrar ve yoğun ticarî faaliyetler neticesinde refah düzeyi yükselmiş, bu durum kültürel hayata canlılık kazandırmıştır. Hükümdarların âlim, şair ve ediplere karşı cömertçe davranışı Buhara'yı bir cazibe merkezi yapmıştı. Nişâbur ve Semerkant'ta da aynı kültürel canlılık hâkimdi. Buhara'daki Sâmânî sarayı İslâm dünyasının en büyük kütüphanelerinden birine sahipti. İbn Sînâ'nın Sâmânîler'e saray hekimliği yaptığı sırada çok faydalandığı bu kütüphane II. Nûh devrinde çıkan bir yangında tamamen yanmıştır. Dönemin kadı ve âlimlerinden İbn Hibbân

el-Büstî de memleketinde özel bir kütüphane kurmuştu. Medreselerin henüz teşekkül etmediği dönemde dersler camilerde, âlimlerin evlerinde ve hankahlarda yapılıyordu. İlk medreseler Belh, Nişâbur, Merv, Buhara, Semerkant gibi Mâverâünnehir ve Horasan'ın önemli şehirlerinde açılmaya başlamıştır.

Bu devirde dinî ve aklî ilimler sahasında pek çok âlim yetişmiştir. Tefsirde İbn Habîb en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Ali el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî; hadiste İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Hâkim el-Kebîr, Hâkim en-Nîsâbûrî; fıkıhta Muhammed b. Nasr el-Mervezî, I. Nûh'un veziri Hâkim eş-Şehîd, Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl es-Sagîr; kelâmda İbn Huzeyme, Kâ'bî, Mâtürîdî, Hakîm es-Semerkandî, İbn Fûrek; tasavvufta Hakîm et-Tirmizî, Kelâbâzî ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî bunlar arasında sayılabilir. Sâ mânî ailesinden Ahmed b. Esed ve oğlu İshak hadis rivayet etmiştir. İbn Sînâ Buharalı olup Sâ mânî sarayında yetişmiş, Maķâle fi'n-nefs'i II. Nûh için kaleme almış ve onun hekimliğini yapmıştır. Ebû'l-Hasan el-Âmirî ve İbn Sînâ'nın hocası Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrâhim en-Nâtîlî dönemin diğer önemli felsefecilerindendir. Tıp alanında Ebû Bekir er-Râzî, Sâ mânîler'den Rey Valisi Mansûr b. İshak adına et-Tıbbû'l-Manşûrî diye bilinen ünlü eserini kaleme almıştır. II. Nûh'un hekimî, İbn Sînâ'nın hocası Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî ve Ebû Sehl el-Mesîhî tıp konusunda dönemin diğer ünlü simalarıdır. IV. (X.) yüzyılın matematik ve astronomi alanındaki en önemli isimlerinden Ebû Ca'fer el-Hâzin uzun süre Sâ mânîler'in hizmetinde bulunmuştur.

Kuhistan'ın merkezi Kâyin'de gözlemler yapan İbn Bâmşâd, Sâ mânîler devrinde yetişmiş önemli bir astronomi âlimi ve matematikçisidir.

Sâ mânîler döneminde tarih ilmi konusunda yapılan en önemli çalışma, Vezir Ebû Ali el-Bel'amî'nin emriyle gerçekleştirilen Târîh-i Taberî'nin Farsça tercümesidir. Târîhu Buķârâ'nın müellifi Nerşahî, Târîh-i Yemînî müellifi Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî dönemin ünlü tarihçileridir.

Coğrafya ile ilgilenen âlimler arasında kendi adıyla anılan bir ekol kuran Ebû Zeyd el-Belhî ve ünlü vezir Ceyhânî sayılabilir.

I. Mansûr b. Nûh'un emriyle oluşturulan bir heyet, Kur'an'ın tamamını Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin Câmi'u'l-beyân adlı tefsirinin özetiyle birlikte Farsça'ya çevirmiştir.

Günümüze ulaşan en eski Kur'an tercümesi olan eser, aynı zamanda satır arası ilk Kur'an çevirisidir. Hint edebiyatının en güzel örneklerinden Kelîle ve Dimne Sâ mânîler devrinde yeni Farsça'ya tercüme edilmiştir.

Firdevsî, Gazneli Mahmud'a sunduğu Şâhnâme'sini bu dönemde kaleme almıştır.

KARAHANLILAR (840-1212)

Kuruluş dönemi ile ilgili pek fazla bilgi bulunmayan **Karahanlılar Devleti**, Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından oluşmuştur. **Devlet**, 840 yılında Uygur **Devleti**'nin, Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur.

Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılar, Orta Asya'da kurulmuş ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle Türk-İslâm tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Karahanlılar, siyasi varlıkları sürecinde Müslüman hanedanlardan başlıca; Abbasîler (750-1258), Sâmânîler (875-999), Gazneliler (961-1187), Gurlular (1000-1215), Büyük Selçuklular (1038-1157) ve Hârizmşahlar (1097 1231) ile eş zamanlı olarak tarih sahnesinde yer almış ve bunlarla ilişkide bulunmuşlardır.

İslâm tarihi kaynaklarında İsim Kökeni ve Hanedanın Kuruluşu

Hâkaniyye (Hâkanlılar), Hâniyye, Âl-i Hakan, Hâkâniyân, Mülükü'l-Hâkaniyye, Mülükü'l-Hâniyye, Evlâdü'l-Hâniyye, Âl-i Efrâsyab et-Türkî, Beytü'l-Hâniyye, Nebîre-i Efrâsyâb, Mülük ve Selâtîn-i Efrâsyâbî, Ümera-yi Efrâsyâb, Mülük-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân gibi farklı isimlendirmelerle anılmaktadır. Ancak Karahanlılar hakkında yaygın olarak kullanılan isimlerden biri Buğra Hanlılar, diğeri sikkelerde ve İslâm kaynaklarında sıkça geçen Ilig (İlek) Hanlar'dır.

Hanedanın kurduğu devletin “Karahanlılar” şeklinde adlandırılmaya başlaması ise, ilk defa Rus şarkiyatçı Vasilij Vasilevic Grigorev'in Maveraünnehir Karahanlıları hakkında 1874'te yazdığı bir makale ile olmuştur. Hanedan üyelerinin Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan gibi unvanlarında yüce veya şiddetli, çetin, sert anlamına gelen “kara” kelimesini kullanmış olduklarının tespiti, devletin adının “Karahanlılar” şeklinde belirlenmesinin önemli bir gerekçesi olmuştur.

Karahanlılar'ın kurucuları V. V. Barthold, V. Minorsky, F. Sümer ve Reşat Genç'e göre, günümüz Uygurlar'ın ve Özbekler'in ataları kabul edilen bir Türk boyu olan **Yağmalar**'dır. Kaşgarlı Mahmut yağmalara “Kara Yağma” dendiğini kaydetmiştir. 840 yılında Ötüken'deki Uygur Devleti'nin yıkılmasının ardından, Uygur hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan Yağmalar **Kaşgar**'a gelmiş ve bazı yerleri Karluklar'dan alarak bölgeye hâkim olmuşlardır. Daha sonra hâkimiyet sahalarını genişletip Çû ve İli vadilerini ele geçirmişlerdir. Çû vadisindeki Balasagun ilk fetihlerin ardından Kaşgar ile birlikte devletin önemli merkezlerinden olmuştur.

Tarihi 840 yılına dayandırılabilen Karahanlı hanedanının bilinen ilk kağanı **Bilge Kül Kadir Han**'dır. Ondan sonra eski Türk devlet geleneğine bağlı kalınarak büyük oğlu Arslan Han Bezîr, “Büyük Kağan” sıfatıyla Balasagun'da; diğer oğlu Kadir Han Oğulçak ise yardımcı kağan sıfatıyla Talas ve Kaşgar'da hüküm sürmüştür.

Karahanlıların İslâmiyetle Tanışması ve Satuk Buğra Han Dönemi

Karahanlı hanedanının İslâmiyet'le tanışması Sâ mânîler (875-999) aracılığıyla olmuştur. Kadir Han Oğulçak, Sâ mânîler'den İsmail b. Ahmed'in Mart-Nisan 893'te Talas'ı ele geçirmesi üzerine Kaşgar'ı başşehir edinmek durumunda kalmıştır. Ancak bir müddet sonra iç karışıklıklarından yararlanarak Sâ mânîlerin topraklarına saldırmış, kendisine sığınan bir Sâ mânî şehzadesini kabul etmiştir. Bu gelişme, daha sonra Karahanlılar tarihinde önemli bir yer edinecek olan **Oğulçak**'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr'in, **Sâ mânî** şehzadesiyle ve Nîşâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerle karşılaşmasına, İslâmiyet'le tanışmasına ve nihayet müslüman olmasına (920 veya 945) vesile olmuştur.

Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, devletin sürekli savaş halinde olduğu Samanîler'den aldığı destek ile amcası Oğulçak'a karşı başlattığı mücadelede üstünlük sağlamıştır. Böylece yönetimi ele geçirmiş olan **Satuk Buğra Han** Karahanlılar'ın batıdaki topraklarında da İslâmiyet'in yayılmasına çalışmıştır. Mücahid ve Gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han müslüman olmayan Türklerle mücadeleye uzun süre devam etmiştir. Balasagun şehrinin 942'de gayr-i müslim Türkler'in eline geçmesi, sonra Satuk Buğra Han'ın burayı geri almayı başarması söz konusu mücadelenin önemli bir dönemidir. Bütün bu çabasıyla onun İslâmiyet'i bir devlet dini olarak benimsemiş olduğu ileri sürülür. Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabulü, 955 yılında vefatına kadar Sâ mânî-Karahanlı ilişkilerinin dostluk ve işbirliği şeklinde devam etmesini sağlamıştır.

Satuk Buğra Han Sonrası Karahanlı Hanedanı

Satuk Buğra Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mûsâ Baytaş (955-990), sonra da kardeşi Arslan Han Baytaş Süleyman geçmiştir. **Baytaş Süleyman**, Karahanlı ülkesinin doğu bölgesindeki hükümdarı Arslan Han'ı mağlup ederek hanedanın bu koluna son vermiştir. Böylece bütün **Karahanlıların birleştirilmesinde ve İslâmlaştırılmasında** önemli bir adım atılmıştır.

Baytaş Süleyman'ın vefatından sonra ise Karahanlı yönetimini yine iki koldan takip etmek mümkündür. Bunlardan birisi Baytaş Süleyman'ın yerine geçen büyük oğlu Ebu'l-

Hasan Ali Arslan Han kolu, diğeri ise küçük oğlu Harun Buğra Han (Kılıç Buğra Han Hasan) koludur.

Harun Buğra Han, Sâ mânîlerle devam eden mücadelesi sonucu 990'da İsficâb'ı, 992 başlarında Semerkant'i, daha sonra da Sâ mânîlerin başşehri Buhara'yı ele geçirmiştir. Ancak Kaşgar'a dönerken Koçkarbaşı denilen yer de vefat etmiştir (992). Ebu'l-Hasan Ali Arslan Han ise müslüman olmayan Türklere karşı çıktığı savaşların birinde 998 yılında şehit düşünceye kadar yönetimi sürdürmüştür.

Ebu'l-Hasan Ali Arslan Han'ın ölümü üzerine (998), Togan Han unvanını taşıyan oğlu Ebû Nasr Ahmed büyük kağan sıfatıyla tahta geçmiştir (998 1017). Ancak döneminde kardeşi İlig Han Nasr (ö. 1012/13) çok etkili olmuştur. İlig Han Nasr ölümüne kadar babası adına, 998'den itibaren de kardeşi Ebû Nasr Ahmed adına Karahanlı ülkesinin batı kısmındaki hâkimiyeti elinde bulundurmuştur. O aynı zamanda Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ı tanıyan ilk Karahanlı hükümdarı olmuştur.

İlig Han Nasr döneminin ilk icraatı, Gaznelileri Karahanlılara karşı sürekli olarak gizlice destekleyen Sâ mânîlerle çok aktif bir mücadeleye girmesi olmuştur. İlig Han Nasr, iç mücadelelerinden istifade ederek ve Mâveraünnehir ulemasının desteğini alarak, Ekim 999'da Sâ mânîlerin başkenti Buhara'yı ele geçirmiştir. Böylece Sâ mânîler Devleti'nin varlığına son vermiştir.

Karahanlı hakanlarının İslâm'a karşı müspet yaklaşımlarının, Sâ mânî devleti hatiplerinin halkı Karahanlılara karşı savaşmaya, Sâ mânîlere yardıma ve onları savunmaya çağırımlarına rağmen, Karahanlı askeri güçlerinin sert bir mukavemetle karşılaşmaksızın başkent Buhara'ya girmelerinde çok önemli bir etken olduğu üzerinde durulur.

Karahanlılar'ın Gazneliler karşısında 1008'de Belh'te mağlup olmasıyla genişlemesi durmuştur. Belh mağlubiyeti neticede hanedan arasında huzursuzluk ve çekişmeye sebep olmuştur. Büyük Kağan Togan Han Ahmed b. Ali, kardeşi İlig Han Nasr'a karşı Gazneli Mahmud ile iş birliği yapmıştır.

Karahanlı Devleti Haritası

Karahanlı Hanedanının İkiye Bölünmesi

Hanedanın ikiye bölünmesi, başından itibaren zaten var olan büyük kağanlık gibi birtakım sorunlara ek olarak dış etkilerin artmasıyla hızlanmış oldu. İlig Han Nasr, ağabeyi Büyük Kağan Togan Han Ahmed'in Gazneli Mahmud ile kendisine karşı başlattığı işbirliğini fark edince, bağımsızlık mücadelesine girdi ve Kaşgar üzerine yürüdü. Fakat kış yüzünden başarıya ulaşamadı. Gazneli Mahmud aracılığıyla iki kardeş arasında barış sağlandı. Ancak çok geçmeden İlig Han Nasr öldü. Yerine Arslan İlig Han sıfatıyla kardeşi Mansûr b. Ali geçti. Arslan ilig Han Mansûr, ağabeyi Togan Han Ahmed'in hastalığından faydalanıp kendini büyük kağan ilân etti. Talas, Şâş, Fergana, Özkent, Hucend, Uşrusana ve Buhara'yı hâkimiyeti altına aldı. Diğer kardeşi Muhammed de onun hâkimiyetini tanıdı.

Gazneli Mahmud, Yûsuf Kadir Han ile anlaşmasına rağmen onun tek başına bütün Türkistan'a hâkim olmasından endişe ettiği için, Ali Tegin'i tamamen etkisiz hale getirmeyi düşünmedi. Dolayısıyla Ali Tegin, Mahmud'un ayrılmasından sonra tekrar Buhara ve Semerkant'a hâkim olma fırsatı buldu. Gazneli Mahmud, Abbasî halifeliğinin Karahanlılar'la olan ilişkilerini kendi aracılığıyla yapmaları için de Abbâsîler'le antlaşma yaptı. Yûsuf Kadir Han ile oğulları 1025'de Özkent'i, ertesi yıl başşehir Balasagun'u ele geçirdiler. Sonunda kardeşi Ahmed b. Hasan da Yûsuf Kadir Han'ın hâkimiyetini tanıdı.

Gazneli Mesud 1030 yılında tahta geçince Karahanlılar'a bir elçilik heyeti gönderip tahta çıktığını haber verdi ve Karahanlılar'la akrabalık kurma arzusunu bildirdi. Ancak Yûsuf

Kadir Han, büyük kağanlık meselesinden dolayı kırgın olduğundan 1031 yılında Kaşgar'a gelen Gazneli elçileri iyi karşılamadı, ardından Aralık 1032'de de vefat etti. Ölümü üzerine hâkim olduğu toprakların yönetimi oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed'e geçti. Bunlar zamanında Gazneliler ile aradaki bazı sorunların giderildi ve iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Ancak, daha sonraki on yılda meydana gelen bazı siyasî olaylar, Karahanlılar Devleti'nin biri doğu öteki de batı olmak üzere iki ayrı devlet haline gelmesine yol açtı.

Devleti bölünmeye götüren süreç, Sultan Mesud'un Gazneli tahtını ele geçiren kardeşi Muhammed'e karşı başlattığı mücadelede Ali Tegin'den yardım istemesi, yardımına karşılık da Huttal'ı ona vaat etmesiyle başladı. Sultan Mesud taht mücadelesinden Ali Tegin'in desteğiyle galip çıkmasına rağmen sözünde durmadı.

Batı Karahanlılar

Muhammed b. İlig Nasr'ın büyük kağan unvanını alarak kardeşi İbrahim ile 1041/42 tarihinde kendilerini Yûsuf Kadir Han kolundan ayırması bölünmeyi resmileştiren bir durum oldu. Hocend sınır kabul edildi, ülke doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı devleti haline geldi. Bu durum hanedanın siyasî varlık göstermesinden itibaren mevcut olan ikili yapısından oldukça farklı bir ayrışmaydı.

Batı Hanlığı Maverâünnehir ile Hocend'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkent, sonra Semerkant oldu. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde ise, Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkent ve Hoten bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise genellikle Balasagun veya Kaşgar oldu.

Doğu Karahanlılar

Batıda meydana gelen olaylar sonunda devletin batı toprakları İlig Han Nasr'ın oğullarının eline geçince, Yûsuf Kadir Han'ın oğulları da doğuda ellerinde kalan topraklarla yetinmek zorunda kaldılar. Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Arslan Han Süleyman, Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı oldu ve 1056 yılına kadar hüküm sürdü. Dindar, âdil ve ilim adamlarını koruyan kişiliğinin ön plana çıkmasıyla Şerefüddeve Ebû Şucâ lakabıyla anıldı. Onun zamanında doğu bölgelerindeki Müslüman olmayan Türklere karşı çetin savaşlar yapıldı. Hatta bu savaşlar o zamanki Karahanlı Türk muhitinde o derecede yankı bulmuştur ki, meydana gelen olaylar destanlar halinde anlatılmış, bu destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı Mahmud'un Dîvan'ında yer almıştır. Anlatılara göre Karahanlılar kuzey doğuda Yabaku, Basmil ve Çomulları itaat altına almışlardır. Balkaş ve Aral gölü yöresi bir müddet için de olsa Karahanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Bu mücadelelerin Karahanlılar lehine

sonuçlanmasıyla 1043 yılında Bulgar ve Balasagun arasında yerleşmiş olan 10.000 çadırılık göçebe Türk topluluğu İslâmiyet'i kabul etmiştir.

Arslan Han Süleyman doğudaki söz konusu birlik ve huzuru temin çabalarının ardından, kardeşleri ile işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek için 1043/44'te bir araya geldi. Buna göre Süleyman Arslan Han Balasagun ve Kaşgar bölgelerini doğrudan idare edecek, kardeşi Muhammed Han, Taraz (Talas) ve İsficab'da, öteki kardeşi Mahmud Han da devletin en doğusundaki topraklarda onun adına hüküm süreceklerdi. Batı Karahanlılarına karşı da müşterek hareket edeceklerdi. Bu birliktelik onların bir müddet sonra Fergana'nın bir kısmı ile Özkent'i ele geçirmeyi başarmalarını sağladı. Ancak ilerleyen zamanda baş gösteren aile içi hanlık mücadeleleri, Doğu Karahanlılar'ın sonraki ömrünün iç karışıklarla devam edeceğinin göstergesi oldu.

Nitekim Arslan Han Süleyman, 1056 yılında kardeşi Muhammed'in topraklarına düzenlediği sefer sırasında esir düştü ve hapsedildi. Bu olayın ardından kendini büyük kağan ilân eden Muhammed on beş ay sonra devlet idaresini büyük oğlu Çağrı Tegin Hüseyin'e bıraktı (1057). Fakat karısı buna öfkelenip kocasını ve üvey oğlu olan Hüseyin'i zehirleterek aynı yıl içerisinde kendi oğlu İbrahim'i tahta çıkardı.

İbrahim b. Muhammed ile başlayan süreç istikrarsızlıklarla, fırsattan istifade eden Batı Karahanlılar'ın Fergana, Şaş ve diğer bazı yerleri ele geçirmeleriyle devam etti. İbrahim b. Muhammed 1059 yılında yine Batı Karahanlılarla gerçekleşen bir savaşta öldürüldü. Bunun üzerine Yûsuf Kadir Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud, Doğu Karahanlılar'ın büyük kağanlığına getirildi.

Tuğrul Karahan Mahmud, 1059-1075 yılları arasındaki yönetiminde Batı Karahanlılar'a kaptırılmış toprakları geri almak ve istikrarı sağlamak için çaba sarfetti. Ardından ilk hükümdar Şerefüddeve Arslan Han Süleyman'ın, kendisi gibi başarılı bir yönetici olan oğlu Tamgaç Buğra Kara Hakan (Ebû Ali Hasan), Doğu Karahanlılar'ın büyük kağanı oldu. Onun büyük kağan oluşu 1075 yılında olmuş ise de, daha babasının ölümünden (1056/57) itibaren Kaşgar hâkimi olması, başarısında çok belirleyici olmuştur.

Babası gibi ilim adamlarını destekleyen ve himaye eden Tamgaç Buğra Kara Hakan'ın hâkimiyeti döneminde, Kaşgar önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir. Balasagun'lu Yûsuf (Has Hâcib), meşhur eseri Kutadgu Bilig'i Kaşgar'da yazarak 1070 yılında ona ithaf etmiştir. Kaşgarlı Mahmud (ö.1105) doğup yetiştiği Kaşgar'dan çok uzakta, 1074 yılında Bağdat'ta tamamlamış olduğu Divanü Lügati't-Türk adlı eseri aynı kültür çevresinin bir ürünüdür.

Tamgaç Buğra Kara Hakan, ülkesinde istikrarı oluşturmaya rağmen, 1089 yılında Mâverâünnehir'i zaptedip Özkent'e yerleşen Sultan Melikşah'a bağlılığını bildirmek zorunda kaldı. 1102 yılına kadar devam eden süreç sonrasında oğlu Arslan Han Ahmed b. Hasan, büyük kağan olarak Doğu Karahanlı tahtına oturdu. Ahmed b. Hasan, Halife Müstazhir-Billâh'a elçi gönderip berat istedi. Halife de bu isteği kabul edip ona Nûrüddevle lakabını verdi.

Ahmed b. Hasan döneminde Doğu Karahanlıların sınırlarında büyük bir tehlike belirdi. Ahmed b. Hasan doğudan gelen Karahıtaylar'ı 1128'de mağlup ederek ilerlemelerini bir süre için engelledi. Fakat kendisinden sonra hükümdar olan oğlu II. İbrahim, ülkesinde özellikle göçebe unsurların sebep olduğu iç karışıklıkları önlemekte güçlük çekti. Bunun üzerine Karahıtaylar (1130-1211)'dan yardım isteyince durum değişti. Yardım amacıyla bölgeye gelen Karahıtaylar'dan Gürhan, Balasagun'u ele geçirdi, bir daha da çıkmadı. Böylece Balasagun Karahıtaylar'ın başşehri, Gürhan da büyük kağan oldu. II. İbrahim'in başşehri Kaşgar oldu ve ülkeyi buradan idare etmek zorunda kaldı.

Bu süreç Doğu Karahanlılar'ın Karahıtaylar'a tâbi olmalarıyla sonuçlandı. Devam eden süreçte II. İbrahim 1158'deki Karluk Türkmenleri isyanında öldü. Ondan sonra tahta bazı hanlar geçmişse de iç karışıklıklar ve isyanlar sonucu iflah olmayan devlet, son temsilci III. Muhammed'in 1210 yılında vuku bulan bir isyanda ölmesiyle siyasi varlığını kaybetti. Bütün ülke toprakları Karahıtaylar'ın eline geçti

HARZEMŞAHLAR (1097-1231)

Hazar denizinin doğusunda Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında yer alan coğrafi alana Harezmi adı verilmiştir. Belazürî, Harezmi'yi Horasan'ın dört bölgesinden biri olarak sayar. Bu bölgeyi idare eden beylere / emirlere ise "harezmişah" denilmiştir. Harezmi ülkesi ticarette ileri seviyede geliştiği gibi Harezmi halkının büyük sulama tesisleri ile tarımda da büyük gelişmeler kaydettiği kaynaklarda yer almaktadır.

Genellikle Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak varlığını sürdüren Harezmişahlar, başlangıçta özerk bir eyalet iken, kimi zaman Selçukluların seçtiği mahalli reisler tarafından yönetilmiştir. Güçlü oldukları dönemlerde çok geniş bir sahaya hükmeden bağımsız bir imparatorluk olmuştur. Harzemşahlar siyasetlerini genellikle Selçuklularla iyi geçinme üzerine bina etmişlerdir. Alaeddin Muhammed zamanında tüm Maveraünnehir, Gazne, Kirman ve Sistan hâkimiyet altına alınarak Harzemşahlar devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

Harizmlilerin bir Moğol kervanına saldırıp çok sayıda insanı öldürmesi Cengiz Han

ile Alaeddin Muhammed arasındaki ilişkilerin kopmasına, Moğol istilasının başlamasına sebep olmuştur. Gerçekten büyük ordularla Harzemşahlar ülkesine saldıran Cengiz Han, Buhara ve Semerkant gibi şehirleri yağmalamış, çok sayıda insanları öldürmüş, Harzemşahlar devletini bir daha toparlanamaz hale getirmiştir.

Harzemşahlar hanedanı, Moğol istilasına karşı İslam coğrafyası için bir kalkan görevi yapmakta iken Celaleddin Harzemşah'ın Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat ile aralarının açılması ise Yassıçemen savaşına sebep olmuştur. Yassıçemen'de yenilgiye uğrayan Celaleddin Harzemşah'ın ölümü ile bu hanedan tarih sahnesinden silinmiştir (1231).

Harzemşahlar devletinin resmi dili Farsça'dır. Harzemşahlar ilim, kültür ve medeniyette çok mesafe katetmişlerdir. Onların döneminde Merv'de on kütüphane mevcuttur. Vakıf medeniyeti oldukça gelişmiştir. Zemahşerî ve Fahrüddin Razi gibi alimler onların döneminde yetişmiştir.

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

SEKİZİNCİ HAFTA
HORASAN'DA KURULAN DEVLETLER
TAHİRİLER
SAFFARİLER
GAZNELİLER

KOCAELİ 2025

TÂHİRÎLER (821-873)

Hârûnürreşîd döneminde Horasan Valisi Me'mûn'a bağlı olarak Rey valiliği yapan Tâhir b. Hüseyin, Emîn- Me'mûn mücadelesinde Me'mûn tarafında yer almıştır. Emîn'in ordularını yenilgiye uğratarak Me'mûn'un halife olmasında önemli rol oynamıştır. Tâhir b. Hüseyin'in nüfuzunun artmasından endişe eden Vezir Fazl b. Sehl onu hilâfet merkezindeki siyasî mücadelelerden uzak tutmak için merkezi Rakka olan Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib bölge valiliğine tayinini sağlamıştır (198/814).

Me'mûn 204'te (819) Tâhir b. Hüseyin'i Bağdat sâhibü's-şurtalığına, oğlu Abdullah'ı da onun yerine Rakka bölgesine vali tayin etmiştir. Tâhir b. Hüseyin'in Halife Me'mûn tarafından Horasan bölgesi valiliğine tayin edilmesi ile Tâhirîler hânedanının temelleri atılmıştır (205/821). Tâhir b. Hüseyin iki yıl kadar süren Horasan valiliği döneminde bağımsız bir hükümdar gibi davranmıştır. Bastırdığı paraların üzerine Halife Me'mûn'un adını yazdırmamış ve hutbelerde onun adına yer vermemiştir. Ancak 207'de (822) muhtemelen zehirlenerek öldürülmüştür.

Bâbek'in, Hâricîler'in ve Zeydîler'in çıkardığı isyanlara Tâhirîler'in isyanlarının eklenmesini istemeyen Halife Me'mûn, Tâhir'in yerine oğlu Talha'yı Horasan valiliğine tayin etmek zorunda kalmıştır. Talha b. Tâhir ölümüne kadar (213/828) Horasan'da Abbâsî hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmıştır. Tahiriler, Sîstan'da ve Horasan'da isyan eden Hâricîler'le mücadele etmişlerdir. Hatta Tâlekân'da Zeydîler'in isyanlarını da kontrol altına almayı başarmışlardır.

Bâbek isyanını bastıran Afşin'in (Haydar b. Kâvûs) Halife Mu'tasım-Billâh nezdindeki nüfuzunun artması Abdullah b. Tâhir ile aralarında iktidar mücadelesinin başlamasına yol açmıştır. Abdullah b. Tâhir hem Mâzyâr b. Kârin'in Taberistan'daki isyanını bastırmış, hem de Afşin'i ortadan kaldırmayı başarmıştır.

İdare merkezini Merv'den Nîşâbur'a taşıyan Abdullah b. Tâhir'in ölümü üzerine (230/844) yerine geçen oğlu II. Tâhir b. Abdullah, Sîstan bölgesindeki Hâricî isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Sîstan'da sükûneti sağlamayı başaran Tahir b. Abdullah 248'de (862) ölmüştür. Onun yerine vali tayin edilen, zevk ve eğlenceye düşkün genç ve tecrübesiz oğlu Muhammed b. Tâhir döneminde ise Tâhirîler, Horasan'da hâkim oldukları toprakları kaybetmişlerdir.

Valilerin zulümleri halkın isyan etmesine yol açmıştır. Taberistan Valisi Süleyman b. Abdullah'ın zulmüne dayanamayıp isyan eden halkın Zeydîler'le iş birliği yapması Taberistan ve Rey'in Tâhirîler'in elinden çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Saffârî hânedanının

kurucusu Ya'küb b. Leys'in emrindeki gönüllüler ve onlara destek veren halk Sîstan, Kirman, Herat ve Nîşâbur'u da alarak Tâhirîler'in Horasan'daki hâkimiyetine son vermiştir 259 (873).

Tâhirîler'in Horasan'da hüküm sürdüğü yıllarda hânedanın diğer mensupları Bağdat sâhibü's-şurtalığını ellerinde tutmaya devam ettiler. 204 (819) yılından itibaren aynı zamanda Bağdat'ta şurta teşkilâtının yöneticisi olan Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine tayini üzerine teşkilâtın başına oğlu Abdullah b. Tâhir geçti. Abdullah, Rakka bölgesi valiliğine giderken Bağdat'ta yerine İshak b. İbrâhim'i bıraktı. Onun 235'te (849) ölümünün ardından Bağdat sâhibü's-şurtalığı konusunda oğlu Muhammed b. İshak ile kardeşi Muhammed b. İbrâhim arasında yaşanan mücadele Tâhirîler'in Bağdat'ta etkinliğinin zayıflamasına sebep oldu. Tâhirîler'in kontrolünde bulunan Bağdat'ın yerine Sâmerî'nin kurulmasını ve başşehir yapılmasını sağlayan Türkler'in nüfuzunu sınırlandırmak isteyen Halife Müstaîn-Billâh'ın, Sâmerî'dan gizlice ayrılıp Tâhirîler'in hâkimiyetindeki Bağdat'a gitmesi Tâhirîler'le Türkler arasında bir iç savaşın başlamasına yol açtı. Mücadelenin sonunda Tâhirîler ve Halife Müstaîn-Billâh yenilgiye uğradı. Bu durum Türkler'in nüfuzunun daha da artmasına, Tâhirîler'in itibarının sarsılmasına sebep oldu.

Türk kumandanların Halife Müstaîn'in yerine hilâfet makamına getirdikleri Mu'tez-Billâh, Bağdat ordusunun maaşını keserek Sâhibü's-şurta Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i zor durumda bıraktı. Muhammed b. Abdullah'ın 253'te (867) ölümünün ardından yerine kardeşi Ubeydullah b. Abdullah getirildi. Hânedan içinde mücadelelere sebebiyet veren bu tayin Tâhirîler'in çöküşüne zemin hazırladı. Esasen Tâhirîler'in Horasan'da hâkimiyetlerinin sona ermesiyle Bağdat'ta konumları tartışılır hale gelmişti. Horasan gibi Bağdat sâhibü's-şurtalığı da Saffârîler'in eline geçti. Son Tâhirî emîri Muhammed b. II. Tâhir 271'de (884-85) tekrar Horasan'a vali tayin edildi ise de görevini yerine getirme imkânı bulamadı.

Hâkimiyet sahaları Muhammed b. Tâhir dönemine kadar Horasan'ın yanı sıra doğuda Hindistan'a, kuzeyde Abbâsî halifeliğinin sınırlarına kadar uzanan, toprakları Rey ve Kirman'ı da içine alan Tahiriler hânedanının başşehir Abdullah b. Tâhir'den itibaren Nîşâbur'du.

İslâmiyet'ten sonra İran'da kurulan ilk bağımsız devlet olan Tâhirîler sadece ismen Horasan umumi valisi sıfatıyla halifeye bağlıydı. Sünniliği himaye eden Tâhirîler, Hazar denizinin çevresindeki bölgelerde Şii dâîleri kontrol altına almaya çalışmışlar, yerleşik İranlı ve Arap toprak sahipleri ve askerî sınıflarla iyi ilişkiler kurarak onların desteğini almışlardır.

Tâhirîler'in ilim adamlarını ve şairleri himaye etmesiyle Horasan ve Mâverâünnehir'de yoğun bir ilmî faaliyet başlamış, hânedan mensupları içinden şair, hatip ve ilim adamları yetişmiştir. Merv, Âmül ve Hârizm bölgelerinin valiliğini yapan Mansûr b. Talha'nın felsefe, müzik, astronomi ve matematik alanında eserleri bulunmaktadır.

Tâhirîler, hâkim oldukları bölgelerde bayındırlık faaliyetlerine de büyük önem vermişlerdir. Sulama kanalları açarak tarımın gelişmesine katkıda bulunmuşlar, çiftçilerin tarlalarını sulamalarını kurallara bağlayıp hem karışıklıkların önüne geçmişler, hem de verimi arttırmışlardır.

SAFFÂRÎLER (861-1003)

Saffariler, Doğu İran'da Sîstan bölgesinde Ya'kûb b. Leys es-Saffâr tarafından 247'de (861) kurularak 1003 yılına kadar hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. Yakub, Sîstan'a hâkim olduktan sonra doğuya doğru ilerleyerek hâkimiyet sahasına Gazne, Kirman, Fars, Hûzistan ve Horasan'ı dâhil ederek Nişâbur'u istilâ edip Tâhirîler'in buradaki idaresine son verdi (259/873). Bağdat yakınlarında Abbâsî kuvvetlerine karşı yenilen Ya'kûb (262 /876), kısa bir süre sonra öldü (265/879).

Ya'kûb'tan sonra hânedanın başına geçen kardeşi Amr (265/879), emirliğinin hemen başında Abbâsî Halifesi Mu'temid-'Alellah'a itaatini bildirdi. Halife bundan memnun olup kendisine bazı vilâyetlerin idaresini verdi ise de Saffariler ile Abbasiler arasında bazen dostane ilişkiler, bazen de çatışmalar vuku buldu. İran ve Horasan'da hâkimiyet tesis eden ve Abbasi hilafetince genellikle tanınan Saffariler, Horasan'ın Ceyhun nehrine kadar olan kısmında tam olarak hâkimiyet tesis etmişlerdir.

İran'da hâkimiyetini kuvvetlendiren Saffarilerin emiri Amr b. Leys, Mâverâünnehir'in yönetiminin de kendisine verilmesini istemekteydi. Bunun üzerine halife Mâverâünnehir valisi ve Sâ mânî Emîri İsmâil b. Ahmed'i azledip yerine Amr'ı tayin etti (23 Muharrem 285 / 19 Şubat 898). Bu durum Saffârîler ile Sâ mânîler arasında savaşa yol açtı. İsmâil b. Ahmed, Amr'ı Belh yakınında mağlûp ve esir etti (15 Rebûlâhir 287 / 19 Nisan 900). Daha sonra da Amr'ı öldürdü.

Amr'dan sonra Horasan'a Sâ mânîler hâkim oldular. Saffârîlerin başına ise Amr'ın torunlarından Tâhir b. Muhammed b. Amr geçti (287/900). Halife Müktefi-Billâh, Tâhir'in müracaatı üzerine aynı yıl Fars bölgesini ona verdi. Fars'taki bütün işlerin yönetimini Türk gulâmlarından Sebûkerî'ye (Sübkerî) bırakıp vaktini eğlence ve avla geçiren Tâhir'in israfı yüzünden zengin Saffârî hazinesi boşaldı; öte yandan vergi toplanamaz oldu.

Sistan bölgesinde Saffarilerin idaresi zayıflarken Samaniler güç kazanıp Sistan,

Horasan, Fars ve Kirman'da hâkimiyet tesis ettilerse de (298 / 911) bölgede vuku bulan isyanlar sırasında çıkan karışıklıklar sonucunda Sîstan'da Saffârîler yeniden yönetimi ele geçirdiler.

Nihayet Gazneli Sultan Mahmud'un Sistan üzerine bir sefer düzenlemesiyle Saffârîler hânedanı sona erdi (393/1003).

Bölgede iki asırdan daha uzun süren Saffarilerin hâkimiyeti çok inişli çıkışlı bir seyir izlemiş ise de Saffariler kültür ve sanata büyük önem vermişler, birçok cami, ribât, köprü, saray, çarşı, su kanalları ve muhtelif yapılar inşa etmişlerdir. Saffârîler yeni Fars edebiyatının oluşmasında da önemli rol oynamışlardır.

GAZNELİLER (963-1186)

Gazneliler ismini devletin ilk başkenti Gazne'den almaktadır. III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Sâ mânî Devleti'nin en parlak devrinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına giren Türkler'in büyük bir kısmı, Abbâsî halifelerinin ve eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak hizmet görmekteydi.

Büveyhîlerin ve Sâ mânîlerin ordularında da üst düzeyde Türk askerleri mevcuttu. Bazen merkezî hükümetin otoritesi zayıflayınca bu Türk kumandanlar devlet yönetimini ele geçirerek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı.

Sâ mânî Devleti'nin Horasan orduları kumandanı olan Alptekin, 350'de (961) Samanilerden ayrılarak beraberindeki çok az bir kuvvetle birlikte Doğu Afganistan'da yerli bir hanedan tarafından yönetilen Gazne şehrine yönelerek oradaki yerli Türklerin de yardımıyla şehre hâkim oldu (Zilhicce 351 / Ocak 963). Alptekin, Gazne'de kurduğu yönetim ile Samanilere olan bağlılığını devam ettirmekle birlikte Gazneli Devleti'nin temellerini attı.

Alptekin'in vefatından sonra Gazne bir takım idarî karışıklıklara maruz kaldıysa da sonuçta Alptekin'in en güvendiği kişilerden biri olan Sebüktekin getirildi (366/977). Karluk Türkleri'ne bağlı boyların birinden olması kuvvetle muhtemel olan Sebüktekin'in başa geçmesiyle Gazneli Devleti hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hânedan şeklini aldı. Görünüşte Sâ mânîler'in bir valisi olarak hareket etmesine rağmen bağımsız Gazneli Devleti'nin gerçek kurucusu Sebüktekin'dir.

Sebüktekin'in kurduğu idare sayesinde çok geçmeden Türkler'in gücü Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbülistan bölgesine kadar yayıldı. Sebüktekin, Zâbülistan asillerinden birinin kızı ile evlenerek yöre halkını kendi lehine çevirmeyi başardı. Belûcistan ve Tohâristan'ı da zaptederek Gazneli Devleti'nin hakimiyet alanlarını genişletti. Daha sonra

Hindistan'a yöneldi ve o bölgede İslâmiyet'in tohumlarını atmaya muvaffak oldu (376/986-87).

Sebüktekin, bundan sonra Sâ mânîler'in iç siyasetinde önemli rol oynamış, gerektiğinde Samanilere yardım etti. Bu yardımlar kapsamında Sebüktekin ve oğlu Mahmud, Horasan'da Samanilere isyan eden gruplarla savaşarak onları mağlûp etmeyi başardıklarından (385/995) Sâ mânî emîri onlara unvanlar ve ayrıca Mahmud'a Horasan orduları kumandanlığını verdi. Sebüktekin'in 387 (997) yılında ölümü üzerine yerine veliahdı küçük oğlu İsmâil tahta çıktı ise de güçlü bir şahsiyete sahip olan büyük oğlu Mahmud bu kararı dinlemeyip kardeşiyle girdiği mücadeleyi kazanarak Gazneli tahtına sahip oldu (388/998).

Mahmud daha sonra Sâ mânî Devleti'nin iç işlerine müdahale etti. Ayrıca Sâ mânîler tarafından tanınmayan Bağdat Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh adına hutbe okutarak halifeye bağlılığını gösterdi. Halife ona "Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille" lakabını verdi.

389 (999) yılında Karahanlılar, Sâ mânîler'i ortadan kaldırıncaya Gazneliler ve Karahanlılar bu devletin topraklarını paylaştılar.

Mahmud, Horasan'da iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Sâ mânî Devleti'nin sınırlarını Sîstan, Cûzcân ve Hârizm'e kadar genişletti. Mahmud daha sonra o döneme kadar putperest bir bölge olan **Gur**'u kontrol altına almaya çalıştı. Buraya birincisi 401'de (1011), ikincisi 411'de (1020) olmak üzere iki sefer düzenledi ve bazı mahallî reisleri zorla itaat altına aldı. İslâm dininin esaslarını öğretmek için bölgeye hocalar tayin etti. Fakat Gur bölgesi Gazneliler tarafından tam olarak itaat altına alınamamış ve İslâm'ın bu bölgede yayılması ağır ilerlemiştir.

Mahmud, Sâ mânî Devleti topraklarının büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra Hindistan'ı istilâya ve burada İslâm dinini yaymaya teşebbüs etti. Başşehir Gazne'nin Kuzey Hindistan ovalarına hâkim yüksek bir yaylanın tepesinde bulunması bu seferlerin gerçekleşmesinde büyük kolaylıklar sağlıyordu.

Mahmud, bazı şarkiyatçıların iddia ettiği gibi zengin kaynakları ele geçirmek için değil İslâm'ı yaymak için Hindistan'a on yedi sefer düzenledi. Bu seferler sonunda kazandığı zaferin yankıları bütün İslâm âlemine yayıldı ve Sultan Mahmud'un Sünnî İslâm dünyasının kahramanı olarak tanınmasını sağladı. Abbâsî halifesi tarafından kendisine "sultan" ve ailesine yeni şeref lakapları verildi.

Sultan Mahmud zaman zaman Karahanlı Devleti ile de savaştı ve onlara üstünlüğünü kabul ettirdi. Ayrıca batı yönünde devletini genişleten Mahmud, Irak'taki Büveyhîler'i mağlûp ederek Irakiacem'i kendi imparatorluk sınırları içine kattı.

61 yıllık ömrünün yaklaşık 45 yılını gaza meydanlarında geçiren Sultan Mahmud'un 421'de (1030) vefatından sonra oğlu Mesud, Gazneli tahtına geçti. Mesud, yetenekli ve cesur bir asker olmasına rağmen devlet idaresinde babası kadar başarılı olamamıştır. O, babasının Hindistan'daki başarısını korumak istediye de Karahanlı ve Selçuklu tehlikesinden dolayı Hindistan'a babası kadar çok sayıda sefer düzenleyemedi.

Selçuklular, 1035 ilkbaharında Gazneli hâkimiyetinde bulunan Horasan'a göç ederek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara yerleştiler. Sultan Mesud, Selçuklular'ı Horasan'dan atmak için çok uğraştı ise de 428 (1037) ve 429'da (1038) Çağrı Bey'in mâhirane siyasetiyle Gazneli ordusu defalarca bozguna uğratıldı ve Gazneliler'in Horasan'daki hâkimiyetlerine son verildi.

Nihayet Sultan Mesud, Tuğrul Bey ile Dandanakan'da karşı karşıya geldi. Üç gün süren savaştan sonra ağır bir yenilgiye uğrayan (431/1040) Sultan Mesud ailesini ve hazinelerini toplayarak Hindistan'a çekildi ise de bir ayaklanma sonucu tahttan indirilerek öldürüldü (1041).

Mesud'un oğlu Mevdûd, amcası Muhammed ve taraftarlarını mağlûp ederek aynı yıl Gazneli Devleti'nin başına geçti. Mevdûd da Hintliler ve Selçuklular ile mücadele edip Selçuklu istilâsını bir süre için durdurabildi. Mevdûd, komşu devletlerle bir ittifak yaparak Selçuklular üzerine yürüdüğü bir sırada öldü (440/1048).

Mevdûd'dan sonra kısa sürelerle Gazneli tahtı bir takım askerî darbelerle el değiştirdi ise de nihayet 1059'da tahta geçen İbrâhim, uzun yıllar devam eden Selçuklu-Gazneli mücadelesini bir barışla sonlandırmayı başardı. İki devlet arasındaki barış yaklaşık elli yıl yürürlükte kaldı ve evlilik münasebetleriyle daha da sağlamlaştırıldı. Sultan İbrâhim Hindistan'da bazı kaleler zaptetti ve Gur bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Sikkeleri üzerinde ilk defa "sultan" unvanı görülen İbrâhim kırk yıl hüküm sürdükten sonra 492'de (1099) vefat etti. Sultan İbrâhim'den sonra oğulları kısa süreli hükümdar oldular. Onlardan sonra taht kavgalarının baş göstermesi Selçukluların Gazneli Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesine yol açtı.

Gazne sultanı Behram Şah'ın ödemeyi vaad ettiği yıllık 250.000 dinar vergiyi göndermemesi, Selçuklu Sultanı Sencer'in Gazne üzerine yürümesine sebep oldu (529/1135). Sultan Sencer Gazne'ye kadar ilerledi ise de Hindistan'a kaçan Behram Şah'ı

affederek yerinde bıraktı. Behram Şah devrinin olayları arasında Gazneliler'in **Gurlular** ile olan münasebetleri dikkati çekmektedir. Gittikçe kuvvetlenen Gurlular bir intikam vesilesiyle Gazne şehrini yaktılar (545/1150-51) ise de Behram Şah yeniden Gazne'ye hâkim olmayı başardı (547/1152). Behram Şah'tan sonra süratle hâkimiyet sahalarını genişleten Gurlular, nihayet son Gazne hükümdarı Hüsrev Melik'i bir hile ile esir alarak Gazneli Devleti'ne son verdiler (582/1186).

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

DOKUZUNCU HAFTA

SELÇUKLULAR

Kocaeli 2025

SELÇUKLULAR

Oğuzlar, 10. yüzyılda Seyhun nehri ile Hazar denizinin doğusu ve Aral gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Oğuzların Kınık boyu ise Seyhun nehrinin ağzına yakın bir yerde iskân ediyordu. 10. yüzyılda Oğuz Devleti'nin başında Yabgu unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. Selçukluların atası olarak bilinen Dukak ise, Oğuz Devleti'nde Yabgu'dan sonra gelen önemli siyasî ve askerî mevkiye sahipti. Dukak, aynı zamanda Oğuz Devleti'nde önemli bir durumda olan Kınık boyunun beyi idi.

Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk subaşılığa (Ordu Komutanlığına) tayin edildi. Aynı zamanda Selçuk da babası gibi Kınık boyunun beyi oldu. Selçuk, bu sıralarda 17-18 yaşlarında idi. Selçuk, kısa sürede Oğuz devleti'nde ün sahibi oldu. Onun yükselişini çekemeyen bazı devlet adamları ile Yabgu'nun hanımı onu Yabgu'ya şikâyet ettiler. Selçuk'un kendisi için tehlikeli bir kişi olduğunu ve ortadan kaldırılması gerektiğini vurguladılar.

Kendisi için tehlikeli gelişmeler olduğunu fark eden Selçuk, Kınık boyuna mensup olan halkını da yanına alarak Yenikent bölgesinden ayrılarak Cend bölgesine göç etti. Bir başka ifadeyle Türkistan'dan / Turan'dan İran'a göç etti (350/961-962). Selçuk, kısa zamanda Cend şehrine hâkim oldu ve burada küçük bir beylik kurdu.

Selçuk ile Kınık boyu mensupları Cent'te İslamiyet'i kabul ettiler. Bu sayede bu çevrede İslâmiyet süratle yayıldı. Selçuk, bundan sonra Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı cihada başladı. Oğuz Devleti'ne karşı yaptığı savaşlardan birinde Selçuk'un büyük oğlu Mikail şehit oldu. Şehit oğlunun hatırasına binaen torunları Tuğrul ve Çağrı beyleri özenle yetiştirdi.

Selçuk'un Cent'te kurduğu bu beyliğinin ilk safhasında etrafta ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi İslam'ın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan **Karahanlılar** (840-1212), diğer Türk devleti de o zaman şimdiki Afganistan toprakları üzerinde hüküm süren **Gazneliler** (963-1186) idi. Doğudaki üçüncü devlet **Samanîler** (875-1005) İdi. Güneydeki **Abbasi** Halifeliği ise artık ismen var olup, siyasi işlerde idare Irak Büveyhîlerinin (932-1055) elindeydi.

Ülkesini Karahanlılar'dan kurtarmak için mücadeleye girmiş olan Sâ mânî Hükümdarı İsmâ il b. Nûh, 393 (1003) yılında Cend'e gelip Selçuk Bey'den yardım istedi. Selçuk Bey onun isteğini kabul etti ve ayrıca onu kızıyla evlendirdi. Selçuk Bey 1003-1004 yıllarında Samanîlerin Karahanlılar'a karşı gerçekleştirdiği savaşlarda onlara destek sağladı. Bu sayede Samanîler, Karahanlılar karşısında hâkimiyet alanlarını genişlettiler.

Selçuk Bey'in ölümünün (397/1007) ardından ailenin başına Arslan Yabgu geçti. 411 (1020-21) yılında Karahanlı hânedanına mensup Ali Tegin, Arslan Yabgu'nun yardımıyla Buhara'ya hâkim olup ülkesini genişletmeye başladı. Böylece Karahanlılar ile Selçuklular arasında güçlü bir dayanışma meydana geldi.

Yusuf Kadir Han'ın 1024'te Karahanlıların büyük hakanı olması ile Karahanlılar ile Gazneliler arasında bir ittifak oluştu. Bu ittifak sonucunda Gazneli Mahmut, Selçuklu beyi Arslan Yabgu'yu bir hile ile getirterek tutuklattı ve Kalincar kalesine hapsetti. Arslan Yabgu bu kalede zindanda öldü (1032).

Selçuklular, Karahanlılarla ve Gaznelilerle inişli çıkışlı ilişkiler yaşadılar. Bunlardan emin olamayan Selçuklular Maverâünnehir'den ayrılarak Batıya doğru ilerlemeye çalıştılar. Bunlardan bir kısmı Irak bölgesine yerleşti. Bundan dolayı onlara Irak Oğuzları veya Irak Selçukluları da denildi.

Yeni bir yurt arayışına Gaznelilere ait olan Horasan topraklarında devam eden Selçuklular, Gazneliler tarafından üzerlerine gönderilen orduları yendiler. 1040 yılında Dandanakan'da Selçukluların büyük bir zafer kazanması Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu resmileştirdi (8 Ramazan 431 Cuma / 23 Mayıs 1040).

Gazne ordusunun bütün ağırlığı savaş meydanında kaldı. Sultan Mesud kaçıp canını zor kurtarabildi. Dandanakan zaferinden sonra Çağrı Bey Merv'de kaldı, Tuğrul Bey Nişâbur'a, amcaları Mûsâ Yabgu Herat'a gitti.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU (1040)

Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı oldu (1040-1063). Sultan Tuğrul devrin geleneklerine uygun olarak çevredeki ülke hükümdarlarına fetihnâmeler gönderdi. Merv'de yapılan kurultayda alınan kararla Ebû İshak el-Fukkâî, Tuğrul Bey'in elçisi sıfatıyla Bağdat'a gönderildi. Tuğrul Bey halifeye yazdığı mektupta Horasan'da adaletle hükmedeceğini ve emîrû'l-mü'minîne sadâkatten ayrılmayacağını ilettili.

Eski Türk devlet geleneğine göre Selçuklular'ın hâkim olduğı topraklarla ileride fethedilmesi planlanan ülke ve şehirler hânedan mensupları arasında paylaştırıldı. Serahs ve Belh'in dâhil olduğı Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e; Herat merkez olmak üzere Büst ve Sistan yöresi Mûsâ Yabgu'ya verildi. Başşehir Nişâbur'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve batı topraklarını aldı. İbrâhim Yinal'a Kuhistan; Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a Cürcân ve Damgan; Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e Kirman ayrıldı. Bu beylerin hepsi Tuğrul Bey'e tâbi olacaktı.

Çağrı Bey ile Tuğrul Bey kardeşler hayatlarının sonuna kadar birbirleriyle iyi geçindiler. Tuğrul Bey'in çocuğunun olmaması iyi geçinmenin en önemli sebebi olarak görülebilir.

18 Aralık 1055 (25 Ramazan 447) tarihinde Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh'ın daveti üzerine Bağdat'a bir çıkarma yaparak Abbasi hilafetini işgal altında tutan şii Büveyhîlerin hükümlanlığına son verdi. Selçuklular Bağdat'ı Büveyhîlerden kurtarmakla Abbasi hilafetini özgürlüğe kavuşturdular.

Selçuklular ile Abbasiler arasında meydana gelen güven ve dostluk bağı çok geçmeden Nisan 1056'da (Muharrem 448) Halife Kaim-Biemrillah ile Çağrı Bey'in kızı Hatice'nin nikâhları kıyıldı. Böylece akrabalık bağı kuruldu. Ocak 1058'de (Zilkade 449) yapılan bir törende Halife, Tuğrul Bey'e yedi siyah hil'at giydirerek ona **“el-melikü'l-meşrik ve'l-mağrib”** unvanını verdi. Bu, cihan hükümdarlığının Selçuklu hükümdarına tevcihi demekti.

1058'de Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrâhim Yinal ona isyan etti. Tuğrul Bey, Yinal'ın sekiz aydan fazla süren isyanını yeğenleri Alparslan ve Kavurd Bey'in yardımlarıyla bastırabildi. İbrâhim Yinal yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (9 Cemâziyelâhir 451 / 23 Temmuz 1059).

Tuğrul Bey, İbrahim Yinal isyanını bertaraf etmeye uğraşırken Bağdat, halifeye isyan etmiş olan Büveyhî kumandanı Türk asıllı Arslan el-Besâsîrî ile müttetiki Musul Emîri

Kureyş b. Bedrân tarafından işgal edildi. Halife işgalci güçler tarafından adeta tutuklanarak Hadîse şehrine götürüldü ve sarayı yağmalandı. Arslan Besasirî, Bağdat'ta Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu.

Gelişmeleri haber alan Tuğrul Bey derhal harekete geçerek Bağdat'a geldi ve halifenin de Bağdat'a getirilmesini sağladı, Arslan Besâsiri ise yakalanıp öldürüldü (Zilhicce 451 / Ocak 1060). Halife'ye ve hilafet makamına yeniden itibarını kazandıran Tuğrul Bey, Halife Kâim-Billâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Şâban 454'te (Ağustos 1062) nikâhlandı, ancak düğün ertesi yıl yapılabildi (Safer 455 / Şubat 1063) ise de Sultan Tuğrul Bey birkaç ay sonra Rey'de vefat etti (8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063). Tuğrul Bey, âdil, şefkatli, dürüst, cömert ve dindar bir hükümdardı.

Tuğrul Bey'den sonra Selçukluların başına yeğeni Alparslan geçti. Alparslan, babası Çağrı Bey'in hâkim olduğu topraklarla amcası Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki yerleri birleştirerek Ceyhun'dan Dicle'ye kadar uzanan büyük bir imparatorluğun hükümdarı oldu. Ardından amcasının evlendiği Seyyide Hatun'u Bağdat'a gönderdi. Gerek bundan gerek şahsî isteklerinin kabul edilmesinden çok memnun kalan Halife, topladığı bir mecliste Alparslan'ı ihtişamlı bir merasimle sultan ilân etti (7 Cemâziyelevvel 456 / 27 Nisan 1064).

Alparslan, Mısır'ı fethetmek maksadıyla Halep önünden ayrılıp Mısır'a gitmekte olduğu sırada Romanos Diogenes'in çok kalabalık bir orduyla sefere çıktığı haberi geldi. İki hükümdar Malazgirt ovasında karşılaştı (27 Zilkade 463 / 26 Ağustos 1071). Alparslan, Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Malazgirt zaferi ile Anadolu kapıları Türklere açıldı.

ANADOLU SELÇUKLULARI

Selacika-i Rûm, Selcûkiyân-ı Rûm veya Türkiye Selçukluları da denilmektedir. 1071'de Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunu bozguna uğratması sonucunda elde ettiği büyük zafer, Anadolu kapılarını Türklere açtı. Malazgirt savaşında esir alınan Bizans imparatoru Romen Diogenes ile bir antlaşma yapılarak serbest bırakıldı ise de imparatorun tahta dönememesi nedeniyle bu antlaşma yürürlüğe giremedi.

Selçuklular, Malazgirt zaferiyle elde ettikleri üstünlükten istifade ile Bizans ile mücadeleye ve Anadolu'da fetihlere devam etti.

Anadolu'nun fethini gerçekleştirmede en büyük çabayı gösteren Kutalmış oğlu Süleyman Şah (Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın oğlu), 1074'de

Konya ve civarını fethetti. 1075’de İznik’i fethettikten sonra İznik’i başkent ilan ederek Anadolu Selçuklu Devleti’ni kurduğunu dünyaya ilan etti. Süleyman Şah devletin sınırlarını İstanbul Boğazı’na kadar genişletti.

1081 yılında Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos bir barış antlaşması imzalayarak iki devlet arasında İzmit-İstanbul arasında yer alan Dragon deresi sınır tayin edildi.

Anadolu Selçuklu devletinin gerçekleştirdiği fetihlerle Anadolu’ya Türk topluluklarının göçü başladı. Çoğunluğu Türkmenlerden oluşan bu göç dalgasına Bizans’ın idaresinden hoşnut olmayan yerli Rumlar da katıldı. Anadolu’daki etkinliklerini sürdürmek isteyen Ermeni toplulukları Anadolu Selçuklu devletine karşı Çukurova ve Kilikya bölgesinde bir krallık kurmaya teşebbüsleri 1082’de Süleyman Şah’ın Tarsus, Adana, Mersin ve Antakya şehir ve kalelerinin fethi ile önlendi (1084).

Musul-Halep emiri Şerefüddeve’yi yenen Süleyman Şah, Halep kuşatması sırasında Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş’la 1086 tarihinde Aynüseylem’de yapılan savaşta mağlup olarak muharebe meydanında öldürüldü. Savaşta esir düşen oğulları ve hanımı bölgeye gelen Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından İsfahan’a götürüldü. Süleyman Şah, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması konusunda yerine getirdiği fonksiyonları bakımından çok önemli bir lider olarak tarihe geçti.

Sultan Melikşah’ın yanında kalan I. Kılıç Arslan, 1092 yılında babasının tahtına vekâlet eden Ebü’l-Kasım’ın öldürülmesi ve arkasından Melikşah’ın da vefatı üzerine Sultan Berkıyruk tarafından serbest bırakıldı. 1092’de İznik şehrine gelen I. Kılıç Arslan Anadolu Selçuklularının başına geçti.

Sultan I. Kılıç Arslan, devletin yeniden düzene sokulmasıyla ilgilenirken Bizanslıların saldırılarına karşılık vermekten geri durmadı. I. Kılıç Arslan, fethe giriştiği Malatya seferini yarıda keserek Avrupa’dan gelen ilk Haçlı ordusuna karşı koydu ise de İznik’i kurtaramayarak geri çekildi. İznik’i ve arkasından Eskişehir yakınında yapılan savaşı da kaybetti (1097). Bununla beraber Haçlılara karşı sürdürdüğü takip savaşlarıyla büyük kayıplar verdiren I. Kılıç Arslan, İznik’in kaybından sonra Konya’yı devletin yeni başkenti yaptı. Bu yenilgilerden sonra Selçuklular, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini Bizans’a terk edip Orta Anadolu’ya çekilmek zorunda kaldı.

I. Kılıç Arslan, 1101 yılında Niksar bölgesinde Haçlıları bozguna uğrattı. Kalan Haçlı kuvvetleri de Ereğli civarında onun tarafından bir kez daha mağlup edildi.

I. Kılıç Arslan, 1106 yılında Malatya'yı fethettikten sonra Güneydoğu Anadolu yöresinde bütün beyler I. Kılıç Arslan'a bağlılık bildirdiler. Tâbi olan beylerin telkiniyle Büyük Selçuklulara karşı savaş ilan edildi. I. Kılıç Arslan yetersiz sayıdaki ordusuyla giriştiği savaşta Büyük Selçukluların Musul valisi Çavlı'ya esir düşmemek için atını Habur nehrine sürüp kurtulmak isterken boğularak vefat etti (1107). Onun yerine en küçük oğlu Tuğrul Arslan geçti.

Tuğrul Arslan'ın saltanatı döneminde annesi de devlet idaresinde etkili oldu. Annesinin Artuklu beyi Belek'le evlenmesi (1113) idaresini güçlendirme yolunda bir çaba olsa da bunun etkisi fazla sürmedi. Belek'in 1124'te ölümüyle Malatya, Dânişmendliler tarafından zaptedildi. Fakat bu kargaşa dönemlerinde Bizans durumdan istifade ederek Selçuklu hâkimiyetindeki Anadolu'ya saldırılarını arttırdı.

Bizans'a karşı mücadele etmek maksadıyla Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Melikşah'ı Anadolu'ya gönderdi. Konya'ya gelerek tahta oturan Melikşah, bir taraftan Bizans imparatoru Alekxisos Komnenos ile mücadele ederken diğer taraftan kardeşi Mesud'la taht mücadelesine girdi. Danişmetlilerin desteğini alan Mesud onu tahttan indirerek Anadolu Selçuklu sultanı oldu (1116).

Sultan I. Mesud, Anadolu'da yeniden Bizans hâkimiyeti kurmak isteyen İmparator Manuel'i Konya yakınlarında mağlup etti (1146). 1147'de II. Haçlı seferiyle Anadolu'ya gelen Alman-Fransız ordularını Eskişehir yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratarak Anadolu'da güveni sağladı ve devleti tekrar istikrar ve yükselişe taşıdı. Sultan Mesud döneminde Selçuklu toprakları genişleyerek batı ve doğu Anadolu dışında geniş bir bölgeye yayıldı.

1155 yılında vefat eden Sultan Mesud'un yerine oğlu II. Kılıç Arslan tahta çıktı. Onun en büyük başarısı 1178'de Dânişmendliler hanedanına son vermesidir. Anadolu'ya gelen Türkmen akınlarını durdurmak için harekete geçen Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, Miryakefalon savaşında II. Kılıç Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (1176).

Ülkesinin kalkınmasına, toplumun refahına büyük gayret sarfeden II. Kılıç Arslan memleketin her tarafına camiler, medreseler ve kervansaraylar inşa etti. Hayatının son yıllarında ülkesini on bir oğlu arasında taksim ederek hayata veda etti. Aynı dönemde İslam dünyasında Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü fethi Avrupa'nın III. Büyük Haçlı seferine sebep oldu. Kalabalık Haçlı ordusunun önü alınamayarak Filistin'e ulaştı.

II. Kılıç Arslan'ın 1192 yılında vefatından sonra yerine önce oğlu I. Gıyasettin Keyhüsrev, daha sonra kardeşi II. Süleyman Şah geçti. II. Süleyman Şah, 1197 yılında kardeşlerinin ellerindeki bütün toprakları ele geçirerek Anadolu'da siyasî birliği kurmayı başardı. Bizans'ı vergiye bağladığı gibi Selçuklu sınırlarına tecavüz eden Ermenileri de sindirdi. Denizli ve Antalya yörelerini topraklarına kattı (1207). Çukurova'daki Ermeni Krallığına son verdi. İznik'teki Bizanslılarla 1211 yılında girişilen savaşta galip geldi ise de savaş meydanında bir düşman askeri tarafından şehit edildi.

Yerine geçen büyük oğlu I. İzzeddin Keykâvus, Sinop Limanı'nı fethetti (1214). Antalya ve Sinop'un fethinin gelişmekte olan Selçuklu ticaretine büyük katkıları oldu. Ülkenin imarına çalıştı; medreseler, kervansaraylar ve camiler inşa ettirdi. 1220'de Viranşehir'de vefat ederek Sivas'taki Darüşşifasına defnedildi.

1220'de Anadolu Selçuklu sultanı olan Alaaddin Keykubad Moğol tehlikesine karşı Konya, Kayseri, Sivas ve diğer önemli şehirlerin surlarını sağlamlaştırdı. Onun döneminde fetihlere devam edilerek Erzurum, Van ve Antalya yöreleri kontrol altına alındı. I. Alaaddin Keykubad, imar faaliyetleri ve hayırseverliğiyle meşhur olup Anadolu'da yaptırdığı ulu camilerin yanı sıra kervansaraylar ve hastaneler de yaptırdı.

Alaaddin Keykubat, 1230 yılında Yassıçimen'de Celaleddin Harzemşahi mağlup ederek Harzemşahların zayıflamasına, bir anlamda İlhanlıların Harzemşahları kolay yutmasına zemin hazırlamış oldu. Çünkü bir kasırga gibi her tarafı yakıp yıkan, devletleri tarih sahnesinden silen İlhanlılar, Harzemşahları da bertaraf ettikleri takdirde sıra Anadolu Selçuklularına gelecekti. I. Alaaddin Keykubad'ın 1237'de ölümü ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin yükseliş devri son buldu.

II. Keyhüsrev ile birlikte Anadolu Selçuklularında gerileme ve çöküş başladı. Güçlü bir devlet miras almasına rağmen kendisinin zaafı yüzünden onu koruyamadı. Onun devlet işlerine ilgisizliği, korkaklığı, ileri görüşlü olmayışı ve eğlencelere düşkünlüğü devletin sonunu hazırladı. Önce 1240 yılında Baba İshak isyanı karşısında acze düşüp mağlup oldu. Baba İshak isyanıyla zayıflayan Anadolu Selçukluları Köseadağı muharebesinde İlhanlılara mağlup oldular (1243). Bu mağlûbiyetle Anadolu Selçukluları, İlhanlılara yıllık vergi vermeyi kabul etti ve barış yapıldı. Buna rağmen devlet, içine düştüğü durumdan kendini bir türlü kurtaramayarak toparlanamadı.

1246'dan itibaren vuku bulan taht kavgaları devleti zayıflattı. Sultan II. Keykâvus'un 1256 yılında İlhanlılara karşı Sultanhanı'nda yapılan savaşta yenilmesi devletin çöküşünü hızlandırdı. II. Keykâvus'un Bizans'a sığınmak zorunda kalmasından

sonra IV. Kılıçarslan veziri Muînüddin Pervane tarafından İlhanlılar'a öldürtüldü (1266). Çocuk yaştaki III. Keyhüsrev'i kullanarak yönetimi elinde tutan Muînüddin Pervane, İlhanlılar'a karşı Sultan Baybars'tan yardım alarak 1277 yılında Elbistan ovasında meydana gelen savaşta İlhanlıları yenilgiye uğrattı. Baybars'ın ardından büyük bir orduyla Anadolu'ya gelen İlhanlı Hükümdarı Abaka Han, Memlüklerle işbirliği eden idarecileri ve yirmi bin civarında insanı katlettiğinde dönemin etkili veziri Pervâne'yi de öldürerek Anadolu Selçuklu Devleti'ni kendi gönderdikleri idarecilerle yönetmeye çalıştı.

Yaklaşık otuz yıl İlhanlıların gölgesinde taht kavgaları ile boğuşan Anadolu Selçuklu Devleti nihayet 1308 yılında Sultan II. Mesud'un ölümü ile son bulmuştur.

Örnek Sorular

1. Hangi şıkta yer alan bilgi Anadolu Selçukluları hakkında doğru değildir?

- F) Sultan Alparslan Anadolu kapılarını Selçuklulara açmıştır.
- G) Bizans ordusu, Miryakefalon savaşında II. Kılıç Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.
- H) Alaaddin Keykubad devri Anadolu Selçukluları tarihinin en parlak devridir.
- İ) Anadolu'da ilk haçlı ordusuna karşı koyan I. Kılıç Arslan'dır.
- E) Anadolu Selçukluları Yassıçemen savaşında Harzemşahlara yenilerek güç kaybına uğramışlardır.

Cevap Anahtarı: 1-e

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

ONUNCU HAFTA
OSMANLI DEVLETİ
KLASİK DÖNEM (1300-1774)

Kocaeli 2025

OSMANLI DEVLETİ SİYASİ TARİHİ

KLASİK DÖNEM (1300-1774)

Osmanlı Hânedanı.

Osmanlı ailesi, **Oğuz Türklerinin** Kayı boyundan gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu **Osman Bey**'dir. Babası, **Ertuğrul**'dur. Dedesinin adı ise **Gündüz Alp**'dir. Osman Bey'in tarih sahnesine çıkışı Selçuklu döneminde olmuştur. Osman Bey, Selçuklu döneminde 1302 yılında Bizans'a karşı uç beyi olarak mücadele vermiştir. Bu mücadelenin sonunda Osmanlı Beyliğini kurmuştur.

Osman Bey'den sonra yerine oğlu **Orhan Bey** geçti. Onun zamanında beylik oluşumunun ilk temelleri atıldı. İlk defa Osmanlı Beyliği Rumeli topraklarına geçti. Osmanlı Beyliğinin kuruluşunda Selçuklu devlet teşkilatının etkisi olmuştur. Beylik sürecinin devlet haline dönüşmesi **I. Murad** ve **Yıldırım Bayezid** döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde pek çok fetihler gerçekleştirilmiş, çok sayıda idarî organizasyon sistemli hale getirilmiştir. Böylece Fâtih Sultan Mehmed dönemiyle Osmanlı Devleti “**imparatorluk**” sürecine girmiştir. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman ile imparatorluk süreci iyice sağlamlaşmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti artık yavaşlama sürecine girmiştir.

Klasik dönemde Osmanlı padişahları etkin konumda idiler. Padişah, hem örfi hem şer‘î yönden mutlak bir idareciydi.

Osmanlı Beyliği Dönemi

İlhanlılar'ın baskısı ile XIII. yüzyılda Selçuklular dağılınca batı uç bölgelerinde hayli kalabalık sayıya ulaşan Türkmen cemaatleri müstakil birer beylik şeklinde ortaya çıkmaya başladılar. Eski Selçuklu merkezinde Karamanoğulları, Bizans sınırında Germiyanogulları, Karesiogulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları, Candaroğulları ve Osmanlılar bulunmaktaydı.

Osman Bey'in liderliğindeki Osmanlı Beyliği önceleri Kastamonu uç bölgesinde yer alıyordu. Osman Bey, zamanla Eskişehir, Bursa ve İznik'e kadar uzanan bölgeye hâkim oldu. Civardaki tekfurlarla mücadeleye girdi. Onun hedefinde artık İznik vardı. 1302'de bir Bizans kuvvetini yenmesi onun şöhretini arttırdı. Bu zafer Osmanlı Beyliği'ni civardaki Türkmen beylikleri arasında ön plana çıkardı. Osmanlılar kısa bir süre sonra uygun coğrafi mevkilerinin de rolüyle gözlerini önlerindeki denizlere, hatta bunların daha ötesine

çevirdiler. Öteden beri yöredeki Türkmenler tarafından tanınan Rumeli toprakları gazâ ve ganimet ideolojisinin başlıca hedefi oldu.

Osmanlılar bulundukları bölgelerde durumlarını sağlamlaştırıp önce **Bursa**'yı aldılar (1326), ardından 1329'da kazanılan **Pelekanon Savaşı** şöhretlerini daha da arttırdı. Bunun hemen akabinde İznik (1331), İzmit (1337) ve Kocaeli yöresini alıp Bizans'ın merkezine kadar dayandılar. **Karesioğulları**'nı ilhak ettikten sonra (1334-1345) Bizans'ın içinde bulunduğu iç savaştan yararlanıp Marmara sahillerine ulaştılar ve Gelibolu'ya geçtiler.

Osmanlı Beyliği, **I. Murad** devrinden itibaren Anadolu ve Balkanlar'da girişilen faaliyetlerle bir devlet olma yolunda önemli aşamalar kaydetti. Bu dönemde merkezî sistemi oluşturma çabaları bağlamında yeni kurumlar ortaya çıktı ve askerî teşkilâtın temelleri atıldı. Bu dönemde Balkanlar'da üç koldan ilerleyiş sağlandı. Osmanlının uzlaştırmacı bir politika izlemesi, adalet prensibini yaygınlaştırması ve kalıcı yerleşme siyaseti izlemesi Balkanlarda süratle genişlemesini mümkün kıldı. Buna rağmen zaman zaman Balkanlarda hakim devletler Osmanlı'yı buradan uzaklaştırmak için birlikte hareket ettilerse de bunda başarılı olamadılar.

1389'da kazanılan **I. Kosova zaferi**, sadece Osmanlılar'ın Avrupa yakasındaki gelecekleri açısından değil Balkan tarihi bakımından da bir dönüm noktası oldu. Kosova zaferi ile Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna Osmanlı hâkimiyetine girdi. Trakya, Makedonya, Kuzeydoğu Bulgaristan kesimi yeni fâtihterin dayanak noktası olmak üzere Anadolu'dan gelen konar- göçer Türkmenler'in, onların peşinden de zanaat ehli, şehirli ve köylü grupların iskânına sahne oldu.

I. Murad'ın Kosova'da şehâdetinden sonra yerine geçen oğlu **Yıldırım Bayezid** dönemiyle Osmanlı Devleti güçlü ve etkili bir merkezî yapılaşmaya sahne oldu. Anadolu'daki eski beyliklerin çoğu Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Memlük idaresindeki Malatya bölgesine kadar ulaşıldı. Anadolu'da Osmanlı bayrağı altında oluşturulmaya çalışılan bu cüretkâr siyaset batıda da bütün hızıyla sürdürüldü. Bulgar Krallığı, Dobruca Despotluğu ortadan kaldırıldı. Son Haçlılar 1396'da Niğbolu önlerinde ağır bir yenilgiye uğradılar. Hemen ardından uzun süredir abluka altında tutulan İstanbul'un kuşatılmasına ağırlık verildi.

Fetret Dönemi

Osmanlı Devleti, batıda Haçlılarla mücadele ederken diğer taraftan Orta Asya ve İran'da büyük bir devlet olma yolunda ilerleyen **Timur ile mücadele etmek zorunda kaldı.**

Anadolu'da beyliklere son vererek birlikteliği sağlamış, batıda otoritesini sağlamış olan Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Bayezid, 1402'de Ankara'da Çubuk ovasında Timur'la karşı karşıya geldi. Savaşın sonunda yenilerek Timur'a esir düşmesi devlete büyük zarar verdi. Yıldırım Bayezid'in uzun çabaları sonucu kurduğu, merkezî yönelimi ağır basan ve bir bakıma imparatorluk sürecini başlatan devlet modeli çöktü. Anadolu'daki eski beylikler Timur'un desteği ile yeniden ihya edildi, beyler yeniden eski topraklarına hâkim oldular, Osmanlı Beyliği ise küçüldü. Yıldırım'ın oğulları arasında taht kavgaları başladı.

Osmanlı tahtı için Yıldırım'ın oğulları arasındaki savaş dönemi (1402-1413) **“Fetret devri”** olarak anılır. Süleyman, Îsâ, Mûsâ ve Çelebi Mehmed arasındaki mücadele Çelebi Mehmed lehine sonuçlandı. Rumeli'nin kaynakları bu zor ve badireli dönemde Osmanlılar'ın tamamen dağılmasını ve silinmesini önledi. Çelebi Mehmed, fetret dönemini toparlanma dönemine çevirdi. Öncelikle Anadolu'daki birliği temine çalıştı. Öte yandan mahallî hânedanlara, Bizanslılar'a, Venedikliler'e, Rodos şövalyelerine, Ceneviz'e karşı yumuşak bir siyaset izledi. Timurlular'ın Anadolu üzerindeki nüfuzu daima göz önünde bulunduruldu ve ona aykırı bir harekete teşebbüs edilmedi. Candaroğulları, Karamanoğulları sindirildi, Batı Anadolu'daki bazı beylikler kesin hâkimiyet altına alındı.

Fetret Dönemi Sonrası Gelişmeler

Rumeli kesiminde **1430'da Selânik yeniden fethedildi** ve gazâ siyasetine hız verildi. Orta Avrupa'ya doğru ilerleme kaydedildiyse de, 1440'ta Belgrad önlerinde uğranılan mağlûbiyet Osmanlılar'ı geri çekilmeye ve Macarlar'a karşı savunma savaşı yapmaya mecbur bıraktı. Fakat **1444'teki Varna ve 1448'deki II. Kosova** savaşları Osmanlılar'ın Balkanlar'dan atılamayacağını ispatladı, hatta İstanbul'un fethini daha da yakınlaştırdı. Bu zorlu dönemlerde **II. Murad**, Oğuz-Türkmen geleneğini yeniden canlandırmaya itina gösterdi. **Türk dili ve kültürünün önemli eserleri vücuda getirildi.**

İmparatorluk Dönemi

Fatih Dönemi

Fetret ve toparlanma devri, **“Fâtih”** unvanı ile anılacak olan II. Mehmed'in tahta çıkışı ile yerini “imparatorluk çağı”na bıraktı. Fatih Sultan Mehmet, Yıldırım Bayezid zamanındaki fetihleri ve merkeziyetçi siyaseti yeniden canlandırdı. II. Mehmed'in ilk hedefi

olan **İstanbul**, sıkı bir kuşatmanın ardından savaşıyla alındı (1453). Bu fetih Anadolu ve Rumeli'deki toprakların birleştirilmesini sağladı. Böylece "Ebu'l-feth" (Fâtih) unvanını alan II. Mehmed, merkezî idareyi güçlendirip iktidarı kendi tekeline aldı; bir dizi askerî, malî ve hukukî reformlar gerçekleştirdi.

İstanbul'un alınıp pâyitaht yapılmasının ardından Rumeli'de ve Anadolu'da birçok sefer icra edildi. 1459'da Sırp Despotluğu'na son verildi. Ardından Mora 1458-1460 seferleriyle hâkimiyet altına alındı. 1463'te Osmanlılar **Bosna** içlerine uzandılar. Bir taraftan Trabzon alınıp buradaki **Trabzon Rum İmparatorluğu'na 1461 yılında son verilirken** diğer taraftan Kırım Hanlığı da Osmanlı himayesi altına girdi. Aynı dönemde Karamanoğulları'nın siyasî teşekkülüne son verildi (1468). Anadolu'da Timur'un siyasetini devam ettirmek isteyen Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan, Otlukbeli savaşında yenilgiye uğratıldı (1473). Beylikler içinde Osmanlı'ya meydan okuyan Karamanoğulları beyliğine son verildi. Böylece Anadolu birliği yeniden sağlandı.

II. Bayezid Dönemi

Fâtih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra **II. Bayezid** tahta çıktı. II. Bayezid dönemi, Fatih dönemine bir tepki dönemi olarak nitelendirilmiştir. Çünkü Fâtih'in imparatorluğun oluşumu yönünde gerçekleştirdiği siyasî, askerî ve malî uygulamalar, sadece askerler ve ulemâ arasında değil içten içe halk kitlelerinde de muhalefete yol açmıştı.

Fatih zamanında devlet kaynaklarının sonuna kadar kullanılması, bunu telâfi edebilmek için yeni vergilerin konulması, toplumun ağır enflasyona maruz kalması genel bir hoşnutsuzluk meydana getirmişti. Bu iç tepkiler, çeşitli muhalefet odaklarının daha Amasya'daki şehzadeligi sırasında II. Bayezid'in yanında toplanmasına vesile olmuştu. II. Bayezid tahta çıktığında bu muhaliflerin taleplerine uygun hareket etti.

II. Bayezid'in saltanatı zamanında **Cem Sultan hadisesi** Osmanlı Devleti'nin dışarıda aktif bir siyaset izlemesini engelledi. Bu yüzden fetihler çok fazla yapılamadı. Fakat yine de Karadeniz hâkimiyetini tam olarak sağlayıp kuzey stepleri ve Tuna vadisinin verimli topraklarına ulaşmada çok önemli iki liman şehri Kili ve Akkirman zaptedildi (1484).

Mora yarımadasındaki güçlü Venedik istihkâmları olan Modon, Koron ve İnebahtı ele geçirildi. 1492 yılında İspanya'daki Müslümanların son temsilcisi Benû Ahmer Gırnata Devleti'nin yıkılması sonucu orada yaşayan Müslümanlar zorla Hıristiyanlaştırıldılar.

Öte yandan denizciliğe önem verilen bu dönemde İspanya'dan göçe mecbur edilen Endülüslü müslüman ve yahudiler Osmanlı ülkesine taşındı. Bu sıralarda hızlı bir gazâ

siyaseti takip edilmemekle birlikte hukuk sahasında ve iç idarede önemli değişiklikler meydana getirildi.

Yavuz Dönemi

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti için önemli birasırdır. O zamana kadar Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı Devleti Doğu'ya da yönelmek zorunda kalmıştır. Çünkü Sünniliği benimsemiş olan Osmanlı Devleti'ne alternatif olarak İran Safevî Devleti Şiîliği ön plana çıkarmıştır. Geniş ölçüde Anadolu'daki Türkmen boylarının vücut verdiği Safevîler'in yeni bir siyasî-dinî ideolojiyle ortaya çıkıp Osmanlı-Sünnî idaresine alternatif bir yönetim vaad eden propagandası, Anadolu'daki Türkmen grupları üzerinde çeşitli sosyal ve ekonomik faktörlerin de etkisiyle çok müessir oldu.

1500'lü yıllardan itibaren Anadolu'yu âdeta yangın yerine çeviren, görünürde dinî bir mahiyet arzeden karışıklıklar ve hareketlenmeler, Osmanlılar'ın “Şark meselesi”ne öncelik kazandırdığı gibi onların genel dinî temayüllerinde de dikkat çekici bir değişim ve dönüşüme yol açtı. Safevîler'e karşı dinî zeminde oluşturulan argümanlar bütün ayrıntılarıyla açık şekilde ve sert ifadelerle ortaya kondu. Yapılacak askerî harekât ise “**mülhid ve zındıklarla cihad**” olarak ilân edildi, hatta gazâdan evlâ görüldü.

Şah İsmâil'in Anadolu'ya yönelik niyetleri Çaldıran'da yapılan savaşla başarısızlığa uğradı (1514). **Yavuz Sultan Selim** idaresindeki Osmanlı kuvvetleri Tebriz'e kadar ilerlediler, ancak burada kalıcı bir şekilde yerleşme düşünülmedi. Doğu Anadolu'ya hâkim olundu, ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Memlûkler'e ait bazı yerler ele geçirildi. Safevî tehdidi böylece geçici de olsa önlendi.

Osmanlılar ise bu vesileyle gazâ yapma şöhretlerinin yanı sıra dini, sapmış eylemlerden temizleme ve koruma gibi bir görev daha üstlenmiş oldu. Bu ise İslâm dünyasında mukaddes bölgelere yönelik Osmanlı niyetlerine önemli bir temel kazandırdı.

Nitekim bundan sonraki Osmanlı hedefini Ümitburnu'nu dolaşıp Hindistan'a ulaşan, Kızıldeniz ve Arap yarımadasını tehdit altında tutan Portekizliler'e karşı âciz duruma düşmüş, iktisadî önemi çok büyük, Mısır ve civarına hâkim Memlûkler teşkil etti. Osmanlılar girişmeyi düşündükleri bu seferin meşrû zeminini yine İslâm'ı her türlü tehditten koruma görevlerine yüklediler. Portekiz tehdidine karşı İslâm'ın mukaddes yerlerini koruyamayan, halka zulme müsaade eden bir müslüman idaresinin ortadan kaldırılması şer'î hukuka uygun bir hareket olarak yorumlandı ve ilân edildi. Böylece girişilen sefer sonucu önce **Mercidâbık'ta (1516), ardından Ridâniye'de (1517)** yapılan iki savaşla Memlûkler tarih sahnesinden silindi.

Mısır ve Suriye bölgesinin fethi, Osmanlı siyasî gücünü İslâm dünyasında üstün konuma getirdiği gibi iktisadî gücünü de arttırdı. Osmanlılar'ın Arap dünyasında hâkimiyetleri, genel hatları itibariyle bu kesimdeki sosyal ve ekonomik gelişmeyi de beraberinde getirdi. Arap şehirleri gelişti, ticarî hayatta canlılık başladı, bilhassa milletlerarası ticarete önemli adımlar atıldı.

Osmanlı idaresi altında İslâm'ın mukaddes yerleri dış tehditlerden korunduğu gibi bölge halkı ekonomik yönden desteklendi, en sıkıntılı anlarda bile “**surre**” adı altında buraya nakdî yardım yapılması itina ile sürdürüldü, zengin vakıflarla desteklendi.

Kanûnî Dönemi

Kanûnî Sultan Süleyman dönemiyle Osmanlılar'ın Avrupa'daki gücü yeniden etkili olmaya başladı. Osmanlılar Batı siyaset arenasında bir denge unsuru haline geldiler. 1521'de Belgrad'ın, 1522'de Rodos'un zaptı Avrupa'ya karşı karadan ve denizden yönelişlerinin ilk adımlarını oluşturdu. 1526 Mohaç zaferiyle müstakil Macar Krallığı sona erdirilerek Orta Avrupa'ya yerleşme süreci başlamış oldu. Kanuni seferden dönerken Anadolu'da Safevî yanlısı bir hareketin liderliğini yapan Kalender Şah'ın isyanı büyük bir güçlkle bastırılabilirdi.

Kanuni, Macaristan sorununu hallettikten sonra uzun zamandır zihnini meşgul eden doğuya yöneldi. 1534'te Bağdat'a girdi. Burada İmam-ı 'Azam'ın türbesini ziyaret etti, şehir halkına dokunulmaması konusunda talimat verdi. Necef ve Kerbela'ya giderek burada bulunan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin makamlarını ziyaret etti. Onların soyundan gelenlere altın dağıttı. Böyle yapmakla Safevîlere karşı dinî bir mesaj vermek istiyordu. Tarihe İrakeyn seferi olarak geçen bu sefer, Kanuni'ye Safevî meselesinin Macar sorunu gibi kolay çözülemeyeceğini gösterdi. Yine de bu sefer ile Bağdat zaptedilmiş oldu. Bu seferden sonra da Doğu Anadolu sürekli Safevîlerin tehlikesi altında varlığını sürdürdü.

Kanuni döneminde Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı donanmasının başında Akdeniz'deki faaliyetleri ve 1538 Preveze Deniz zaferi Batı Akdeniz'in kontrolünü sağladı. Ancak Rodos'tan çıkarılan şövalyelerin sığınağı olan **Malta** adası alınmadı (1565).

Orta Avrupa'da Macar Krallığı'nın himaye siyasetinden vazgeçilerek Budin merkez olmak üzere bir beylerbeyilik kurulmuştu (1541).

Kanunî'nin eşi Hürrem Sultan vefat ettikten (1558) sonra Şehzade Selim ile Bayezid arasında çekişmeler baş gösterdi. Önce çocukları arasında tarafsız kalmayı düşünen padişah, sonraki gelişmeler üzerine Selim'in tarafını tuttu. Bayezid, Kütahya'dan Amasya'ya gönderilmesini hazmedemedi, isyana kalkıştı. Konya ovasında meydana gelen

iki kardeş arasındaki savaşta Bayezid yenildi ve Şah Tahmasb'a sığındı. Kanunî, Beyazid'ı kendisine teslim etmeye Şah'ı ikna etti. Şehzade Bayezid oğulları ile birlikte 1562 yılında idam edildi ve Sivas'a getirilerek defnedildi.

Kanunî'nin son seferi **Zigetvar** Kalesi'nin fethi ve bu bölgelerdeki hâkimiyetin perçinlenmesi ile sonuçlanmıştı (1566). Kanunî, savaş meydanındayken kalenin düşüşünü göremeden vefat etti (1566).

Kanuni, 46 yıl süren hükümdarlığı ile Osmanlı tarihinde en uzun süre tahtta kalan hükümdardır. Osmanlı devletinin en parlak dönemi, Kanuni dönemidir. Fetihlerin en fazla yapıldığı bir dönemdir.

Stratejik önemi büyük **Kıbrıs** Venedikliler'den alındıysa da (1570-1571) Osmanlı deniz gücü 1571'de **İnebahtı'da ağır bir darbe** yedi. Ancak Osmanlılar buna yeni ve daha güçlü bir donanma ile Tunus'u fethederek (1574) cevap verdiler. Böylece İspanyollar'ın Kuzey Afrika'ya hâkim olma iddiaları tamamen engellendi. İspanyollar ağırlıklarını Akdeniz'den çekip Atlantik ötesi kolonilerine kaydırmak zorunda kaldılar. Kuzey Afrika'da **Fas'a** kadar nüfuz sahasını uzatıp Atlantik'e dayanan Osmanlılar ulaşılabilecekleri en son sınıra ulaşmış oldular. Ondan sonra etkili bir Atlantik siyaseti izlemeye teşebbüs bile edilmedi. 1578'de Fas'ta cereyan eden Üç Kral Savaşı ile Portekiz Krallığı'nın geleceği tayin edilirken aynı yıl Osmanlılar, Safevîler ile büyük bir mücadele başlattılar. Bu defa **Kafkaslar'a** doğru etkili ve kalıcı bir siyaset izlemeye çalıştılar, hatta Hazar kıyılarına kadar ulaşılsalar da bu hâkimiyeti perçinleyen 1590 barışının ardından I. Abbas'ın tahta çıkışı ile 1603'te yeniden savaş başladı. Aralıklarla devam eden bu uzun savaşlar 1590 barışı ile elde edilen pek çok toprağın terkiyle sonuçlandı ve İran kesimindeki hâkimiyetin geçici olduğu bir kez daha anlaşıldı.

Doğuda ve batıda iki cepheli bir savaş yapmak zorunda kalan Osmanlılar, Habsburglar'la **1606'da Zıtavorok Antlaşması'nı** imzaladılar. Bu antlaşma Osmanlı diplomasi tarihi bakımından bir dönüm noktası oluşturdu. Safevîler ve Habsburglar'la yapılan iki cepheli savaş diğer ekonomik ve sosyal sebeplerle Osmanlı sisteminde derin yaralar açtı. **Celâlîler**, Anadolu'nun her tarafını altüst ettiler, Suriye ve Lübnan bölgelerinde **Canbolatoğlu ve Ma'noğulları isyanları** patlak verdi. Her iki isyan kuvvet yoluyla bastırıldıysa da (1607) Anadolu'daki bazı isyanlar, ancak âsi liderlere tâvizkâr davranıp hükümete bağlılığını temin için kendilerine idarî görevler verilmek yoluyla yatıştırılabildi. Fakat 1595-1610 yılları arasında büyük bir karışıklık yaşanmış ve Osmanlı kaynaklarında bu döneme "**büyük kaçgunluk**" adı verilmiştir.

XVI. yüzyıldan beri aralıklarla süren **İran ile mücadele** ancak **IV. Murad'ın** bizzat idare ettiği **Revan ve Bağdat** seferlerinin ardından imzalanan **1639'daki Kasrîşîrin Antlaşması** ile sonuçlandırılabilirdi ve bu barış ile sadece Bağdat, Van, Kars, Kuzey Irak bölgelerindeki Osmanlı hâkimiyeti tasdik edilmiş oldu.

Osmanlılar'ın değişim yaşadığı sıralarda 1618'de başlayıp 1648'e kadar süren ve bütün Avrupa'yı etkileyen **Otuzyıl savaşları** döneminde kendilerine yönelik bir Osmanlı harekâtından çok endişelenen Avusturyalılar, 1645'te Osmanlılar'ın Girit batağına saplanmaları yüzünden oldukça rahat bir nefes aldılar. Osmanlılar Girit'i tam olarak ancak 1669'da Kandiye'nin düşüşüyle hâkimiyet altına alabildiler. Bu sırada içeride iktidar çekişmesiyle boğuşan Osmanlılar, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete getirilmesiyle batıda yeni bir atılım içerisine girdiler. Onun sert politikası içeride sükûneti sağladı. Venedikliler'in Boğaz ablukasını kaldırdı, Dalmaçya sahilllerinde ilerleme sağlandı (1657).

Ardından 1678'de **Osmanlı orduları Ukrayna içlerinde** Kiev yakınlarındaki Çehrin'e ulaşıp burayı yıktı. 1681'de ilk Osmanlı-Rus antlaşması Batı Ukrayna'daki Osmanlı nüfuzunu tasdik etti. Bu ilerlemeler 1656'dan sonra Osmanlı gazâ gücünü yeniden hızlandırmış, 1683'teki **Viyana Kuşatması** ile de doruk noktasına ulaşmıştı. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu kuşatma ve sonrası Osmanlılar için tam bir felâket oldu. Uyvar (1685) ve Budin (1686) elden çıktı. 1691'de Salankamen ve 1697'deki Zenta bozgunları her şeyin sonunu oluşturdu.

1699 Karlofça Antlaşması, Osmanlılar'ın 1526'dan bu yana mücadele verip genişlettikleri sınır bölgelerinin elden çıkması ile sonuçlandı. Osmanlılar bu uzun mücadeleler sırasında ilk defa karşılarında geniş bir cephe buldular. Venedik, Habsburg ve Ruslar'la topyekûn olarak batı sınırlarında cereyan eden savaşlarda önemli ölçüde sarsıldılar. Orta Avrupa'dan geri çekiliş Osmanlılar'ın aslî dayanağı olan Balkanlar'daki durumlarını da yavaş yavaş etkileyeceği bir devri aralamakta gecikmedi. Osmanlılar, bu bölgeleri ve Eflak-Boğdan'ı korumaya yönelik hareketlere daha çok önem vermeye başlayacaklardı.

1683'ten sonra askerî alandaki yetersizlik, Osmanlılar için yeni savunma ihtiyaçlarını beraberinde getirdi. Görünüşte padişahı etkisi altına alan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin şahsına yönelik gibi olan **1703'teki Edirne Vak'ası** söz konusu çözülüşün bir tepkisi niteliğini taşıyordu. Karlofça'nın rövanşını alma fikri Osmanlı devlet adamlarının zihninden asla silinmemişti. Kıvılcım Ruslar'ın kuzeyden hareketlenmesiyle yeniden alevlendi.

Ruslar'a Poltava'da mağlûp olan İsveç Kralı IX. Karl Osmanlılar'a sığındı. Ruslar'ın Osmanlı sınırlarındaki ağır tahrikleri, Lehistan meselesi Osmanlılar'ı yeni bir sefere sürükledi. Baltacı Mehmed Paşa 1711'de Prut'ta Rus Çarı Petro'yu durdurdu. Rus çarı burada ağır bir yenilgiden son anda kurtuldu. Ardından Venedik ve Avusturya ile savaşlar yapıldı. Venedikliler'e karşı kazançlı çıkıldı, kaybedilen Mora yarımadası ve bazı Ege adaları geri alındı. Bu hızlı zafer Osmanlılar'a yeni ümitler verdi. Kaybedilen Macar topraklarını geri alma, hatta Roma'yı ele geçirme niyeti ciddi şekilde gündeme getirildi. Savaşı ilân eden taraf ise Avusturya oldu. Mücadele Péterváradin'de yapılan savaşla (1716) Avusturya lehine döndü, Belgrad Kalesi kaybedildi. **1718 Pasarofça Antlaşması** ile Tımsıvar bölgesi, Küçük Eflak ve Belgrad Avusturya'ya bırakıldı. Böylece XVI. yüzyıldan beri elde tutulan ve parça parça elden çıkan Macaristan tamamıyla kaybedilmiş oldu.

1718'den 1730'a kadar nisbeten müreffeh bir dönem yaşandı, Batı kültür ve medeniyetine ilgi arttı. Sonradan "**Lâle Devri**" denen bu dönemde teknik bazı ilerlemeler kaydedildi. 1730'daki Patrona İsyanı bu dönemin sonunu oluşturdu. Bu sıralarda 1723'te İran ile yeniden savaş başlamıştı. 1732'deki antlaşma barış getirmedi, 1733'ten itibaren yeniden tırmanış gösteren savaşta Osmanlılar'ın Batı'da yeni problemlerle karşı karşıya kalmaları (1736) sonucu İran Şahı Nâdir başarı kazandı. **1746 antlaşması ile Kasrîşîrin'de** kararlaştırılan sınırlara dönüldü.

Nâdir Şah bu mücadeleler sırasında Ca'ferîliğin beşinci mezhep olarak tanınması, böylece aradaki anlaşmazlık ve çekişmenin giderilmesi teklifinde bulunduysa da Osmanlı ulemâsı bunu şiddetle reddetti. Böylece İran'ı yalnız bırakma siyaseti sürdürüldü. Bu arada batıda Avusturya'nın Bosna ve Eflak'a karşı hücumuyla başlayan savaş Osmanlılar'ın başarısıyla sonuçlandı. Belgrad geri alındı. 1739'da burada imzalanan antlaşmayla Pasarofça'da alınan yerler Osmanlılar'a iade edildi. Ayrıca Kırım'a saldırıp ardından Yaş ve Hotin'i alan Ruslar da işgal ettikleri yerleri geri verdiler. Azak Kalesi yıkılarak iki devlet arasında tampon bir bölge oluşturuldu.

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II
(Ders Notları)

ONBİRİNCİ HAFTA
OSMANLILAR
YAKIN DÖNEMLER (1774-1922)

Kocaeli 2025

YAKIN DÖNEMLER (1774-1922)

1774 Küçük Kaynarca anlaşması, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu savaşla birlikte Osmanlı, Rusya karşısında artık yenilmeye ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Kırım, önce bağımsız bir hanlık haline gelmiş, sonra da Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, artık eski gücünü kaybettiğinin ve Avrupa karşısında özellikle askerî alanda çok geri kaldığının farkına varmıştır.

III. Selim döneminde ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşlar askerî eğitim, ordu ve donanma alanında köklü bir değişime gidilmesini zorunlu hale getirmiştir. Nizam-ı Cedid, yani ordunun yenilenmesi çağdaş ölçülerde gerçekleştirilmiştir. Avrupa tarzı yapılanma esas alınmıştır. Ancak bütün bu yenilikler yine de Osmanlı Devletini düştüğü durumdan kurtarmaya yetmemiştir.

II. Mahmud döneminde de reformlara devam edilmiştir. Onun döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır. Tamamen Batı tarzı uygulamalar örnek alınmıştır. Merkezî idareyi kuvvetlendirmek amacıyla imparatorluğun çeşitli yerlerindeki yarı bağımsız hale gelmiş mahallî güçler (âyan) ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Mısır haricinde diğer yerlerde bu hususta başarı elde edilmiş ise de özellikle Balkanlarda ayanların tasfiyesi Hristiyan toplumların ulusal ayrılıkçı duygularını kabartmıştır. Bu da Osmanlının toprak kaybetmesine yol açmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru artık Osmanlı Devleti, yavaş yavaş elindeki bölgeleri kaybetmeye başlamıştır. 1821 yılında gerçekleşen Mora isyanı beraberinde Yunanistan'ın bağımsızlık sürecini başlatmıştır. Ardından Balkanlar teker teker Osmanlıdan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Balkanlardan sonra bağımsızlık taleplerine yönelik süreç Kuzey Afrika'yı etkilemiştir. Bu anlayışın sonucunda devreye giren sömürgeci ülkeler işgaller gerçekleştirmişlerdir. Frans 1830'da Cezayir'i, 1881'de Tunus'u işgal etmiştir. İngiltere ise 1882 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. Böylece Afrika, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak bağımsızlık elde etmeyi umarken Avrupa'nın sömürgesi olmuştur. Avrupa ülkeleri maddi kaynaklarını sömürmekle kalmamış, Afrika'daki Müslüman toplumları manevi açıdan özlerinden kopararak özünden habersiz, kimliksiz toplumlar meydana getirmişlerdir. Avrupa'nın Afrikalı Müslüman toplumlara vurduğu bu darbe bağımsızlığını elde ettiğini sanan bu ülkeleri etkilemeye devam etmektedir.

Osmanlı Devleti kendini yenileme azmini devam ettirirken Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk zamanlarında anayasal yönde devletin temel kurallarında önemli

değişikliklerin yapılmasını öngören Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da ilan edildi. Bu faaliyetlerin bir devamı niteliğinde 1856'da Islahat Fermanı ve 1876'da Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu ilân edildi. Bunların hepsi de ülkenin içinde bulunduğu zaruretten değil de tamamen dış güçlerin zorlaması ile gerçekleştirildi.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti gerçekten zor dönemler geçiriyordu. Islahatlar işe yaramamış, dış güçlerin baskısıyla Osmanlı Devleti dağılmaya yüz tutmuştu. 1875 yılında Balkanlar'da Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'da iç ayaklanmalar baş göstermişti.

Sultan II. Abdülhamid Han'ın başa geçtiği 1876 yılında büyük devletlerin temsilcileri İstanbul'da imparatorluğun âkibetini görüşmek üzere Tersane Konferansını gerçekleştirdiler. Tersane Konferansı 1877'de başlayan büyük Rus savaşının (Doksanüç Harbi) ilk işareti oldu. Savaş, Osmanlı ordularının Avrupa ve Asya cephelerindeki yenilgileriyle sonuçlandı. Doksanüç Harbi sonucunda Müslüman halk katliama uğradı, etnik temizlik yapıldı. Halk büyük bir vahşetle yerlerinden edildi. Müslümanların asırların birikimiyle sahip olduğu muazzam servetler yağmalandı, tarihî yapılar yok edildi, mallara el konuldu. Yüzbinlerce insan yaşadıkları yerlerden Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldı.

Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması

93 (1877-1878 **Osmanlı- Rus**) harbi ağır bir yenilgiyle sonuçlanmış, çaresiz kalan Osmanlı Devleti, Rusya ile **Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması**'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Anlaşma gereğince Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan bağımsız olacak; Kars, Ardahan, Artvin ve Doğu Beyazıt Rus egemenliğinde kalacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti ağır bir savaş tazminatı ödemeye mecbur edilmiştir. **Ayastefanos Anlaşması** başta İngiltere olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları üzerinde çıkarı olan devletleri harekete geçirmiş ve Berlin'de yeni bir anlaşma imzalanması sağlanmıştır.

Berlin Antlaşması

Berlin Antlaşması öncesi devreye giren İngiltere'ye iyi bir **antlaşma** imzalanması karşılığı olarak Kıbrıs'a yerleşmesi tavizi verilmiştir. İmzalanan **Berlin Antlaşması** ile Ayastefanos Antlaşması rafa kaldırılmış, Bulgaristan hariç, bağımsız devletlerle ilgili maddeleri aynen kalmıştır. Bulgaristan, Osmanlı'ya bağlı bir prenslik hâline getirilmiştir. Doğu Rumeli ve Makedonya Osmanlı'ya bırakılmıştır. Doğu'da ise Doğu Beyazıt Osmanlı'ya verilmiş, Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Rus işgalinde kalmıştır. Ermeni sorununun ilk defa gündeme geldiği geçerli **antlaşma** olan **Berlin Antlaşması** ile Osmanlı Devleti savaş tazminatı olarak Ayastefanos'ta ödeyeceğinin iki katı bir meblağı ödemek zorunda bırakılmıştır.

Berlin anlaşmasıyla kesinleşen büyük paylaşım neticesinde Avrupa'daki Osmanlı topraklarında dört müstakil devlet kuruldu: **Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan**. Bağımsızlıklarını ilan eden bu ülkeler daha sonra kendi aralarında anlaşamayıp birbirlerine düştüler. Sonuçta Balkan ülkeleri 1912-1913 yıllarında Balkan savaşlarına giriştiler. Büyük savaş sonucunda Osmanlı Devleti, borç bataklığına saplandı. Büyük savaş sonrasında Osmanlı borçlarının ödenmesi işi, devletlerarası alacaklılardan oluşan bir kuruma bırakılmak üzere **Düyûn-ı Umûmiyye** İdaresi kuruldu (1881).

Duyun-ı Umumiye İdaresi

20 Aralık 1881 tarihli (28 Muharrem 1299) “Muharrem Kararnamesi” gereğince İstanbul'da “**Duyun-ı Umumiye İdaresi**” kuruldu. Bu komisyonda alacaklıları temsilen birer İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalyan ve Galata bankerlerinin temsilcisi yer alacak, Osmanlı temsilcisi ile birlikte 7 üyeden oluşacaktır. **Duyun-ı Umumiye** İdaresi'nin gelir kaynakları, tuz, tütün, ispiroto, balık, ipek, pul ve damga, Bulgaristan vergisi, Kıbrıs vergisi, Doğu Rumeli vergisi gibi geliri çok olan vergilerdir. Bu şekilde Devletin mali gücünü elinden alan **Duyun-ı Umumiye**, “devlet içinde devlet” durumuna gelmiştir. Devlet vergi toplama yetkisinin bir kısmını hem de önemli gelir kaynaklarını alacaklarına mukabil bu komisyonun insafına terk etmiştir.

Faiz oranlarını ayarlayan **Duyun-ı Umumiye İdaresi** kendi memurlarını atama hakkına da sahiptir. 1912 yılında Osmanlı maliye memurlarının sayısı altı bin civarında iken bu kurumun memur sayısı on bine yaklaşmaktaydı. **Duyun-ı Umumiye** memurları köylere kadar giderek alacaklıların borçlarına karşın vergileri toplamakta ve bunları Osmanlı borçlarına karşın tahsil etmekteydi.

Savaşın yaralarının sarılması, geriye kalan topraklar üzerinde düzen ve asayişin sağlanması gibi gelişmeler karşısında anayasaya ve meclise dayalı meşrutî bir idarenin idamesinin mümkün olamayacağı görülmekteydi. Dağılma ve çözülmenin yol açtığı kargaşa devletin ayakta kalabilmesi için sıkı bir idareyi kaçınılmaz kılmaktaydı. II. Abdülhamid'in saltanat dönemiyle özdeşleşen “istibdat devri” 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânına kadar sürdü. Döneme, Anadolu'da giderek daha kanlı bir şekilde gözlenen ve artık İstanbul'da da kendini gösteren Ermeni terörü ve Makedonya'daki huzursuzluklar, Girit adasının ilhakını amaçlayan Yunanistan'la yaşanan savaş damgasını vurdu.

Ermeni terör ve ihtilâl komitalarının kanlı faaliyetleri 1890'lı yıllarda had safhaya vardı. Sasun bölgesinde (Muş-Diyarbakır yöreleri) çıkartılan hadiselerle Avrupa'nın dikkati çekilip müdahalesi sağlanmak istendi (1893-1894). İstanbul'da meydana gelen olaylar

(1895) ve Osmanlı Bankası'nın basılması hadiseleri (1896) meseleyi bizzat başşehirde kanlı bir şekilde yeniden gündeme getirdi. Sonraki yıllarda Ermeni ve müslüman ahali ve özellikle beraber yaşanılan bölgenin Kürtler'i arasında geçen kanlı çatışmalarla sürüp gitti.

Ermeni terörü neticede bizzat Abdülhamid'i hedef seçtiyse de padişah mûtat cuma selâmlığında düzenlenen bir Ermeni suikastından kıl payı kurtuldu (21 Temmuz 1905). Bu gelişmeler karşısında Avrupa, Osmanlı hükümetinin Ermeni kanlı terör eylemlerine karşı tedbir almasını, huzur, asayiş ve can güvenliğinin temini için bir şeyler yapmaya çalışmasını istedi. Terör eylemleri ile Ermenileri suçlaması gerekirken Avrupa bu olayları hristiyanlara karşı işlenen bir "mezâlim" ve "kıtal" olarak aksettirdi. Bütün suçun müslümanlar üzerine atılarak hristiyanların daima zulme uğramış mağdur ve günahsız kesimler olduğunu iddia etti. Müslümanlar arasında katledilen geniş kitleleri görmezlikten gelerek mübalağalı hristiyan kayıplarının tartışmasız bir gerçek gibi kabul edilmesi Ermeni meselesinin özünü oluşturmaya devam etti.

Osmanlı Devleti 1913 yılından itibaren darbeyle gelen İttihat ve Terakkicilerin yönetimi altına girdi. Onların içeride ve dışarıda uyguladığı yanlış politikalar Osmanlı Devletini daha da zor duruma soktu. 1911 yılında Osmanlı Devleti, İtalya ile savaşa girdi. İtalya ile savaşırken de Balkan savaşı patlak verdi. Osmanlı Devleti, İtalya ile savaşı bitirmek zorunda kaldı. İtalya ile 1912'de gerçekleştirilen **Uşi anlaşması** karşılığında Trablusgarp ve Bingazi ile Rodos ve On İki Ada mecburen İtalya'ya verildi.

Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'da cereyan eden **Balkan Savaşı** (Eylül-Ekim 1912) Osmanlı açısından büyük bir hezimetle sonuçlandı. Bulgarlar Edirne'yi alarak Çatalca'ya kadar ilerlediler. Manastır Sırplar'ın, Selânik Yunanistan'ın eline geçti. Osmanlı Devleti son Balkan topraklarını ve Rumeli'de ilk fethedilen yerleri kaybetti. Mağlûbiyet geniş bir göç dalgasını da beraberinde getirdi. Yüz binlerce Rumeli müslümanı göçe zorlandı ve bunlar, Bulgar zulmü kavramının yakın zamanlara kadar millî vicdanda unutulmadan yaşamasına yol açacak derecede acımasız bir katliama mâruz kaldı. Londra'da yapılan barış görüşmeleri (16 Aralık 1912) Edirne, Doğu Trakya dahil bütün Rumeli ve Ege adalarının elden çıkarılması neticesini verdi. Arnavutluk da 28 Kasım'da istiklâlini ilân etti.

İstanbul'da İttihatçılar'ın tertiplelediği bir hükümet darbesi (Bâbîâli Baskını, 23 Ocak 1913) neticesinde sadârete Mahmud Şevket Paşa'nın getirilmesi, sonucu değiştirmemiş ve Edirne Bulgarlar'a bırakılarak Midye-Enez hattı sınır olmak üzere galiplerin bütün şartları yeni hükümet tarafından resmen kabul edildi (30 Mayıs 1913, Londra Antlaşması). Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesi üzerine (11 Haziran 1913)

yerine İttihatçılar'ın adayı Said Halim Paşa getirildi. Gerçek idare ise İttihat ve Terakkî liderleri olan Talat-Enver-Cemal üçlüsünün eline geçmiş bulunuyordu.

Bu karışıklıklar yaşanırken Balkan devletleri arasındaki ittifak Osmanlı mirasının paylaşılması yüzünden silâhlı bir çatışmaya dönüşmüştü. Paylaşmada en büyük hisseyi almış olan Bulgaristan, bu duruma karşı çıkan Romanya dahil olmak üzere diğer üç müttefikiyle savaşı göze aldı (Haziran 1913). Bu gelişme Edirne'nin son bir gayretle kurtarılması için iyi bir fırsat oldu. Neticede Türkler'in elinde yaklaşık bugünün Trakya'sı kadar bir toprak parçası ve on binlercesi katledilmiş ve bir o kadarı da her türlü mal varlığını geride bırakmış olarak büyük bir sefaletle yollara dökülmüş olan Rumeli muhacirleri kaldı. Doksanüç ve Balkan bozgunlarıyla yalnız Rumeli ve Balkanlar'dan değil başta Kafkaslar'dan gelmek üzere imparatorluğun elden çıkan diğer bölgelerinden çok büyük sayılarda oluşan göçlerin Anadolu'daki müslüman nüfusu büyük ölçüde arttırdığı ve daha önemlisi bunların acılı duygu, düşünce, tepki ve asabiyetlerini son derecede yükselttiği açıktır. Bu ruh hali kendini, özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasındaki olaylarda ve Millî Mücadele direnişinde gösterecektir.

Balkan savaşlarının ardından gündeme getirilen Ermeni reformu ile artık sıra Osmanlı Devletini parçalamaya geldiği sırada 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı meydana geldi. Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında yer aldı. Bu savaşta Osmanlı orduları, Rus, Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Arabistan, Çanakkale ve Galiçya gibi cephelerde savaşmak zorunda kaldı. Rus cephesinde Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Sarıkamışta felaketi yaşadı. Mısır cephesinde ise Cemal Paşa komutasındaki ordu bir başarı sağlayamadı. Çanakkale cephesindeki müttefik güçler İstanbul'u zaptetmek istiyorlardı, ancak bunu başamadılar. Pek çok Türk askeri şehit olarak hayatını kaybetti. Doğuda Ruslarla işbirliği halindeki Ermeniler "Tehcir Kanunu" ile göçe zorlandılar.

Araplar, Hicaz ve Arabistan'da İngilizlerin yanında yer almaları ile birlikte bu bölge Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış, İngilizlerin yönetimine geçmiştir. Ardından 1918'de **Mondros mütarekesi** ile bu yenilgi adeta tescillenmiştir. Osmanlı Devleti aslında bu anlaşma ile fiilen yıkılmış durumdaydı. İşte bu sırada Anadolu'da halk, **Milli Mücadele**'yi başlattı. Milli Mücadele'den başarıyla çıkan Türk halkı bağımsızlığını ilan etti ve Türkiye Cumhuriyetini kurdu.

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ II

(Ders Notları)

ONİKİNCİ HAFTA

OSMANLILAR'DA KÜLTÜR VE MEDENİYET

Kocaeli 2025

MEDENİYET TARİHİ

Klasik Dönemde Siyasî ve İdarî Teşkilat

Osmanlı siyasî ve idarî teşkilâtı aslında daha önceki Türk-İslâm devletlerinde ortaya konulan uygulamaların devamı olmakla birlikte ihtiyaca göre tarihî süreçte kendine özgü bir model oluşturmuştur. Osmanlı merkezîyetçi devlet yapısı I. Bayezid'den itibaren güçlenmiştir. Devletin başındaki padişah, aynı zamanda tek hânedana dayalı bir sistem içinde tartışılmaz konumunu altı asır boyunca korumuştur. Bu haklar 1876 anayasasında bile, “Zât-ı hazret-i şâhâne mukaddes ve gayr-i mes’uldür” ifadesiyle belirtilmiştir. Padişah bu gücünü Dîvân-ı Hümâyûn, Maliye Teşkilâtı ve Kul Sistemi gibi kurumlar ve sadrazam, yeniçeri ağası, şeyhülislâm, kazasker, nişancı gibi yetkililer vasıtasıyla kullanmıştır.

Osmanlı hâkimiyet ve hükümdarlık telakkisi esas itibariyle İslâmî anlayışa dayanmakla beraber eski Oğuz töresinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Hânedanın Kayı boyuna mensubiyeti tam anlamıyla benimsenmiş ve genel kabul görmüştür.

İstanbul’un fethi ve Doğu Roma idaresinin sona ermesiyle Osmanlı Devleti yeni bir siyasî dönüşüm yaşamıştır. Fâtih Sultan Mehmed daha önceki devirlerde örf ile gelişmiş olan siyasî, idarî, askerî birtakım uygulamaları sistemleştirerek meşhur teşkilât ve teşrifat kanunnâmesini meydana getirmiştir. Kanunnâmede yer alan hükümler ve uygulamalarla mutlak hükümdar tipi güçlenmiştir. Başlangıçta örfî nitelikli ve gelenek ağırlıklı hükümdarlık anlayışı II. Bayezid’den itibaren şer’î yönden de desteklenen bir yapıya dönüşmüştür.

Padişahların kullandığı unvanlar Osmanlı hâkimiyet anlayışı açısından önemlidir. Unvanları şer’î ve örfî menşeli olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Padişahlar emir ve iradelerini hatt-ı hümâyûn, ferman, berat, irâde-i seniyye, ahidnâme, emannâme ve nâme-i hümâyûnlarla ifade etmişler, cuma selâmlığı vesilesiyle ve tebdil-i kıyafetle halkın arasına girip duygularını öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Geniş yetki ve mutlak otoriteye sahip olan padişahların şer’î ve örfî hukuk kuralları ile kendilerini sınırlı hissettikleri uygulamadan anlaşılmaktadır. **Ebüssuûd Efendi**, padişah iradesiyle şer’î hukuk arasındaki ilgiyi, “Nâmeşrû nesneye emr-i sultânî olmaz” cümlesiyle çok açık şekilde ifade etmiştir. Diğer taraftan saray âdâbı, toplum baskısı ve askerî grupların talepleri de padişahların isteklerini sınırlamıştır. Padişahların oturduğu saray, aynı zamanda İslâm dünyasındaki geleneğe uygun biçimde devlet işlerinin idare edildiği yerdî.

Osmanlı padişahlarına dört asra yakın hizmet veren, dış görünüşü bakımından bir kaleyi andıran Topkapı Sarayı esas olarak **Bîrun (dış), Enderun ve Harem**’den

oluşmaktaydı. XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en köklü eğitim kurumu Enderun'du. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar önce müslüman Türk ailelerin yanında Türkçe'yi, İslâmî esasları ve âdâbı öğrendikten sonra Galata Sarayı, İbrâhim Paşa Sarayı, bir ara İskender Çelebi Sarayı ve nihayet Edirne Sarayı gibi acemi oğlanları saray ve kışlalarında bedenî ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve tâlimler görürlerdi. Daha sonra çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılırlar, üstün yetenekli olanlar ise yüksek seviyede eğitilmek üzere **Enderun**'a alınırlardı. Enderun'daki eğitim Küçük ve Büyük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi disiplinsizlik veya başarısızlık sebebiyle sonuna kadar götüremeyen iç oğlanlar ara sınıflardan ayrılıp çeşitli askerî birliklere katılırlardı. Çalışma sistemi, programı, işleyişi göz önünde tutulursa **Enderun**'un bir mektepten ziyade çeşitli hünelerinin, sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı biçimde öğretildiği, kabiliyetlerin tesbit edildiği sistemli bir kurs ve staj yeri olduğu görülür.

Sarayın diğere önemli birimi olan **Harem**'i ve harem halkını padişah, vâlide sultan, hanım sultanlar, sultanlar, şehzadeler gibi Harem halkı ile ustalar, kalfalar, câriyeler şeklinde hizmet edenler olmak üzere iki grupta değerlendirmek gerekir. Dârüssaâde ve Bâbüssaâde ağaları sarayın iki yetkilisi olup Bâbüssaâde ağası (akağa) **Enderun**'un, Dârüssaâde ağası (karaağa) **Harem**'in âmiri idi.

Merkez Teşkilâtı

Osmanlı merkez teşkilâtı ve hükümeti, en güçlü olduğu dönemlerde Dîvân-ı Hümayun merkez olmak üzere ona doğrudan veya dolaylı biçimde bağlı kalemlerden oluşmaktaydı.

Divan erkânı olan vezîriâzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancı genellikle öğleden önce Dîvân-ı Hümayun'da, öğleden sonra kendi divanlarında ülke idaresine ve devletlerarası münasebetlere ait meseleleri belli program ve protokol içinde oldukça süratli bir şekilde görürler, padişahın tasdikiyle karara bağlarlardı.

Önceki İslâm ve Türk devletlerinde onlarca divan bulunmasına karşılık Osmanlılar'da bunun teke indirilmesi yeni bir uygulamadır. Osmanlı sistemi kararların süratle alındığı, defter ve evrak usulüyle kurumlar arasındaki irtibatın hızla sağlandığı bir idare tarzıydı. Bu sistemi merkezde iyi yetişmiş çok az sayıda kalem erbabı bürokrat yürütmekteydi. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde hemen her alanda yetişmiş insan gücü artmıştı.

Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatı Dîvân-ı Hümâyûn'un gelişmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kanunnâmesinde divanda üyelerin oturma tarzı, dava dinleme, arza girme usulü, muâmelât ve divan kitâbetini ifa eden yardımcı kadro ile ilgili çeşitli hükümler yer almaktadır.

Divan müzakerelerinde önem sırasına göre hâricî meseleler, elçilerin teklifleri ve onlara verilecek cevaplar; beylerbeyilerle kadırlardan gelen mektup ve raporlar, arazi ihtilâf ve davaları, devlet idaresiyle ilgili çeşitli konular; görevlilerin tayini, terfii, nakli ve azliyle ilgili arzlar ele alındıktan sonra şikâyet ve davalar dinlenirdi.

Divan üyeleri arasında ihtisaslarına göre bir iş bölümü vardı.

Vezîriâzam ülke idaresi ve timar meselelerine bakardı.

Kazaskerler dinî-şer'î konularla ilgilenirdi.

Defterdarlar malî meselelere bakardı.

Bunlar gerek görürse konuları kendi divanlarına intikal ettirirlerdi.

Dava dinleme konusunda vezirler sadrazama yardımcı olurdu.

Divan kararları arza girilip padişahın onayı alındıktan sonra kesinlik kazanırdı.

Dîvân-ı Hümâyûn'da konuların ve davaların süratle görülüp neticelendirilmesi, cezaların padişahın tasdikinden sonra geciktirilmeden infazı esastı. Diplomatik veya ticarî görevle İstanbul'da bulunan yabancıların dikkatini çeken bu süratli işleyişin faydası caydırıcı olmasıdır. Sarayda mûtat günlerde toplanan divan dışında üç ayda bir kapıkuluna ulûfe tevzii veya elçi kabulü münasebetiyle de divan toplanırdı. Ancak böyle bir toplantı fevkalâde durumlarda tahtın Bâbüssaâde önüne kurularak padişah dışındakilerin ayakta hazır olduğu ayak divanı da teşkilâtın önemli kısımlarındandı.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dîvân-ı Hümâyûn önemini kaybetmeye başladı, hükümet tedricen Paşakapısı'na ve Bâbîâlî'ye kaydı. Bu dönemde meşveret meclisleri önem kazanarak ön plana çıktı. Dîvân-ı Hümâyûn sembolik olarak da olsa imparatorluğun sonuna kadar sürdü.

Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar vezîriâzamlar / sadrazamlar bir iki istisna dışında ilmiyeden gelmişti. Bu dönemde medrese kökenli Çandarlı ailesinden dört vezîriâzaman çıktığı görülür. Fâtih Sultan Mehmed'in devşirmeleri ön plana çıkarmasıyla vezirliğe ve sadrazamlığa XVII. yüzyıl ortalarına kadar daha çok köle asıllı görevliler tayin edilmiştir. Vezîriâzamlar geniş yetkilere sahip olup icraatlarında sadece padişaha karşı sorumlu idi. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde sadrazamanın "vüzerânın ve ümerânın başı, cümle işlerin vekîl-i mutlakı" olduğu, teşrifatta herkesten önde geldiği belirtilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci

yarısına ait *Tevkiî Kānunnâmesi*'nde ise din ve devlet işleri, saltanat nizamının sağlanması, had, kısas, hapis, nefîy, ta'zîr, siyaset cezalarının icrası, dava dinleme, şer'î ve örfî ahkâmı tatbik, zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, ilmiye ve seyfiye görevlerinin verilmesi hususunda padişahın mutlak vekili olduğu ifade edilmiştir.

Sadrazamlar serdâr-ı ekrem olarak ordunun başında sefere gittiklerinde yetki ve sorumlulukları artardı. Bu dönemde her türlü icraatlarında nihaî kararları onlar verir, geniş yetkilerini çeşitli divanlar yoluyla kullanırlardı. Bunlar başta Dîvân-ı Hümâyûn ve ikinci divanı olmak üzere çarşamba ve cuma divanlarıydı. Daha sonra Bâbiâli olan Sadâret Dairesi'nde çok iyi yetişmiş personeli ve zengin kapı halkı bulunurdu.

Sadrazamdan sonra vezirlerin de siyasî ve idarî teşkilâtta önemli gücü vardı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatı sonlarında vezir sayısının yediye çıktığı, 1596'da on altı, 1599'da yirmi üç vezirin bulunduğu, statü bakımından dahil ve hariç vezirleri olarak ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Enderun'da yetişip yıllarca eyaletlerde beylerbeyilik yapan bu idarecilerin devleti ve toplumu iyi tanıdıklarına inanıldığından tecrübelerinden Dîvân-ı Hümâyûn'da istifade edilebileceği düşünülüyordu. Divanda sadrazamın sağında kıdem sırasına göre oturan vezirlerin başta gelen görevleri sadrazama yardımcı olmaktı. İşlerin yoğun olduğu zamanlarda sadrazamın izniyle bilhassa timar davalarına bakarlar, nişancıya yardımcı olmak üzere tuğra çekerlerdi. Vezirler serdar veya serasker olarak ordunun başında sefere gittiklerinde yetkileri artardı. Vezirlerin çok sayıda kapı halkı olurdu. Bunlar birkaç yüzden başlayıp birkaç bine kadar çıkabilirdi. Kapı halkının zenginliği ve düzgünlüğü vezirin tercihinde önemli bir unsur olurdu. Özellikle eyaletlerde bulunan vezirlerin çok zengin kapı halkı bulunurdu. Nitekim Derviş Mehmed Paşa'nın Bağdat valisi iken yanında levent, iç oğlanı ve ağalardan oluşan 10.000 kişilik adamı vardı.

Divanın dört rüknünden sonuncusu olan “**nişancı**”dır. Kanunnâmelerde nişancıların en önemli görevi padişah adına divandan çıkan ferman, berat gibi belgelere tuğra çekmektir. Nişancının asıl yetkisi örfî mevzuattaki güçlükleri halletmek, daha önemlisi merkezî bürokrasinin âhenk içinde işleyişini sağlamaktır.

Teşkilâtta bir diğer önemli kurum klasik dönemde nişancıya bağlı olan, arazi tahrirleri, timar kayıtları, vakıf muâmelâtıyla ilgili defterlerin tutulduğu, üzerinde işlemlerin yapıldığı ve muhafaza edildiği **Defterhâne**'dir. Burası, Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları sırasında sadrazam mührüyle açılıp kapanan temel bir daire ve arşivdi. Divandaki muâmelât esnasında bürokratik işlemler açısından bu defter ve evrakın daima divanın yakınında saklandığı anlaşılmaktadır.

Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlı dördü aslî, üçü tâlî olmak üzere yedi daire (kalem)

bulunup bunların âmiri reîsülküttâb idi. **Reîsülküttâb**ın XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar önem ve nüfuzu devamlı artmıştır. Sonunda kurum bir unvan değişikliğiyle Hariciye Nezâreti'ne dönüşmüştür. Divanın birinci dairesi olan Beylikçi (divan) Kalemi daha geç tarihli bir büro niteliği taşıyordu. Önemi bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren artmıştı. Bu kalemde değişik tarihlerden başlayarak mühimme, ahkâm, atik şikâyet, mühimme-i mektûm, Mısır mühimmesi, nâme-i hümâyûn, mukavelenâme, imtiyaz, muktezâ, tevcîhât-ı mülkiyye, kilise, şehbender, meclis-i Tanzîmat defterleri gibi pek çok defter serisinin tutulduğu bilinmektedir. Tahvil (Nişan, Kese) Kalemi'nde mevâlî denilen eyalet kadıları, vezir, beylerbeyi, sancak beyi beratları ile zeâmet ve timar kayıtları tutulurdu. Zeâmet veya timar tevcih edildiğinde önce derkenar olunmak üzere Defterhâne'ye yollanır, oradan ilgili bilgiler yazıldıktan sonra Tahvil Kalemi'ne gönderilirdi. Ruûs Kalemi, vakıf personeliyle dinî hizmetlerde bulunanların, kalemlerdeki büyük küçük kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale erlerinin berat ve fermanlarının ilgili dairelerden alınan tezkirelere göre hazırlandığı yerdî. Bu kalemde her türlü muamele ruûs defterlerine kaydedilir ve şahıslara verilecek olan beratlar buradan verilen ruûsa istinaden hazırlanırdı. Divan kalemleri içerisinde muâmelâtı en yoğun olanlardan biri kabul edilen bu dairede sayıları XVIII. asırda 150'yi bulan görevli vardı. Âmedî Kalemi, Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinin dördüncüsü olup XVIII. yüzyılda kurulmuştur. Sadrazamın padişaha yazdığı telhis ve takrirlerle yabancı devletlere yazılan her çeşit yazılar bu kalemde hazırlanır ve saklanırdı.

Osmanlı Devleti'nde eskiden beri uygulanmakta olan **teşrifat ve merasim usulleri**, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde oluşturulan ve divana bağlanan Teşrifat Kalemi'ne havale edilmişti. Devletin resmî tarihçilik bürosu **vak'anüvislik**, XVIII. yüzyıl başlarında teşkil edilmiş ve XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.

Ayrıca divana ülke içinden ve dışından mektup, arzuhal, resmî ve gayri resmî yazılar geldiğinde bunlar dîvan kalemlerinde tercüme edildikten sonra gereği yapılırdı. Divandan Doğu ve Batı dillerinde ferman, berat, nâme türü yazılar da çıkardı. Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn'a gelen elçiler için de tercümanlar kullanılıyordu. XV-XVI. yüzyıllarda genellikle İtalyan, Macar, Alman, Leh, Rum asıllı mühtedilerin bu görevi ifa ettiği görülür. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren uygulamada önemli bir değişiklik olmuş, bu önemli göreve dil bilen Osmanlı tebaası Rumlar getirilmiştir.

Osmanlı bürokrasisinde kullanılan belgeler diplomatik bir yaklaşımla fermanlar, hükümler, beratlar, hatt-ı hümâyûnlar, irâde-i seniyyeler, şehzadelerin hüküm ve beratları,

mektuplar (nâme-i hümayun), fetihnâme, ahidnâme, arzlar, buyuruldular, telhisler, takrirler, tahriratlar, arızalar, tezkireler, arz-ı haller, mahzarlar, mazbatalar, antlaşmalar, muhtıralar, raporlar, lâyihalar, jurnaller, tamimler, fetvalar, vakfiyeler, hüccet ve i'lâmlar, temessükler, senetler, ilmühaberler, ruûslar, makbuzlar tarzında bir ayırma tâbi tutulmuştur. O dönemde yerli yerinde kullanılan bu terminoloji Osmanlı bürokrasinin gelişmiş yapısına işaret etmektedir.

Taşra Teşkilâtı

Osmanlı taşrası esas itibariyle Anadolu, Rumeli, Arabistan ve Kuzey Afrika coğrafyasından oluşmaktadır. Taşra idaresinde en büyük temel birim **eyalet** olup onun altında sancaklar, kazalar ve nahiyeler bulunurdu. Orhan Gazi ve I. Murad zamanında Rumeli’de gerçekleştirilen yeni fetihler üzerine ele geçirilen kesim, 1362’de Rumeli eyaleti (vilâyet/beylerbeyilik) bir idarî teşkilâtın bünyesi içine alınmış, başına da bir beylerbeyi tayin edilmişti. 1393’te Anadolu’daki belirli şehirler merkez olmak üzere yeni bir idarî birim daha ortaya çıkmıştır. Ardından fetihler ilerledikçe bu ikili temel idarî yapı giderek genişlemiş ve yeni eyaletler kurulmuştur. Bu süreç özellikle Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren hızlanmış, Kanûnî Sultan Süleyman’ın saltanatı başlarında beş olan eyalet sayısı ölümüne yakın on altı olmuş, XVI. yüzyılın sonunda ise otuz ikiye çıkmıştır. Her eyalet çok sayıda sancaktan oluşur, beylerbeyinin oturduğu sancağa paşa sancağı denilirdi. Osmanlı idaresi genel olarak Anadolu ve Rumeli’de timarlı eyaletler halinde teşkilâtlanmış, bu bakımdan merkeze tam anlamıyla bağlı idarî birimleri bu eyaletler oluşturmuştur. Buna karşılık Arabistan ve Kuzey Afrika’da eyaletlerde sâlyâneli sistem uygulanmış, ayrıca Kırım’da **hanlık**, Haremeyn’de şeriflik, Eflak Boğdan’da voyvodalık, bazı Kürt aşiretlerinin bulunduğu yerlerde hâkimlik adı altında özel statüye tâbi idarî birimler bunlara eklenmiştir.

Osmanlı taşrasının durumunu belirleyen önemli unsurlardan biri XVI. yüzyılda Anadolu’da görülen nüfus artışıdır. Artan nüfusu mevcut topraklar besleyemeyince birçok kişi bağlı olduğu toprağı bırakıp şehirlere göç etmiş ve tarıma dayalı Osmanlı taşra teşkilâtının temel unsurları giderek çökmüştür. Bilhassa timar sistemi bundan çok etkilenmiş, boşalan köylerin timar gelirleri ortadan kalkınca temel askerî birim olan timarlı sipahi ve buna bağlı teşkilât ciddi bir sarsıntı geçirmiştir. Bunda çağın değişen askerî yapısı da etkili olmuştur. Pek çok genç nüfus medreseye talebe olarak girme yolunu zorlamış, bunu başaramayanlar sarıca, sekban, tüfekli muhafız olarak vezir, beylerbeyi ve sancak beylerin kapılarına intisap etmiştir.

1578’de başlayan Osmanlı-İran savaşları, 1593-1606 yılları arasındaki Osmanlı-Habsburg mücadelesi tüfek kullanan piyade askerine olan ihtiyacı arttırdığından bey ve paşa kapı halkının önemi arttığı gibi yeni asker grupları da ortaya çıkmış, bu durum Osmanlı maliyesini zora sokmuştur. Devlet bir taraftan reâyâyâ yeni vergiler koyarken diğer taraftan akçenin içindeki gümüş miktarını azaltarak akçeyi devalüe etmiş, değeri düşmüş olan bu parayı aynı miktar üzerinden kapıkuluna vermek isteyince birçok karışıklık ortaya çıkmıştır. Savaşlara katılıp daha sonra başıboş kalan tüfekli asker grupları (kapısız levant) Anadolu’ya dağılarak eşkıyalık hareketlerine başlamışlardır. Bütün bu olumsuz gelişmeler Osmanlı taşra teşkilâtını etkilemiş, geleneksel yapıyı değiştirmiştir. XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl süresince yaşanan **Celâfî isyanları** da Osmanlı taşrasında dengeyi bozan en önemli hareketler olmuştur.

Devlet XVII. yüzyıldan itibaren çeşitli mîrî gelirlerini, bu arada boşalan timarları sipahilere dağıtmak yerine **iltizama** vermeye başladı. Bu durum sipahiler arasında hoşnutsuzluk meydana getirdi. Bir süreden beri taşrada aslî görevi olan askerliği bırakarak ticarî-iktisadî faaliyetlerde bulunan kapıkulları (yeniçeri ve sipahiler) nüfuzlarını kullanarak bu nevi iltizamları elde etmeye başladılar. Bu durum şehrin ileri gelen eşraf ve âyânı ile kapıkulu arasında bir menfaat çatışmasına yol açtı. Böylece merkez-taşra dengesi bozuldu. Eyalet ve sancak idaresinde de önemli bir değişim yaşandı. Genel olarak Osmanlı taşrasında en küçük idarî birim nahiye olup daha çok askerî gerekçelerle ortaya çıkan bir özellik göstermekteydi. Başında bir kadının bulunduğu kaza birimi ise hukukî bir birimdi, askerî otoritenin dışında doğrudan merkeze bağlı kadının yetki alanını belirliyordu. Zamanla kaza ve nahiye birbirine bağlı alt ve üst birimler haline geldi. Bunların bağlı olduğu sancak birimi ise çeşitli kaza ve nahiyeleri bünyesinde barındıran temel idarî ünite niteliği taşıyordu. Bu geleneksel yapı XIX. yüzyılda taşra teşkilâtındaki yeni arayışların ortaya çıkışına kadar sürdü, ancak birim adı olma özellikleri kaybolmadı. Osmanlı taşrasının temel unsuru olarak köylere inen bir teşkilâtlanma şeklinde timar sistemi de XVII. yüzyılda önemini kaybettikten sonra küçük idarî birimlerin asayişinde önemli sarsılmalar vuku buldu. Bu durum yerel idarî birimlerin teşkiline yol açacak adımların atılmasına zemin hazırladı.

Modern Dönem İdarî Teşkilat

II. Mahmud ve Tanzimat devirleri devletin idarî, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik açılardan âdeta yeni bir şekle dönüştürüldüğü dönemdir. Bu dönemde sivil bürokrasi yükselerek devlet yönetiminde ön plana çıktı. Sivil bürokrasinin yükselişi iç olayların uluslararası bir boyut kazanmasına, dış olayların devleti sıkıntıya sokmasına ve dış ilişkilerin

artmasına paralel biçimde gelişti. Avrupa ile münasebetlerin artması neticesinde daha önce bu ilişkileri düzenleyen klasik kurumlar yeterli gelmemeye ve özellikle dış olayların dayatması sonucunda uzmanlık alanları belirlenmiş kurumların gerekliliği kendini hissettirmeye başladı; zira devletin dış işlerini yürüten reîsülküttâb aynı zamanda merkezdeki divan kalemlerinin de başkanıydı.

İç ve dış olayların ve savaşların artması, yabancı dile ve çağdaş diplomasiye ihtiyacı arttırdığı gibi bürokrasiye hâkim yetişmiş devlet adamlarına ve kurumlara da ihtiyaç duyulmaktaydı. Uluslararası olayların artması aynı zamanda devletin dengeli ve ihtiyatlı bir dış siyaset takip etmesini de zorunlu kılıyordu. Bu sebeple 1834'ten itibaren Paris, Berlin, Viyana ve Londra'ya yeniden büyükelçiler gönderildi.

Büyük ölçüde II. Mahmud döneminde şekillenen Osmanlı Devleti'nin **merkez teşkilâtı** bazı değişikliklerle birlikte devletin çöküşüne kadar varlığını korudu. Padişahın amacı, sarsılan merkezî hükümetin gücünü yeniden iade edebilmek için etkin bir merkezî yönetim kurmaktır. Esasen bu, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da oluşmaya başlayan modern merkezî devletlerin gösterdiği gelişmeyle örtüşen bir yaklaşımdır.

II. Mahmud, **1826'da yeniçeriliği ortadan kaldırıp** yapılması gerekli reformların önündeki engellerin en önemlisini bertaraf etti.

II. Mahmud yine 1826'da **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ni** kurarak İstanbul'daki vakıfları bu nezâretin çatısı altında toplamaya başladı. Böylece tasarruflarındaki vakıf gelirleri sayesinde ekonomik açıdan bağımsız bir durumda olan ulemâyı merkeze daha bağımlı hale getirdiği gibi ulemânın tasarruf ettiği büyük gelir kaynağını da kontrol altına aldı. 1836'da Haremeyn-i Şerîfeyn Evkaf Nezâreti'ni oluşturdu. Daha sonra bu iki nezâreti kendi kontrolündeki Darphâne-i Âmire Nezâreti'ne bağlayarak vakıf gelirlerini buraya aktardı. Ancak iş yoğunluğu yüzünden bu birliktelik sürdürülemezince Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Darphâne'den ayrıldı.

Merkezdeki güçleri kontrol altına alan II. Mahmud reform programını uygulamaya başladı ve önemli reformlar 1830'lu yıllarda yoğunlaştı. 12 Mart 1836'da yayımlanan bir hatt-ı hümâyûnla **Sadâret Kethüdâhlğı Umûr-i Mülkiyye Nezâreti'ne** ve **Reîsülküttâblık Hariciye Nezâreti'ne** dönüştürüldü. Dış temsilciliklerin artması üzerine nezâretin hâricî teşkilâtı giderek gelişti.

Umûr-ı Mülkiyye Nezâreti 1837'de Dahiliye Nezâreti'ne dönüştürüldü. II. Mahmud'un ölümünün ardından sadrazam olan Koca Hüsrev Paşa, görevlerinin sadâret tarafından yerine getirildiği gerekçesiyle Dahiliye Nezâreti'ni lağvetti. Bu durum, Fuad

Paşa'nın ölümü üzerine devlet işlerinin büyük ölçüde Âlî Paşa'nın üstünde kalmasıyla 1869'da Sadâret ve Dahiliye Nezâreti'nin tekrar birbirinden ayrılmasına kadar sürdü. **Dahiliye Nezâreti, Hariciye ve Maliye** nezâretleriyle birlikte hükümetin en önemli üç ayağını oluşturuyordu.

28 Şubat 1838'de yapılan bir düzenlemeyle çoklu hazine sistemine son verilerek Hazîne-i Âmire ile Mansûre Hazinesi, **Umûr-ı Maliye Nezâreti** adıyla birleştirildi. Haremeyn, vakıflar ve Darphâne'nin bütün gelirleri yeni nezârete devredildi ve bunlara Maliye Nezâreti'nden aylık bir tahsisat bağlandı. Sadece padişahın özel hazinesi olan ceyb-i hümayun nezâretin sorumluluğu dışında bırakıldı. Maliye kalemleri ıslah edildiği gibi angarya ve müsâdere uygulamaları da kaldırıldı. Vergi sistemi düzenlenip **malî yılbaşı mart olarak kabul edildi**. Ayrıca rüşveti önlemek amacıyla 1838'de memurlara maaş bağlandı. Maaş tahsisine rağmen rüşvetle mücadelede olumlu sonuçlar alınamadı; başarısızlığın bir sebebi de memur maaşları arasındaki büyük farklılıktı.

Gelirlerin arttırılması ve tasarrufa dikkat edilmesi gibi bazı malî tedbirlerle birlikte kaynak sağlamak amacıyla esham, damgalı kâğıt ve kâime çıkarıldı. Maliyedeki sıkıntı, ilk defa Kırım savaşı sırasında alınan ve daha sonra sıkça başvurulmuş dış borçla ve bunların faiziyle gittikçe büyüdü ve nihayet 1875'te maliyenin iflâsıyla had safhaya ulaştı. 1879'da Maliye Nezâreti'nin yanında bütün devlet dairelerinin yaptığı harcamaları denetlemek üzere Dîvân-ı Muhâsebât kuruldu. Böylece ilk defa devlet dairelerinde gerçek malî denetime doğru bir adım atılmış oluyordu. Ancak reform sürecinde merkeziyetçi bir malî yapı oluşturulmak istenmesine rağmen bu konuda başarı sağlanamadı. Etkin bir tahsilât sisteminin kurulup gelirin arttırılamaması, gelirlerin mültezimler veya görevliler elinde telef olması ve iltizamın kaldırılamaması bunun başlıca sebebinin teşkil eder.

II. Mahmud, yetkilerinin bir kısmı yeni oluşturulan nezâretlerce paylaşılan sadâreti 30 Mart 1838'de başvekâlete dönüştürdü ve müstakil bir makam olma konumuna son vererek Dahiliye Nezâreti'ne ilâveten Mehmed Emin Rauf Paşa'ya tevcih etti. Padişahın mührü yine eskiden olduğu gibi nezâretler arasında organizasyonu sağlayacak olan başvekilde bırakıldı. Ancak II. Mahmud'un ölümü üzerine tahta geçen Abdülmecid'in tecrübesizliğinden yararlanan Hüsrev Paşa kendisini eski yetkilerle sadrazam ilân ettirerek (3 Temmuz 1839) başvekâlet uygulamasına son verdi ve bu unvan II. Abdülhamid döneminin başlarına kadar bir daha kullanılmadı. II. Mahmud'un nezâretleri kurup sadâreti başvekâlete dönüştürmesi şeklen de olsa Avrupa'daki kabine sistemine doğru atılmış bir adımdı. Meşveret Meclisi yerine nâzırlardan ve yüksek rütbeli memurlardan oluşan Meclis-

i Vükelâ teşkil edildi. Osmanlı hükümetini temsil eden ve başvekil/sadrazamın başkanlığında haftada iki gün toplanan bu meclis nezâretler arasında koordinasyonu sağlar, hazırlanan yasa tasarılarını ve diğer meseleleri tartıştıktan sonra sadrazamın tezkiresiyle padişahın tasdikine sunardı.

II. Mahmud zamanında nezâretler bağlamında gerçekleştirilen son önemli değişiklik 24 Mayıs 1839'da Ticaret Nezâreti'nin kurulmasıdır. 1839'da yerli ve yabancı tüccarların kendi aralarındaki veya devletle olan davalarına bakmak üzere nezâret bünyesinde bir mahkeme-i ticâret oluşturuldu. Nâzırın başkanlık ettiği mahkemede tüccarlar da temsil ediliyordu. Her vilâyette bir ticaret mahkemesinin açılmasını öngören 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'yle birlikte mahkemeler taşrada da yaygınlaştı. Bu mahkemeler daha sonra kurulan Adliye Nezâreti'ne nakledildi. Ticaret Nezâreti bütün çabalara rağmen ülkede ticaret, tarım ve sanayinin geliştirilmesi yönünde kayda değer çalışmalar yapamadı ve âdeta tüccarlar arasındaki davalara bakan bir ticaret mahkemesinden öteye gidemedi.

Reformların başarısı için en önemli unsur reformları uygulayacak insanları yetiştirmekti. II. Mahmud 1824'te İstanbul şehri için ilköğretimi zorunlu hale getirdiyse de iç ve dış sorunlar yüzünden bu karar uygulanamadı. 1838'de konu yeniden gündeme getirilerek Evkaf Nezâreti'ne bağlı müdürlük seviyesinde Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti kuruldu. Ancak 1845 yılına kadar eğitim konusunda fazla bir ilerleme kaydedilemedi. 1845'te Sultan Abdülmecid döneminde **Meclis-i Maârif-i Umûmiyye** teşkil edilip eğitim işleri tekrar ele alındı ve 15 Mart 1857'de **Maârif-i Umûmiyye Nezâreti** kuruldu. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye dışındaki bütün okullar yeni nezâretin denetimine verildi. Mektepler giderek gelişip çoğaldı ve özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitimde önemli aşamalar kaydedildi. Devletin yeni kurulan mektepleri tercih etmesi ve II. Meşrutiyet'e kadar medreselerin ıslahı cihetine gidilmemesi neticesinde eğitimde mektep ve medrese ikiliği doğdu.

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bir diğer idarî reform istişâre, teşrî' ve denetim görevi ifa eden dâimî meclislerin kurulup yaygınlaştırılmasıydı. Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümayun ve meşveret meclisleriyle devam eden istişareyle yönetim geleneği bu yeni meclislerle daha da geliştirildi. 1836'da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 1838'de reformları hazırlamakla görevli Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî kuruldu. Aynı yıl Meclis-i Umûr-i Nâfia ve Karantina Meclisi oluşturuldu. Son iki meclis önce Hariciye Nezâreti'ne bağlandıysa da daha sonra Ticaret Nezâreti'ne nakledildi.

Bunların dışında Tanzimat döneminde özellikle nezâretlerin maiyetinde başka meclisler de kuruldu.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye haftanın belirli günlerinde Bâbîâlî bürokratlarının katılımıyla toplanıyordu. Bu meclis, 26 Eylül 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzîmat teşkil edilinceye kadar kanun ve nizamların yapılmasından arazi anlaşmazlıklarına kadar hemen her konuyla ilgilendi. Meclis-i Tanzîmat, Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevini üstlendi. İki yüksek reform meclisinin bir arada mevcudiyeti birtakım sorunlara yol açtığı için 14 Temmuz 1861'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirildi. Kuruluşundan itibaren tam bir reform meclisi olarak faaliyetlerini yürüten Meclis-i Vâlâ aynı zamanda bir yüksek mahkeme görevini yerine getiriyordu. Nitekim bazı yüksek bürokratlar Tanzîmât-ı Hayriyye'ye aykırı hareket ettikleri iddiasıyla burada yargılandı.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye 6 Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye adıyla ikiye ayrıldı. **Şûrâ-yı Devlet**'in görevi kanun ve nizamnâme yapmak, memurları yargılamak, adlî ve idarî merciler arasındaki ihtilâflara bakmaktı. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ise yüksek temyiz mahkemesi şeklinde teşkilâtlandırılmıştı. **Şûrâ-yı Devlet** günümüzdeki Danıştay'ın temelini oluşturdu. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye 1870'te yapılan bir düzenlemeyle Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'ne dönüştürüldü. Nâzır 1875'e kadar aynı zamanda Temyiz Mahkemesi'nin reisiydi. Bu tarihte nezâretle reislik birbirinden ayrıldığı gibi Ticaret Nezâreti'ne bağlı olarak faaliyet yürüten ticaret mahkemeleri de artık Adliye Nezâreti adını alan nezârete bağlandı. 21 Mayıs 1879 tarihli bir düzenlemeyle ismi Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne çevrilerek öteden beri Hariciye Nezâreti'nce yürütülen gayri müslimlerin dinî işleri buraya aktarıldı. 1917'de İttihat ve Terakkî iktidarında şer'îyye mahkemeleri nezârete bağlandıysa da iktidarı kaybetmeleri üzerine tekrar şeyhülislâmlığa iade edildi. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Cumhuriyet dönemi Yargıtay'ına temel teşkil etti.

Merkezî idaredeki en önemli değişikliklerden biri, II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonra Yeni Osmanlılar'ın çabalarıyla **23 Aralık 1876'da Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe konulup meşrutiyetin ilân edilmesidir**. Kânûn-ı Esâsî biri halkın temsilcilerinin seçtiği **Meclis-i Meb'ûsan**, diğeri padişahın tayin ettiği üyelerden oluşan **Meclis-i A'yân**'dan müteşekkil iki kanatlı bir parlamentoyu öngörüyordu. İki kanadın birleşmesiyle oluşan Meclis-i Umûmî 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan bir törenle açıldı. Meclis-i Meb'ûsan'ın görevi kanun yapmak ve bütçe tasarısını inceleyip kabul etmek, Meclis-i A'yân'ın görevi ise kanun ve bütçe tasarılarını denetlemektir. Meclis-i Meb'ûsan iki devre halinde yaklaşık beş aylık bir faaliyetten sonra II. Abdülhamid tarafından 13 Şubat

1878’de kapatıldı. 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilân edilince Meclis-i Meb’ûsan yapılan seçimlerden sonra 17 Aralık 1908’de görkemli bir törenle tekrar açıldı. 1909’da Kânûn-ı Esâsî’de yapılan değişikliklerle hükümetin meclise karşı kolektif sorumluluğu sağlandı ve sadrazama, şeyhülislâm ve Harbiye nâzırının dışındaki hükümet üyelerini seçme hakkı verilerek modern bir hükümet yapısı oluşturuldu. Meclis-i Meb’ûsan, 11 Nisan 1920’de kapatılıncaya kadar yasama ve hükümeti denetleme görevlerini etkin bir şekilde yerine getirdi.

Merkez teşkilâtı çerçevesinde ele alınması gereken bir müessese de saraydaki saltanat makamı yani mâbeyindir. Saray sekreteryası ve mâbeyin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurumsal olarak teşekkül etmişti. II. Mahmud döneminde diğer merkez daireleri gibi mâbeyin de teşkilâtça geliştirildi. 1831’de silâhdarlık lağvedildi; ayrıca sır kâtipliği Mâbeyin Başkâtipliği’ne dönüştürüldü. 1833’te Mâbeyin müşirliği ihdas edildi ve Enderun’un oda nizamı tamamen değiştirildi. Bu yapı Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murad dönemlerinde önemli bir değişikliğe uğramadı. II. Abdülhamid’in tahta çıkmasıyla mâbeyin iş hacmi ve personel açısından büyük gelişme gösterdi. Zira padişah hükümeti devreden çıkarıp Bâbiâli’de yapılması gereken işleri saraya aktarmıştı. II. Abdülhamid’in saraydan yönetim sisteminde burada oluşturduğu yüksek komisyonların önemli bir yeri vardır.

Padişahın sarayda kurduğu sistem içinde haberleşme ağıyla **Mâbeyin Başkâtipliği** çok önemliydi. **Başkâtiplik** ülke içinde ve dışındaki birimlerle irtibatı sağlar ve sarayla resmî kurumlar arasındaki yazı işlerini idare ederdi. II. Abdülhamid döneminde saray bürokrasisinde yerini alan bir kurum da Mâbeyin Şifre Kâtipliği’dir. Padişah bu birim sayesinde vali, ordu kumandanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi görevlilerle doğrudan görüşebilirdi. Mâbeyin Başkâtipliği ile başmâbeyincilik, II. Meşrutiyet’in ilânından sonra hükümetin sarayı ve padişahı kontrol mekanizması olarak kullanıldı. Bu arada merkez büroları da gerek teşkilât gerekse görev alanları açısından yeni düzenlemelere tâbi tutuldu. Savaşlar ve kaybedilen topraklar sebebiyle bu dönemde asker kökenli sadrazamlar iş başına gelmeye başladı.

Merkezî idarede yapılan reformlardan hedeflenen başarının gerçekleşmesi bunların taşrada da uygulanmasıyla mümkündü. Tanzimat Fermanı’nda iltizamın halkı zarara uğrattığı belirtilerek herkesten gelirine göre vergi alınması istendi ve yeni vergi sisteminin esasları belirlendi. 1840’ta iltizam usulü kaldırılarak muhassıllık usulü getirildi. Vergilerin tesbitinde ve toplanmasında muhassıllara yardımcı olmak üzere kurulan muhassıllık meclislerinde halkın temsilcileri de vardı. Muhassıllar vali, mütesellim ve diğer yöneticilerin

üzerinde bulunan malî sorumlulukları üstlendi. Ancak muhassıllık sistemine işlerlik kazandırılmadan iltizam usulü kaldırıldığı için devlet yeni gelirleri toplayamadığı gibi eski gelirlerini de kaybetti. Mart 1842’den itibaren muhassıllık sisteminden vazgeçilerek iltizam usulüne geri dönüldü.

Taşra teşkilâtında yapılan düzenlemeler:

1. **Muhtarlık Teşkilatının Kurulması:** Yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından oluşan kargaşa ortamından dolayı İstanbul’da güvenliği sağlamak için 1829’da muhtarlık teşkilâtı kurularak her mahalleye muhtâr-ı evvel ve muhtâr-ı sâni adıyla iki muhtar tayin edildi. Görevleri bulundukları mahallin güvenliğinin temini ve halkla devlet arasındaki ilişkileri sağlamaktı. Tanzimat döneminde kendilerine yüklenen bir görev de vergilerin tahsil edilmesi oldu. Bu teşkilât 1833’ten itibaren taşrada yaygınlaştırıldı. Daha sonra muhtarların yanında köy ihtiyar heyetleri oluşturuldu. Muhtarlık bu yapıyla günümüze kadar ulaştı.

2. **Nahiye Teşkilatının Kurulması:** 1864 Vilâyet Nizamnâmesi’nde yer alan şekliyle nahiye idarî birimi kuruldu. Nahiye’nin esas statüsü 1871 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizamnâmesi’yle belirlendi. En az 500 erkek nüfusun bulunduğu köylerden oluşan nahiye’nin başında bir müdür ve müdürün maiyetinde nahiye meclisi vardı; ancak bu meclisler çok az yerde teşkilâtlandırılabilirdi. Nahiye müdürü köy muhtarı ve ihtiyar heyetlerinin görevlerine müdahale edemez, daha ziyade hükümetle halk arasındaki ilişkiyi sağlardı. Bu birim, Avrupa devletlerinin baskısıyla Osmanlı bürokratlarınca zoraki uygulandığı için başarılı olmadı. Mahmud Nedim Paşa’nın büyük devletlerin zoruyla hazırlattığı 1876 İdâre-i Nevâhî Nizamnâmesi etnik ve dinî grupların nahiye meclislerinde belli oranda temsil edilmesini öngörüyordu. Özellikle Balkan vilâyetlerindeki köy idaresinin hristiyanların eline geçmesine yol açacağı düşüncesiyle hükümet bu sistemi uygulamak istemedi. Nahiye teşkilâtı bu şekliyle Cumhuriyet’e intikal etti.

3. **Kaza İdare Sisteminin Kuruluşu (1842):** 1842’de muhassıllık sisteminin kaldırılmasının ardından Tanzimat’ın uygulandığı bölgelerde birkaç köyün birleştirilmesiyle kaza teşkilatı kurulmuştur. Birimin âmiri kaza müdürüydü. Bu tarihe kadar mahkemelerin bulunduğu adlî birimleri ifade eden kaza terimi bu değişikliklerle beraber artık idarî bir birim olarak teşkilâtteki yerini aldı. Müdürler mahallin ileri gelenleri tarafından seçilir ve hükümetin onayıyla göreve başlardı. 1871 nizamnâmesiyle kazaların yönetimi müdürlerden alınarak kaymakamlara verildi ve bu birim varlığını günümüze kadar sürdürdü.

4. **Sancak İdare Teşkilatının Kurulması:** 1842 düzenlemesiyle sancak yönetimi merkezî hükümetin tayin ettiği kaymakamlara bırakıldı. Maiyetlerinde mal

müdürü, hâkim, tahrirat başkâtibi, mal başkâtibi, müslüman ve gayri müslim halkın temsilcilerinden oluşan sancak meclisleri vardı. Haftanın belirli günlerinde toplanan bu meclis sancağın çeşitli işleriyle ilgili çalışmaları yürütürdü; büyük meseleleri de eyalet meclisine havale ederdi. Sancak meclisleri Ocak 1849'a kadar muhassıllık meclisleri için çıkarılan yönetmeliğe göre çalıştı. Bu tarihte hazırlanan Eyalet Meclisleri Nizamnâmesi'nden iç karışıklıklar ve Kırım savaşı yüzünden beklenen fayda sağlanamadı. 1864'te kaymakamın yerini mutasarrıf aldı. 1871 nizamnâmesiyle Rumeli'de kırk dört, Anadolu'da yetmiş dört ve Kuzey Afrika'da beş sancak kuruldu. Berlin Kongresi'nden sonra vilâyete bağlı sancakların yanında doğrudan merkeze karşı sorumlu olan Kudüs, Şehrizar, Kocaeli gibi "elviye-i gayr-i mülhaka"lar oluşturuldu.

5. **Eyalet/Vilayet Teşkilatının Kuruluşu:** Eyaletin en üst sorumlusu olan valilerin yetkileri Tanzimat'la beraber sınırlandırılarak malî yetkileri muhassıllara verildi. Muhassıllık sisteminden tekrar iltizam usulüne dönülünce eyaletin malî işleri defterdarlara bırakıldı. Valinin yanında defterdar, kadı, müftü, müslümanları temsilen dört, gayri müslimleri temsilen iki kişiden oluşan bir meclis vardı. Bu meclis sancak meclislerinin gönderdiği faaliyet raporlarını değerlendirip sonuca bağlar ve eyaletin çeşitli sorunlarını görüşürdü; aynı zamanda adli suçluları ve Tanzimat'a aykırı davranan görevlileri yargılayan bir mahkeme durumundaydı. 1849 nizamnâmesiyle bu meclisten ayrı olarak eyalet meclisleri oluşturuldu. Eyalet meclisleri hükümetin tayin ettiği bir başkan, vali, defterdar, kadı veya nâib, müftü, kâtip ve müslüman halkın seçtiği dört, gayri müslim halkın her grubunu temsilen de birer kişiden müteşekkildi. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'yle birlikte eyalet yapısından vilâyet sistemine geçildi. Bu nizamnâme, Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilâyetinde uygulanıp başarılı sonuçlar alınması üzerine yaygınlaştırıldı. 1871 nizamnâmesiyle Rumeli'de on, Anadolu'da on altı ve Kuzey Afrika'da bir vilâyet oluşturuldu.

6. **Belediyelerin Kuruluşu:** Taşra teşkilâtındaki reformlardan biri de **belediyelerin kurulup** yaygınlaştırılmasıdır. İlk defa 13 Haziran 1854'te Kırım savaşı dolayısıyla İstanbul'a gelen müttefik kuvvetlerinin şehirde oluşturduğu kalabalığı ve hareketliliği düzene koymak amacıyla İstanbul Şehremaneti ihdas edildi. Hükümetçe tayin edilen şehremininin maiyetinde üyeleri yine hükümetçe belirlenen bir meclis vardı. Şehremanetinin bağımsız gelirleri yoktu. Bu anlamda modern sayılabilecek belediye Paris örneğine göre teşkilâtlandırılan, bağımsız gelirleri, belediye binası ve belediye mahkemesi bulunan, **Galata ve Beyoğlu'na hizmet veren Altıncı Dâire-i Belediye'dir.** Sancak ve kaza

merkezlerinde belediye meclislerinin kurulmasını öngören **1864 Vilâyet Nizamnâmesi**'yle birlikte belediye teşkilâtı taşrada oluşturulmaya başlandı. Ancak taşrada daha ziyade ticaretin gelişmiş olduğu liman şehirleri belediyeleri teşkilâtlandırırken çoğu yerde bu teşkilâtlar kurulamadı. Fakat yine de Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne 389 belediye intikal etti.

Bürokrasinin bu şekilde önem kazanmasına paralel olarak memurların statüsü de yeniden düzenlendi ve 1834'te ûlâ, sâni, sâlis ve râbi' olmak üzere dört sınıf mülkî rütbe ihdas edildi. 1838'de kâtiplerin rütbe terfiinde imtihan esası getirildiği gibi her yıl şâban veya şevval ayında yapılan tevcîhat usulü de kaldırıldı. Aynı yıl rüşveti önlemek amacıyla biri memurlara, diğeri ilmiye mensuplarına olmak üzere iki ceza kanunu hazırlandı ve işe yeni başlayan memurlara yemin zorunluluğu getirildi. Öte yandan memurların haftalık tatil günleri düzenlendi.

1839 Tanzimat Fermanı ile müslüman ve gayri müslim tebaanın eşitlenmesi ve 1856 Islahat Fermanı ile gayri müslimlerin devlet hizmetinde istihdamına cevaz verilmesi personel politikası açısından önemlidir. Özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra devlet hizmetinde ve bilhassa Hariciye'de gayri müslim sayısı hızla arttı ve Ermeniler ön plana çıktı. 1877'de Me'mûrîn Kalemi Müdürlüğü ve 1879'da Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurularak memurlara ait bilgiler düzenli biçimde tutulmaya başlandı. 1881'de çıkarılan ve 1884'te değiştirilen Me'mûrîn-i Mülkiyye Terakkî ve Tekaüt Kararnâmesi'yle memurların yükselme, emeklilik ve sosyal güvenlik konuları düzenlendi. Diğer bir husus da yönetim dilinin elkâb ve terminoloji bakımından sadeleştirilmesiydi.

Taşrada kurulan meclisler vasıtasıyla eşraf sınırlı da olsa yönetime katıldı. Bu katılım, meclislerin tabii üyeleri olan yerel yöneticiler ve bölgeden halkın temsilcisi olarak seçilen kişilerle sağlandı. Bu durum, daha sonra taşra halkı temsilcilerinin Meclis-i Meb'ûsan'a katılmasına temel teşkil etmesi açısından önemlidir. Tanzimat döneminde bir yandan halkın temsilcilerinin yönetime katılması, öte yandan taşra idaresinde önceki devirlere nisbetle merkezîleştirmenin sağlanmış olması ilk bakışta bir çelişki gibi görülebilir. Ancak merkezî hükümet taşra temsilcilerini yönetimden tamamen dışlayacak güçte değildi. Dolayısıyla söz konusu hizmetleri merkezîleştirirken halkın temsilcilerini de sistemin içine çekerek gerilimleri mümkün mertebe azaltmayı hedefledi.

II. Abdülhamid, mahallî güçleri merkezî hükümetin temsilcisi olan valilere karşı bazan rasyonel kuralları hiçe sayacak derecede önemsemi. Diğer taraftan güvendiği valileri uzun süre görevlerinde bıraktı. Tanzimat devri, Osmanlı tarihinde uzmanlaşmış sivil

bürokratların rol aldığı bir taşra teşkilatlanmasının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Ancak bunun geniş topraklara sahip devletin her tarafında aynı ölçüde uygulandığını söylemek güçtür.

XIX. yüzyıl idarî reformlarının en belirgin özelliği devletin gücünü merkezde toplamaya ve merkezî bir idare kurmaya yönelik olu uydu. Matbuat ve yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaştırılan telgraf, oluşturulmaya çalışılan merkezî idarenin vazgeçilmez araçları oldu. 1855'te kurulan Telgraf  daresi'nin 1871'de Posta Nezâreti'yle birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezâreti ve 1908'den sonra da Posta, Telefon ve Telgraf Nezâreti adını alıp Meclis-i Vükelâ  yeliđine kadar yükselmesi sistem içerisindeki yerini ve önemini gösterir. Öte yandan merkezî idare sistemini uygulayacak elemanların eğitimi için Mekteb-i Maârif-i Adliyye, Mekteb-i Ul m-i Edebiyye, Mekteb-i Mülkiyye, Mahrec-i Akl m gibi mektepler kuruldu.